

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ТРАВЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ

2014

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства	3
	Архангельська А. М. Фемініні інновації в новітньому українському назовництві	34
	Шульгач В. П. Фрагмент праслов'янського антропонімного фонду	51
	Глушенко В. А. Систематизація мовного матеріалу в працях О. О. Шахматова	66
	Семененко Г. М. Особливості англійського епістолярію XVI–XVII ст.: соціолінгвістичний аспект	78

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Глушенко В., Орел А. Булахов М. Г. «Слово о пълку Игореве» в переводах на славянские языки XIX–XX вв.	86
Лучик В. Скляренко О., Скляренко О. Типологічна ономастика	89
Єрмоленко С. С. Пахолок З. Гносеологічний і онтологічний статус категорії повторюваності: мовний та моленнєвий виміри	93

Віктор Антонович Чабаненко	95
---	----

CONTENTS	Taranenko O. O. Formation of the new system of social values and priorities of the Ukrainian society	3
	Arkhanhelska A. M. Feminine innovations in contemporary Ukrainian language	34
	Shulhach V. P. A fragment of Early Slavic antroponymic pool	51
	Hlushchenko V. A. The systematization of the linguistic material in the research by O. O. Shakhmatov	66
	Semenenko G. M. Features of English epistolary in the 16–17 th centuries: sociolinguistic aspect	78
REVIEWS AND ANNOTATIONS		
	Hlushchenko V., Orel A. Bulachov M. G. «Слово о пълку Игореве» в переводах на славянские языки 19–20 th	86
	Luchyk V. Skljarenko O., Skljarenko O. Typological onomastic	89
	Yermolenko S. Pakholok Z. Gnoseological and ontological status of the catrgory of recurrences: language and speech dimensions	93
	Victor Antonovych Chabanenko 	95

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (на матеріалах української мови кінця XX — початку XXI ст.). VI¹

У статті розглядаються основні номінативно-аксіологічні тенденції в розвитку комплексу словотворчих засобів української мови кінця XX — початку XXI ст. як віддзеркалення нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства — моделі творення складних слів, префіксації, суфіксації та ін.

Ключові слова: ключові слова в українській мові новітнього періоду, номінативно-аксіологічні тенденції в українській мові новітнього періоду, словотворення сучасної української мови.

6. Словотворення. У загальному комплексі значних змін у структурі, семантиці та стилістиці української мови кінця XX — початку XXI ст., які свідчать про мобілізацію мовних ресурсів для вираження ціннісних переорієнтацій та формування нової системи пріоритетів українського суспільства, важливе місце посідає активізація продуктивності творення, включаючи процеси запозичення, та частотності функціонування багатьох структурно-семантичних моделей словотворення. У напрямках їхньої активізації відбиваються нові або актуалізовані явища й тенденції розвитку сучасної дійсності та їх сприйняття суспільством (суспільством у цілому або його різними верствами) — як нових соціальних, політичних, ідеологічних, економічних, культурних і морально-духовних цінностей або, навпаки, антицінностей, оновлене бачення тих чи інших аспектів соціальної дійсності, критичне осмислення попередньої системи цінностей і в певних випадках — окреслення можливостей виходу з неї. Найвиразніше це виявляється, природно, у відповідних моделях складних слів (з огляду на наявність достатньо конкретних значень їхніх кореневих компонентів), не так наочно, але, з іншого боку, загальніше, «панорамніше» — у відповідних моделях префіксації та меншою мірою суфіксації (у певних моделях суфіксації, особливо в межах поля назв конкретних предметів, на суспільну актуалізацію тих чи тих понять, позначуваних відповідними словами, може вказувати наявність у таких слів структурної модифікації як наслідок частотності їх уживання та емоційно-оцінного ставлення до цих понять з боку мовного колективу). Певна частина таких одиниць до появи в масовому слововжитку могла функціонувати в різних професійних сферах, у сленгах або в просторіччі. У слов'янських мовах цього періоду в реалізації таких явищ виявляється багато спільного, особливо в трьох

¹ Див. початок: Мовознавство. — 2012. — № 3. — С. 3–31; № 5. — С. 13–40; № 6. — С. 3–22; 2013. — № 6. — С. 3–26; 2014. — № 1. — С. 3–31.

східнослов'янських, — не тільки в актуалізації тих самих моделей словотворення (особливо з морфемами-інтернаціоналізмами), а й значною мірою в їх лексичному наповненні, хоча, звичайно, співвідношення між напрямками інтернаціоналізації / націоналізації (автохтонізації) як у кожній із цих мов, так і в кожній з їх трьох груп виявляє й значні відмінності².

Коло тих ключових слів, що стають вихідними пунктами в розвитку словотвірних гнізд на позначення понять — об'єктів суспільного зацікавлення, протягом обстежуваного періоду значно розширилося за тематичним діапазоном, є дуже динамічним, і мовна практика безперервно демонструє все нові й нові зразки актуалізації в сфері широкого мововжитку тих чи інших лексичних одиниць.

Ось, наприклад, формування розгалуженого словотвірного гнізда на основі донедавна майже самотнього в словотвірній системі української мови слова *бізнес* (з наявністю тільки *бізнесмен*) тоді, коли воно стосувалося зовсім не «нашої» дійсності: *бізнес-план* та низка інших складних іменників з цим коренем (див. 6.1.2), *бізнесовий*, *бізнесовець*, розм. *бізнесменський*, розм. *бізнесменство*, *бізнес-леді*, *бізнесвумен* і розм. *бізнесменка*, розм. *бізнесувати* «займатися бізнесом» (— ... До підприємців приходять із Партії регіонів або місцеві чиновники, прокурорські. Кажуть: хочеш далі *бізнесувати*, перепиши на нас 80 відсотків». — ГПУ, 16.04.2013, с. 2), однокр. розм. *бізнеснути*, розм. *бізнесування* (з розвитком і словозмінної парадигми слова *бізнес* — уживанням його у множині: «— Я продала свою телекомунікаційну компанію. А два менші *бізнеси* подарувала сину, — пояснила Ірина». — УМ, 2.04.2013, с. 5). У моделі словотворення в межах широкого мовного слововжитку втягуються одиниці спеціальних сфер функціонування, наприклад: *вето* — *ветувати* (законопроект) / *заветувати*, *ветування*; *екстрадіція* — *екстрадіційний*, *екстрагувати*, *екстрадування*; *лобі* — *лобіювати* / *пролобіювати*, *лобіювання*; *люстрація* — *люстраційний*, *люструвати*, *люстрування*. Як відбиття загострення уваги широких кіл суспільства до проблем функціонування української мови одним із центрів активного словотворення стало слово «суржик» на позначення широко наявного в сучасній Україні позанормативного українсько-російського мовлення: *суржиковий* (мова), *суржиковість*, *суржикувати* 1) (що — мову і т. ін.) «перетворювати на суржик»; 2) (без дод.) «розмовляти суржиком», *суржикуватися*, *суржикування*, *суржикізація* і рідше *суржикізувати*(ся), *суржикізування*, *суржикізм*, *суржикомовний* (як власне прикметник і як його субстантиват, переважно у мн.), *суржикомовність*, *суржикомовець* і *суржикомосій*.

Уже двічі протягом останніх десяти років спалах словотвірної активності спостерігається навколо слова *майдан* / *Майдан* (мається на увазі майдан Незалежності в центрі Києва з розвитком у цього слова метонімічного значення з процесуальною семантикою «тривалий масовий протест проти влади в центрі міста» (у 2004 р. ненасильницького характе-

² Див. на матеріалі сучасних слов'янських мов, зокрема: Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. — Opole, 2003. — 541 s.; *Стишов О. А.* Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). — К., 2003. — 388 с.; *Клименко Н. Ф.* Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови // Мовознавство. — 2008. — № 2–3. — С. 136–147; *Карпіловська Є. А.* Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення? // Мови та культури у новій Європі: контакти і самотність. — К., 2009. — С. 127–138; Активні ресурси сучасної української номінації : Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пузирева, Ю. В. Романюк. — К., 2013. — 416 с.; *Костомаров В. Г.* Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. — М., 1994. — С. 156–186; *Ферм Л.* Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). — Uppsala, 1994. — С. 50–100; *Земская Е. А.* Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца ХХ столетия (1985–1995). — М., 1996. — С. 90–141; *Анкова-Ничева К.* Наблюдения върху публицистичния стил на съвременния български книжовен език (някои структурни особености на лексиката) // Български език. — 1996. — Кн. 2. — С. 68–71; *Аврамова Ц.* Тенденции в българското словообразуване на границата между два века // Współczesna komunikacja językowa : Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. — Warszawa, 2008. — С. 9–30; *Pstyga A.* Nowe derywaty wartościujące w wypowiedziach publicznych (na materiale języka polskiego i rosyjskiego) // Współczesna komunikacja językowa : Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. — Warszawa, 2008. — S. 213–226.

ру) — під час «Помаранчевої революції» в листопаді — грудні 2004 р. і особливо наприкінці 2013 р. — на початку 2014 рр. у зв'язку з виникненням масових акцій проти намірів влади згорнути курс європейської інтеграції України (ці акції майже відразу ж набули антивладного характеру взагалі). Це складні слова, суфіксальні та префіксальні деривати: *Євромайдан* (*євро-* *майдан*) — як назва а) місць відзначених громадських акцій (з кінця 2013 р. у центрах Києва та обласних міст країни) і б) самих цих подій (*вийти на Євромайдан*; *учасники Євромайдану*, *розгін Євромайдану*; *львівський, запорізький, одеський* та ін. *«євромайдани»*; хвиля *«євромайданів»* прокотилася також столицями ряду європейських країн, містами США і Канади: *варшавський, брюссельський* та ін. *«євромайдани»*); *автомайдан* — назва а) колон легкових автомобілів приватних власників, які вирушали в різні місця Києва та України в цілому на підтримку «Євромайдану», а до цього — також деяких інших «майданів», зокрема «податкового»; б) самих таких акцій (цю назву стали застосовувати й пізніше — на позначення різних політичних акцій проукраїнського характеру з виїздом автомобілів); на позначення учасників цих акцій (переважно у множині): *майданівець, євромайданівець, автомайданівець*, рідше *майданник, євромайданник, автомайданник*, ще рідше *майданець* та ін. (у російській мові в Україні, в Російській Федерації як нейтральна назва вживалося *майдановцы*: «помощь раненым майдановцам», а різко неохотно — *майданщики*: «западные спонсоры майданщиков»); з прикметниками *майданний* (з боку опонентів — комуністів, «регіоналів» та ін. — неохотно: *«майданна» демократія, влада, «майданне» право*), *євромайданний, автомайданний*, але частіше (з мотивацією як від *майдан* та ін., так і від *майданівець* та ін.) *майданівський* («У Черкасах створили дві ради — *майданівську* та *провладну*»: Л. Стригун. — УМ, 29.01.2014, с. 6), *євромайданівський* (*штаб, самооборона, рух* та ін.), *автомайданівський*; з прислівником *помайданівськи*; з процесуальним іменником *«майданізація»* (див. 6.2.2); з дієсловами *майданити* («Суд заборонив *“майданити”* в центрі Києва»; «Країну й далі *“майданити”*») і рідше *майданувати* (з іменником *майданування*), неохотливими префіксальними *промайданити, домайданитися* (з боку опонентів: «Так можна й усю Україну *“промайданити”*», «Україна *“промайданила”* Крим»: маєтєся на увазі нелегітимне відокремлення Криму від України і приєднання його до Росії в березні 2014 р. — після кількох місяців подій на «євромайданах»; «Ну що, *“домайданилися”*?!»); неохв. *майданутий* «який занадто перейнявся ідеями “Майдану”, ніби аж схиблений на цьому» («... Писав заяви в міліцію, але правоохоронці не реагували — сміялися, мовляв, кому потрібен той *майданутий* редактор». — ВЗ, 15.05.2014, с. 10). З іншого боку, — *антимайдан* (з *антимайданівцями*, рідше *антимайданниками*), *антиєвромайдан, антиавтомайдан* (як назви відповідних публічних заходів проти проведення «євромайданів» і взагалі на підтримку політики державної влади та місць проведення таких заходів; слід відзначити, що самі учасники «антимайданів» були проти такої назви): «У соцмережах поширюють повідомлення про пошуки активістів для участі в *антиавтомайдані* на підтримку президента Віктора Януковича» (ГПУ, 10.01.2014, с. 11); *антимайданівський*, рідше *антимайданний, антиєвромайданівський* (*мітинг, закон*), рідше *антиєвромайданний*. Уже сформувалася опозиція прикметників з префіксами *про-* і *анти-*: «Цей регіональний союз [Комітет патріотичних сил Донбасу], виходячи з його організаційного складу, має *промайданівську* основу» (Є. Середя. — Д, 11.04.2014, с. 6); прикметник *антимайданівський* має подвійну словотвірну мотивацію — від *майданівський* і від *антимайдан*.

Вихідними пунктами активного творення похідних ставали прізвиська державних керівників України — насамперед її президентів Л. Кучми і В. Януковича. Продуктивність деривації на основі першого прізвиська була зумовлена, безперечно, не тільки відповідними позамовними чинниками, а й «зручністю» для такого роду словесних маніпуляцій самого цього слова, а набір дериватів характеризувався досить широким спектром емоційно-оцінних забарвлень — від просто жартівливого (*кучмозов*) і стримано-неохватного (*прокучмівський, антикучмівський*) до відверто глузливого й зневажливого (*кучмономіка, Кучмоляндія, кучмівщина* і под.: див. 4.3). Активність же дериваційних актів від другого з цих прізвиськ стимулювалася, навпаки, ніби всупереч його громіздкій зовнішній формі, визначаючись тільки сильніше представленими позамовними факторами. Похідні від цього прізвиська повніше заряджені пейоративними конотаціями — це презирливе ставлення, що спрямоване не тільки на діяльність та оточення його носія, а й на нього самого: *Яник, Янук, Янукович / ЯнукОВОЧ* (гра слів), *Янушеску* (гра слів: *Янукович + Чаушеску*; каламбур активізувався в останні місяці правління Януковича — з натяком на такий самий можливий його кінець, який спіткав президента Румунії), *Бандюкович* (гра слів: *бандюк + Янукович*) *януچار*, переважно мн. — про його відданих прибічників (гра слів: *Янукович + яничар*); *януковщина, януچارство, янукізм* — про грубі мовні і фактографічні ляпсуси в мовленні Януковича.

6.1. Складні слова (компози́ти, юкстапозити, абрєвіатури). Свідченням більш або менш широкого «соціального запиту» на потребу в наявності мовного представлення певних елементів суспільної дійсності в межах новотворів — складних слів є досить велика кількість неологізмів кінця ХХ — початку ХХІ ст. зі сфер суспільно-політичного життя, економічних реформ, інформатики та ін. з активним функціонуванням їх у загальнонародній мові та нарощуванням різноманітних конотативних обертонів. Так, мовним свідченням досить помітного місця в масовій свідомості (на тлі радянської дійсності) «класу» *народних депутатів*, тобто депутатів Верховної Ради України, є не тільки висока частотність функціонування цього словосполучення в сучасній мовній практиці, а й утворення на його основі абрєвіатури *нардеп* з «орозмовленням», а отже, й певним зниженням конотації цього слова (воно часто виступає в контекстах розповідей у ЗМІ на теми різних неординарних учинків депутатів та членів їхніх родин, постійних скандалів у стінах ВР), що ще більше увиразнюється в похідному прикметнику *нардепівський* (див. п. 3.6а). Це ж середовище породило ще один композит, уже з глузливою конотацією, — *кнопкодав* (з утворенням похідного *кнопкодавство*, що підкреслює характерність такого явища) для номінативного виділення тих із депутатів, які під час голосування натискають на кнопку й іншого, відсутнього депутата (депутатів), що не дозволено процедурою (пор. також інший факт не меншої громадської уваги до депутатів — створення метафори «*тушка*», з похідним «*тушкування*»: див. 3.4). Відкритість оновлюваного суспільства для світу, розширення міжнародних контактів країни стали демонструватися, зокрема, утворенням таких слів, як *іномарка* (іномарковий), *інофірма* (інофірмовий), *інопартнер*, але цей тематичний ряд не поповнюється, оскільки у зв'язку з наростанням подібних явищ їх номінативне виділення ставало вже, очевидно, недоцільним.

У межах обстежуваного періоду помітно активізувалося творення слів шляхом ініціальної (літерної й рідше фонемної) абрєвіації — як мовна реакція в основному на зміни в політичному й економічному житті та державній організації країни, а також на розширення її міжнародних контактів. Це насамперед власні назви таких нових політичних та адміністративно-територіальних утворень, як *СНД* (Співдружність Незалежних Держав), *АРК* (Автономна Республіка Крим); назви політичних рухів і партій України: *НРУ* (Народний рух України), *УРП* (Українська республіканська партія), *СПУ* (Соціалістична партія України), *ПР* (Партія регіонів [України]) та багато інших; власні й загальні назви державних структур України: *ВР* (Верховна Рада), *КМ* (Кабінет Міністрів), *ГПУ* (Генеральна прокуратура України), *СБУ* (Служба безпеки України), *НБУ* (Національний банк України), *МОН* (Міністерство освіти і науки), *МНС* (Міністерство з надзвичайних ситуацій), *ОДА* (обласна державна адміністрація), *РАЦС* та багато інших; назви конфесій: *УПЦ МП* (Українська православна церква Московського патріархату), *УПЦ КП* (Українська православна церква Київського патріархату), *УАПЦ* (Українська греко-католицька церква); назви типів підприємств за характером власності та профілем діяльності: *КСП* (колективне сільськогосподарське підприємство — на місці колгоспів), *АТ* (акціонерне товариство), *АТЗТ* (акціонерне товариство закритого типу), *ЗАТ* [зат] (закрите акціонерне товариство), *МАУ* (авіакомпанія «Міжнародні авіалінії України») та багато інших; назви нових (новозапроваджуваних) і актуалізованих (новооцінюваних) суспільно-політичних та економічних реалій, а також нововідкритих об'єктів наукових досліджень: *ВКВ* (вільно конвертована валюта), *ПДВ* (податок на додану вартість), *ДСТУ* (Державний стандарт України — замість колишнього *ГОСТ*), *ГТС* (газотранспортна система [України]), *МАФ* (мала архітектурна форма — офіційна назва торговельних кіосків на вулицях і под.), включаючи прямі запозичення та кальки з англійської мови: *ІТ* (інформаційні технології), *ІПН* (персональний ідентифікаційний номер), *PR* (див. 5.3.1), *VIP* (vip, VIP, win: див. 5.3.1), *ЗМІ* (засоби масової інформації: очевидно, калька англ. *mass media*); *ВІЛ* (вірус імунодефіциту людини), *СНІД* (синдром набутого імунного дефіциту), *ГМО* (генетично модифікований організм: увага до екології — див. п. 3.5). Це також власні назви міжнародних організацій, з якими Україна широко контактує: *ЄС* (Європейський Союз), *СОТ* (Світова організація торгівлі), *МВФ* (Міжнародний валютний фонд) та ін.

Але найперше, що привертає увагу на рівні словотворення під кутом зору відбиття в мові нових явищ у житті суспільства та ставлення до них з боку останнього, — це, звичайно, значне розширення вже наявних (з підвищенням частотності їх функціонування) і виникнення нових словотвірних гнізд складних іменників і, рідше, прикметників з регулярно повторюваними компонентами (афіксоїдами) — першими й рідше другими їхніми частинами з відповідною тематичною спрямованістю.

6.1.1. У соціально-політичній лексиці як наслідок різкого посилення уваги суспільства до явищ державного будівництва та національно-мовних питань це насамперед розгалужені гнізда з першими компонентами, похідними від слів *Україна, український, нація, національний, держава, державний: україноцентризм, українознавство* (значна активізація цього слова, відомого, однак, уже близько століття), *українознавчий, україн(ськ)омовний* та ін., у власних назвах державних структур: *«Укрзалізниця», «Укрпошта»* та ін. (див. пп. 4.1, 4.2.4)³; у публіцистичних дискурсах, з одного боку, українського національно-державницького спрямування, а з другого, — представників протилежного табору відбулася активізація вже наявних і творення нових номінативно-оцінних взаємозакономісних характеристик: *українофоб, експрес. україноненависник, україножер* та ін. (див. п. 4.2.1) — *націонал-радикал, націонал-екстреміст*, у публіцистиці лівої або російської політичної орієнтації: *націонал-фашист* та ін. (див. 4.1, 4.2.1, 4.2.2); тематичні ряди *національно(націонал)-демократичний, націонал-демократ, націонал-патріот* та ін.; *націєзнавство, націєтворення, націєтворчий* та ін. (див. 4.1) (пор. також активізацію в цей час творення похідних від *етнос, етнічний: етногрупа, етноконфлікт, етнокультура, етнополітика, етнонаціональний* та ін.); від іншого значення слова *національний* — «(загально)державний» — аббревіатури *нацбезпека, нацвалюта, Нацбанк [України], Нацгвардія* та ін.; *державотворення, державотворчий, державотворець, державознавство, державобудівний* та ін. (див. 4.1); щодо державних реалій нової України: *держадміністрація, держборг, держвласність, держпрограма, держрезерв, держсектор, держслужба, держслужбовець, держстандарт, держструктура* та ін., у власних назвах установ: *Держмитслужба, Держтелерадіо* та ін. До ряду утворень з компонентом *Держ...* у значенні назв установ тематично прилягають аббревіатури з першими компонентами *Мін...* (*Міністерство...*) і *Держком...* (*Державний комітет...*): *Мінагрополітики, Мінекономіки, Міноборони, Мінохорони здоров'я, Мінсоцполітики* та ін.; *Держкомнацміграції, Держкомстат, Держкомтелерадіо* та ін. До цього тематичного блоку новостворених та актуалізованих складних слів прилягають також прикметники на *...мовний* — з найчастотнішими зі зрозумілих причин *україн(ськ)омовний* і *російськомовний* (див. 4.2.4);

як вираження відповідного ставлення з боку певних верств суспільства до комуністичної ідеології — творення несхвальних і відверто пейоративних дериватів від *комуніст, комуністичний* (іменники переважно у множині): *комуносоціаліст, комуноімперіаліст, комунореванист, комунофашист, комуноідеолог,*

³ Пор. у цьому зв'язку також активізацію творення в сучасній російській мові (у Росії) глузливих композитів з *хохло...*, які з різними стилістичними настановами можуть переноситися і в українську мову, наприклад: *хохобакси* — про українські гроші, *хохлоарбайтер* — про українських заробітчан за кордоном, насамперед у Росії («Ідуть вахтовики-хохлоарбайтери за рубіж»: Ю. Доценко. — ГУ, 22.10.1994), *хохобонди* (після того, як Російська Федерація в грудні 2013 р. надала Україні кредит, оформивши його як вклад в українські цінні папери) — за зразком євробонди та ін.

комуноатеїст, комунобільшовицький, комуноімперський, комуноросійський, комуноїд, комуноїдний та ін. (див. також п. 3.6а); від імперія, імперський (маються на увазі колишній СРСР або нинішня Російська Федерація: див. 4.1): імперкомуніст, імпершовініст, імперрадикал та ін. («Тим часом припинили після поразки ГКЧП та розвалу СРСР імперрасизм прагне відновити вирішальні впливи в політиці, держуправлінні, економіці, у соціальній сфері, культурі й духовності України. Головною його опорою, як завжди, є московський імпершовінізм...»: С. Синьогуб. — КС, 16.10.1998, с. 5);

як наслідок розвитку правової свідомості суспільства (див. 3.3.6) — активізація в загальному вжитку і творення нових одиниць з компонентами *законо... і право...*: *заколотворення, заколотворчий* та ін.; *правозахист, правоохоронний, правоохоронець* та ін.;

у зв'язку з «європейським вибором» України (див. 5.2) — активізація творення дериватів від *Європа, європейський*: *євроінтеграція (євроінтеграційний, євроінтегруватися, євроінтегратор), єврореформи*, мн., *євроспільнота, євроремонт, євротуалет, євровікна*, мн., та ін.⁴;

в основному як наслідок актуалізації вже наявних давніше одиниць, зокрема в результаті розширення функціонування літератури релігійного змісту, — збільшення в загальному мововжитку дериватів з *бого(Бого)...*: *богозневага, боготізнання, боготіжіння, Богочоловік* та ін.

6.1.2. У зв'язку з розгортанням нових і актуалізацією в суспільному житті певних уже наявних раніше видів діяльності й дозвілля та зі спрямуванням суспільної уваги до певних сфер життя, особливо в сучасних обставинах економічної, культурної, мовної глобалізації (із запозиченням масивів лексики англійської мови), відбулася активізація творення (запозичення) і вживання гнізд складних слів з такими компонентами, як: *бізнес-... / ...бізнес (бізнес-клас, бізнес-клуб, бізнес-план, бізнес-структура, перев. мн., бізнес-центр, бізнес-час, бізнес-партнер* та ін.; *агробізнес, наркобізнес, секс-бізнес* та ін.), *еко...* (*екобезпека, екокатастрофа, екоосвіта, екополітика, екотуризм* та ін.: див. п. 3.5а), *медіа-* (*медіа-простір, медіа-ресурс, медіа-підтримка, медіа-партнер, медіа-магнат* та ін.), *PR(niар)-...* (*PR(niар)-агентство, PR(niар)-акція, PR(niар)-технологія* та ін.: див. 5.3.1), *аудіо-...* (*аудіоальбом, аудіозапис, аудіокасети, аудіоплеєр* та ін.), *відео...* (*відеобізнес, відеоіндустрія, відеокліп, відеоролик, відеоряд, відеосалон, відеопрокат, відеоринок, відеопіратство, відеореєстратор, відеоспостереження, відеоконференція* та ін.), *нарко...* (*наркобізнес, наркомафія, наркорінок, наркотрафік, наркобарон, наркочилер, наркочілок, наркочур'єр, наркочолари, мн., наркочалежний* та ін.), *фан-... / ...фан (фан-клуб, фан-сектор* — частина стадіону, відведена для уболівальників однієї з двох футбольних команд, *фан-зона* — наприклад, під час футбольного чемпіонату Євро-2012 це територія в центрі Києва, відведена для відпочинку футбольних уболівальників, *фан-сайт, фан-сервіс* та ін.; *юлефан, янукофан* — віддані прихильники відповідно Юлії Тимошенко і Віктора Януковича) та ряд ін. (це також, звичайно, активізація й раніше продуктивних гнізд з компонентами *авіа...*, *авто...* — від *автомобільний, агро...*, *біо...*, *електро...*, *енерго...*, *кіно...*, *радіо...*, *теле...*, *фото...* та ряд інших); у зв'язку з масовим поширенням комп'ютеризації, інформаційних технологій: *інтернет-...* (*інтернет-комунікація, інтернет-адреса, інтернет-сайт, інтернет-провайдер, інтернет-видання, інтернет-конференція, інтернет-проект, інтернет-фестиваль, інтернет-кафе, інтернет-клуб*,

⁴ Пор. також: *Komparacja współczesnych języków...* — S. 93–94.

інтернет-магазин та ін.), рідше в стягненій формі *інет*-... (*інет-магазин* та ін., пор. англ. *I-net*), рідше *е*-... (*е-комунікація, е-магазин, е-книга, е-квиток* та ін.)⁵, *веб*-... (*веб-портал, веб-сервер, веб-дизайнер, веб-форум* та ін.), *онлайн*-... (*онлайн-ресурс, онлайн-реєстрація, онлайн-розпродаж, онлайн-газета, онлайн-бібліотека* та ін.), *кібер*-... (*кіберпростір, кібергра, кібератака, кібервійна, кіберзлочинність, кібертероризм, кібершпиунство* та ін.), *ІТ*[ай-ті]-... (*ІТ-технологія, ІТ-сфера, ІТ-компанія, ІТ-фахівець* та ін.); у зв'язку з інтенсивним розвитком масової культури, індустрії розваг, відпочинку і видовищ: *арт*-... (*арт-галерея, арт-салон, арт-студія, арт-дизайн, арт-ярмарок* та ін.), *гала*-... (*гала-концерт, гала-спектакль, гала-вистава, гала-шоу, гала-матч* та ін.), *джаз*-... (*джаз-клуб, джаз-оркестр, джаз-фестиваль* та ін.), *поп*-... (*поп-музика, поп-культура, поп-співак, поп-зірка* та ін.), *рок*-... / ...-*рок* (*рок-музика, рок-музикант, рок-ансамбль* та ін., *панк-рок, хард-рок* та ін.), *шоу*-... / ...*шоу* (*шоу-бізнес, шоу-балет, шоу-турне* та ін.; *стриптиз-шоу, авіашоу*, жанри телепрограм: *реаліті-шоу, ток-шоу* та ін.), *тур*-... (*турагентство, турфірма, турбізнес, туроператор, турпартнер* та ін.); у зв'язку із запровадженням нових оздоровчих та лікувальних практик: *фітнес*-... (*фітнес-тренінг, фітнес-зал, фітнес-клуб, фітнес-центр* та ін.), *SPA*(*Spa, СПА, спа*)-... (...-*процедура, -курорт, -салон, -центр* та ін.) — від фр. *Spa* (через посередництво англійської мови), назви міста в Бельгії, відомого своїми мінеральними водами; у зв'язку з посиленням публічної уваги до сфер статевого життя та сексуальних послуг: *секс*-... (*секс-бізнес, секс-індустрія, секс-культура, секс-торгівля, секс-послуги, секс-рабіння, секс-скандал, секс-шоп, секс-символ* — уже й щодо вітчизняної дійсності, так само *секс-ідол, секс-зірка, секс-менишина*, перев. мн., та ін.), *інтим*-... (*інтим-салон, інтим-магазин, інтим-послуга*, перев. мн., *інтим-оголошення, інтим-знайомство*, перев. мн., та ін.), *порно*-... (*порнозірка, порнопродукція, порносайт* та ін.); у зв'язку з актуалізацією теми *секс-менишин* (див. 5.3.3): *гей*-... (*гей-спільнота, гей-парад* та ін.), *ЛГБТ*-... (*ЛГБТ-рух, ЛГБТ-спільнота* та ін.).

У низці моделей складноскорочених слів, які зберігають свою продуктивність, поряд з цими збереженими тепер можуть виступати й інші компоненти — наприклад, у зв'язку з посиленням уваги до сфери «соціального» (див. 3.3.2): *соц*виплата, *соц*захист, *соц*мережа (в Інтернеті), *соц*опитування, *соц*пакет, *соц*служба, *соц*працівник, *соц*стандарт та ін. (з пасивізацією *соц*забезпечення, *соц*замовлення, *соц*культпобут); як відбиття постійної уваги суспільства до сфери політичної діяльності: *політ*дебати, *політ*еліта, *політ*зомбування, *політ*реформа, *політ*технологія, перев. мн., *політ*шоу та ін., тематично дещо осторонь — *політ*коректність (з пасивізацією *політ*грамота, *політ*заняття, *політ*інформація, *політ*робота та ін.); у складних словах з компонентом *спец*-... відбулася активізація вживання (тих одиниць, що функціонували і в радянський час, але внаслідок закритості суспільства були відомі переважно серед «своїх») і творення у двох тематичних напрямках — а) призначений для обслуговування обраного кола осіб і недоступний, закритий для інших («простих» громадян), привілейований (насамперед щодо радянських реалій, але не тільки): *спец*дача,

⁵ У західнослов'янських мовах цей тематичний ряд аббревіації з першими компонентами *е*-..., *і*-..., а також *м*-... (за зразком англ. *e-mail, e-banking* та ін. — від *electronic, i-banking* та ін. — від *[inter]net, m-banking* та ін. — від *mobile*) виявляє значно більшу продуктивність. Див., наприклад: *Opavská Z. Neologizmy s novými komponenty e-, i-, m- v české slovní zásobě // Współczesna komunikacja językowa : Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. — Warszawa, 2008. — S. 181–193; Komparacja współczesnych języków... — S. 97–98.*

спеціалізарня, спецмагазин, спецрозподільник і под.; б) призначений для виконання особливо складних і засекречених операцій (про відповідні структури в МВС та інших «силових» відомствах та все те, що пов'язане з їхньою діяльністю): спецгрупа, спецзагін, спецпідрозділ, спецформування; спецпризначення (війська, загін, полк, батальйон спецпризначення), спецпризначенець, перев. мн.; спецза-сіб, перев. мн. (елемент спорядження таких підрозділів: наручники, гумовий кийок, газовий балончик, травматична зброя та ін.).

На позначення нових технологій, нових та актуалізованих підходів до оцінювання якості: *нано...* (*нанотехнологія, наноелектроніка, наномедицина, наноробот* та ін.), *топ-...* (*топ-менеджер, топ-десятка, топ-модель, топ-новина* та ін.: див. 5.3.3.1), *VIP (vip, VIP, vin)-...* (...-персона, -зал, -номер, -клас та ін.: див. 5.3.1); зокрема, з посиленням уваги до більшого (з можливою побудовою послідовних словотвірних ланцюжків градаційного характеру), швидшого (пор. також 5.3.3.1; пор. так само у префіксах *супер...*, *най...*, *гіпер...* та ін.: див. 6.2.8) — наприклад, у назвах одиниць сфери інформатики з її бурхливим розвитком: *кілобайт, кілобіт — мегабайт, мегабіт — гігабайт, гігабіт — терабайт, терабіт* і т. д.; *мега...* в словах загального (нетермінологічного) вжитку: *мегакомпанія, мегамаркет* (поки що звичайно як власна назва або в складі власних назв відповідних торговельних мереж, пор. ланцюжок попередніх назв типів магазинів, що заповнили нішу радянських універсамів: *супермаркет*, згодом *гіпермаркет*, хоча вже є й *міні-маркет*: див. нижче), *мегазавод, мегафабрика, мегацентр, мегашоу, мегарозпродаж, мегапроект, мегахіт, мегазірка* (перен.), *мегапопулярний* та ін., у власних назвах: «*МегаЕфект*» (туш для вій)⁶; *мульти...* (*мультибрендовий, мультивалютний, мультивекторний, мультиканальний, мультикультура, мультикультурний, мультикультуралізм, мультимедіа, мультимедійний, мультинаціональний, мультиособистісний, мультифункціональний* та ін.; *мультиварка — каструля*), хоча, з іншого боку, тривала й активізація творення композитів з *міні-...* (*міні-ГЕС, міні-готель, міні-друкарня, міні-комп'ютер, міні-маркет, міні-пекарня, міні-проект, міні-футбол* та ін.), меншою мірою з *мікро-...*; *бліц-...* (*бліц-вікторина, бліц-інтерв'ю, бліц-операція, бліц-опитування, бліц-таксі* та ін.), *експрес-...* (*експрес-видання, експрес-інформація, експрес-курс, експрес-опитування, експрес-метод, експрес-пошта, експрес-ресторан, експрес-служба* та ін.).

6.1.3. Як мовне відбиття прискорення (на тлі життя попереднього періоду) соціальних змін — у посіданні людьми того чи іншого місця в соціальній ієрархії (переважно в структурі державного управління) і переходу від дійсного до вже колишнього соціального статусу, з одного боку, а з другого, — досить частотного приходу на зміну попередньому когось або чогось нового або оновленого — актуалізація в іменниках і рідше прикметниках гнізд з першими компонентами *екс-...*, тобто «колишній», *нео...* і *ново...* (пор. у п. 6.2.7 активізацію утворень з префіксами *пост...*, *після...*):

а) *екс-президент, екс-прем'єр-міністр, екс-міністр* (ці й подібні утворення досі стосувалися звичайно зарубіжної, а не нашої дійсності), *екс-народний депутат (екс-нардєн)* та багато інших: «Іван Плачков, *екс-міністр* енергетики та *екс-очільник* Одещини, став власником 30 гектарів винограднику і міні-винокурні» (Е, 8.08.2013, с. 13); на позначення колишніх державних формацій «соціалістичного табору»: *екс-СРСР, екс-Чехословаччина, екс-Югославія*; у прикметниках: *екс-радянський* та ін.;

⁶ Пор. також, наприклад: *Komparacja współczesnych języków...* — S. 90–91.

б) *неоглобалізм, неоглобаліст, неоглобалістський; неопанславізм та ін.; неоевразійство*, яке культивується в певних політичних колах сучасної Росії («Праця... аналізує глибинну... спорідненість різних версій російського месіанства, у тому числі й більшовицького “інтернаціонального” глобалізму та неоевразійства»: Л. Бондар. — НП, 23.10.1998, с. 7), *неоевразійський; неорусинство* (про рух сучасного політичного русинства), *неорусинський, неорусин*, переважно мн.; *неоліберал та ін.; неоязичництво, неоязичник, неязичницький; неонародництво та ін.* (це словотвірне гніздо знову активізувалося) і под. (наприклад, *українське неокозацтво*: з коментарів Л. Бойка до кн.: Б. Антоненко-Давидович. Нащадки прадідів. К., 1998, с. 204–206). Найчастіше це позначення тих чи інших суспільно-політичних течій, тенденцій та їхніх виразників у лексиконі їх опонентів. Ось, наприклад, напрями номінування з боку правих кіл: *необільшовизм, необільшовик, необільшовицький, неокомунізм та ін.* («Чимало виборців, особливо на Сході й Півдні, проголосували за комуністів. Нам широ шкода цих людей, обдурених дешевим популізмом *необільшовиків*»: В. Чорновіл. — Час. 9.04.1998, с. 1; «Партіє, дай “порулить”. Молоді *неокомуністи* нібито вирішили йти “іншим шляхом”»: М. Казимир. — УС, 16.03.2000); *неосталінізм та ін.* (гніздо, відоме ще з 60-х років, але тепер актуалізоване) — про сучасний комуністичний і ширше — ліворадикальний рух та його послідовників; *неорадянський та ін.* («І сьогодні в Севастополі і влада, й *неорадянські* ура-патріоти шанують цих персонажів»: С. Грабовський. — Д, 6.07.2012, с. 8; «Боротьба проти всіх форм духовного і фізичного змосковщення, *неорадянзації* не втрачає своєї актуальності й сьогодні, в добу Путіна»: С. Брацюнь, голова Конгресу українських націоналістів. — УМ, 5.09.2012, с. 5); актуалізоване в сучасному лексиконі гніздо *неоімперіалізм, неоімперський (політика, стратегія, мислення, амбіції та ін.)* — переважно про зовнішню політику сучасної Російської Федерації («ідеологи російського націоналізму і *неоімперіалізму*»: Іван Дзюба; «російські *неоімперські* політичні програми»: Д, 20.07.2012, с. 18). З боку лівих кіл, кіл про-російської політичної орієнтації, прибічників Партії регіонів України — про активізацію діяльності різних напрямів української політичної орієнтації (насамперед тих, що позиціонують себе як націоналістичні, але з кінця 2013 р. — під час акцій суспільно-політичного протесту під назвою «Євромайдан»: див. на початку статті — ці означення стали застосовувати й щодо цього руху та його активістів, а після переходу державної влади в країні наприкінці лютого 2014 р. до опозиції — і щодо нової влади, особливо в сепаратистських колах Півдня та Сходу України) та їхніх представників: *необандерівці, необандерівський та ін.* («Люди, будьмо пильні: сьогодні *необандерівщина*, завтра — фашизм»: Звернення секретаріату ЦК Компартії України, секретаріату ЦК ЛКСМУ, президії Союзу жінок України, президії Української республіканської ради ветеранів війни, праці і Збройних сил СРСР до Верховної Ради УРСР, до громадян України 28 червня 1990 р. з приводу «широкої кампанії по реабілітації дій ОУН — УПА»), активізація вживання членів гнізд *неофашизм і неонацизм* (див. також п. 3.6): «NN, нардеп від Партії регіонів, — про результати голосування в Києві: — На мій погляд, тут повинні працювати соціальні психологи... Столиця, яка претендує на інтелігентність і демократичність, проголосувала за *неофашистську партію*» (УМ, 9.11.2012, с. 5; мається на увазі Всеукраїнське об'єднання «Свобода»). Політичні опоненти можуть при цьому вкладати в зміст подібних визначень цілковито протилежні розуміння. Так, під *неоколоніалізмом* (з похідними) у дискурсі української національно-державницької орієнтації зви-

чайно розуміється відповідна політика щодо України (як і щодо інших колишніх «національних» республік СРСР) з боку Росії, а також з боку «антиукраїнської» влади: «...я проти їхньої символіки, проти повернення Сталіна, ...проти Голодоморів і Гулагів, проти *неоколоніальної* політики нашої влади, проти утисків всього українського...» (Микола Петренко, письменник. — ВЗ, 27.06.2013, с. 2), тоді як ліві кола і кола проросійської політичної орієнтації розуміють під цим, як і в радянський час, — політику великих держав Заходу й насамперед США щодо країн колишнього СРСР, країн «третього світу»: «Безперечним свідченням того, що капіталізація суспільного ладу України не вирішує національного питання, є сьогоднішня економічна, духовна і політична імперіалістична її *неоколоніалізація*» (О. Гош. — Комуніст, 1998, № 28);

в) гніздо з *ново-*..., менш продуктивне порівняно з попереднім, яке реалізується, по-перше, у складі назв нових реалій і нових оцінок «старих» реалій (в основному з неіншомовними другими основами): *новобуд* («зводяться сучасні новобудви»), *новобагатько*, *новомова* (калька англ. *newspeak* Дж. Оруелла, а також перен.), *новопосталий* та ін.; інколи там, де звичайно виступає *нео-*...: *новокомуніст*; по-друге, у похідних від сталих зворотів: «*новоукраїнець*», перев. мн. (від «*нові українці*»: див. п. 3.1), зокрема від власних назв організацій, об'єднань: «*новоукраїнець*», «*новоукраїнський*» (від назви виборчого блоку «Нова Україна»), *нововір*, *нововірець* (від назви релігійної організації «Нова віра»).

6.1.4. У загальному контексті різкої зміни суспільно-ціннісних орієнтирів в умовах, по-перше, існування недостатньо правової держави, по-друге, недостатньої обов'язковості для певної частини суспільства твердих моральних імперативів і, по-третє, різкого загострення протистояння між певними суспільно-політичними колами суспільства — актуалізація моделей зі значенням «несправжності» (маскування сутності під видимістю)⁷ (пор., з іншого боку, актуалізацію в цей же час означень *справжній*: див. пп. 3.4, 5.3.3.1 — і скалькованого *оригінальний* «справжній, непідроблений — про товар, продукт і т. ін.»: *оригінальна горілка*, *закуповувати оригінальне насіння*, *оригінальний мобільний телефон* — з рекламних текстів; пор. англ. *original*):

1) утворення з компонентами *псевдо-* і рідше *лже-*:

а) насамперед це оцінно-характеристичні назви тих чи інших аспектів, реалій політичного та економічного життя країни, певних ідеологій та їхніх виразників тощо, творення й використання яких значно актуалізувалося в сучасних умовах політико-ідеологічного розмаїття й, відповідно, загального полемізування та наростання широких суспільних настроїв із загрозою майже тотальної недовіри (недовіри всіх до всіх і до всього):

псевдореформа, перев. мн., *псевдореформатор*; *псевдоринковий* (реформи та ін.); *псевдodemократія*, *псевдodemократичний*, *псевдodemократ*; «Знаєте, багато років нам говорили про інтернаціоналізм... Сьогодні ми знаємо, що це *псевдоінтернаціоналізм*. ...Це не рівність. То є... *псевдорівність*. ...ми побачили комуністичний шароварний *псевдопатріотизм*. ...Коли говоримо про державність, то маємо *псевдодержавність* і будемо мати, відповідно, *псевдопрезидента*. ...І не займатися *псевдозаконністю* і *псевдопроголошенням*» (С. Головатий, народний депутат України. — ВК, 25.06.1991); «Домашній *псевдоінтернаціоналіст* хоче, щоб увесь світ був безликий, як він» (О. Дробаха. — Час, 29.05.1997); «Україна є формально незалежною, але фактично абсолютно залежною від Росії *псевдодержавою*» (І. Лосев. — Сучасність, 2002, № 4, с. 58); «*Псевдонезалежність* України виявляється в майже непомітному, проте відчутному прогинанні перед Росією» (І. Костюк. — Д, 27.06.2013, с. 21); *псевдовибори*,

⁷ Пор. також активізацію в цей час деяких інших типів складних слів з подібної семантикою: Карпівська Є. А. Тенденції поповнення номінаційних ресурсів української мови: згорнуті лексемні категорії // Мова. Людина. Світ : До 70-річчя професора М. П. Кочергана. — К., 2006. — С. 317.

псевдоеліта, псевдоопозиція, псевдоукраїнський (влада, уряд, держава). Характеристику псевдореферендум одержали з боку української влади, ЗМІ, громадської думки опитування жителів Автономної Республіки Крим і Севастополя 16 березня та населення Донецької й Луганської областей 11 травня 2014 р. з метою відокремлення цих адміністративно-територіальних одиниць від України і приєднання до Росії; щодо самопроголошеного керівництва Криму стала застосовуватися характеристика псевдовлада (кримська псевдовлада);

б) у конкретнішому значенні — це характеристика соціальних груп тих, хто видає себе за іншого, характеристика несправжніх, хоча й офіційно ніби прийнятих подій, явищ і підроблених, фальсифікованих виробів, продуктів: *псевдоветеран, псевдочорнобильць* (той, хто видає себе за ліквідатора аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р. для того, щоб мати належні цим людям пільги); *псевдобанкрутство*; *псевдовино* (уже офіційна назва підроблених, сфальсифікованих вин);

лжедемократія, лжедемократичний, лжедемократ; лжепатріотизм, лжепатріот та ін.; «Невтомні зливачі нації, *лжеінтернаціоналісти*, хіба не готували вони нам мовний Чорнобиль...» (Олесь Гончар, 1989 р.); «...джерела фінансування можна знайти, вилучивши з пільгового пенсійного забезпечення тих, хто користується ним незаконно (*лжечорнобильці, лжеучасники* воєн та ін.)» ([3 листа співробітників НАН України]. — Час, 10.01.1997, с. 3);

2) утворення книжного характеру з компонентом *квазі-*, рідше вживані порівняно з двома попередніми типами, які поділяються на: а) назви оцінного характеру, загалом синонімічні до утворень двох попередніх гнізд: *квазіеліта, квазікультура, квазіпаламент, квазінезалежність, квазіпатріот, квазіпатріотизм, квазіпатріотичний; квазіукраїнський* («побудова квазіукраїнської держави»; «Про квазіукраїнський футбол без України»: М. Слабошпицький. — ЛУ, 31.01.2013, с. 1); *квазідемократ* та ін.; б) назви, що зберігають свій термінологічний характер, але актуалізувалися в ширшому слововжитку: *квазівалюта, квазігроші, квазіфіскальний* і под.

6.1.5. Як свідчення зростання ролі особистісних чинників у сучасному житті суспільства — актуалізація утворень з компонентом *само-*... у значеннях а) здійснення чого-небудь з власної ініціативи, самостійно і б) спрямованості дії на самого себе; замикання ознаки в самому собі:

а) це, по-перше, утворення з нейтральною або більш чи менш неохвальною конотаціями: *самопоселенець, самопоселенка*, розм. *самосел* (звичайно про жителів сіл у межах Чорнобильської 30-кілометрової зони, відселених після аварії 1986 р., які згодом з власної ініціативи стали повертатися на рідні місця; про кримських татар, які з кінця 80-х рр. стали повертатися на свою історичну батьківщину й займати без дозволу органів місцевої влади земельні ділянки): «Чому нас учить поведінка так званих *самоселів* — чорнобильців, котрі не змогли жити в степах, куди їх відселили, й повернулися до свого краю, хай небезпечно, але рідного?» (Н. Околітенко. — ЛУ, 28.04.1994, с. 5); *самозахоплення* (землі, земельної ділянки та ін.) з похідними дієслівними формами *самозахоплювати, самозахопений; самозабудова* (дія); *самобудова*, розм. *самобуд* — будівля («Набув чинності порядок прийому в експлуатацію будинків, збудованих без дозволу й через це не узаконених, так званих *самобудів*». — Е, 28.07.2011, с. 1); іменники *самооборонець, самооборонівець*, переважно мн. (у зв'язку з появою під час «євромайданів» загонів «самооборони»); неохвально конотоване гніздо *самопроголошений* (зокрема, про ті регіони колишніх союзних республік СРСР, які на початку 90-х рр. оголосили себе незалежними державами: так звану Придністровську Молдавську Республіку, а також утворення на місці Абхазької та Південно-Осетинської автономій Грузії, а з березня 2014 р. — і про сепаратистські сили в самій Україні: «самопроголошена кримська влада», «самопроголо-

шений уряд Криму»; «самопроголошена “Донецька Народна Республіка”», «самопроголошений “народний мер” Слов’янська»», *самопроголошення*;

по-друге, це утворення з ознаками конотації схвалення або принаймні оцінно-нейтральними: активізація у вжитку з другої половини 80-х рр. слів *самостійність* (в економічній сфері: *самостійність підприємства* і т. ін.), *самооплатність* (*самоокупність*), *самофінансування*, *самокредитування* (див. 3.3.1), *гнізда самоврядування*, *самоврядний*, *самоврядність* (див. 3.3.2); активізація на межі 80–90-х років *гнізда самовисування / самовисунення* (висування своєї кандидатури під час виборчої кампанії — від себе особисто, а не від певної організації) з похідними *самовисуватися*, *самовисуванець*, *самовисуванка*; *самоорганізація* з іншими членами цього гнізда, які стали потрапляти до загального слововжитку зі спеціальних сфер в останні десятиліття радянського часу (*самоорганізація матерії, системи*), але тепер вони вживаються й щодо понять суспільного життя: *самоорганізація населення, громадян*; «Ми дослідили, що змусило жителів невеликого райцентру *самоорганізуватися* на протест і розгромити державну установу» (С. Мартинець. — Е, 11.07.2013, с. 1), *самоорганізований* (див. 3.3.4);

б) *самодостатній, самодостатність*: розвиток у членів цього гнізда нового, соціально зорієнтованого значення («треба бути *самодостатньою* особистістю»; «Ми зустрілись із Галиною Тарасюк..., дві... *самодостатні* українські жінки». — УМ, 4.08.2006; «— ...у них під носом так швидко піднімається успішний і *самодостатній* бізнесмен». — Е, 27.06.2013, с. 5); зростання частотності вживання слова *самореалізація* з утворенням похідних *самореалізуватися / самореалізовуватися, самореалізований* (див. 3.3.2); з іншого боку, утворення та активне вживання гнізда вже з явною конотацією несхвалення: *самопіар, самопіаритися* (див. 5.3.1; пор. давніші *самореклама* та ін.).

6.1.6. Модель, що «спеціалізується» на позначенні певних суспільно резонансних скандальних подій, — із суфіксоїдом *-гейт* (див. 3.7) і несхвальними конотаціями. Активізація утворень такого роду, пов’язуваних в основному з представниками найвищого державного керівництва країни (про наявність чи, навпаки, відсутність належних підстав для такого пов’язування відомо, звичайно, лише невеликому колу осіб), розпочалася від початку 2000-х років: *з(Г)онгадзегейт, к(К)учмагейт / касетгейт* (див. 4.3), *кольчугагейт* (звинувачення на адресу українського керівництва на початку 2000-х років щодо продажу Іракові радарної системи «Кольчуга», яке, втім, не підтвердилося); з меншою частотністю вживання: *Тимошенкогейт, Ющенкогейт, Януковичгейт* (щодо різних подій, пов’язуваних з цими політиками).

6.2. Префіксація⁸. З-поміж продуктивних у 90-і роки «соціальних» моделей префіксального словотворення виділяється, зокрема, одне гніздо з префіксом **роз-** зі значенням розподілу чого-небудь, раніше єдиного (переважно щодо сфери сільського господарства): *розпайовання / розпайовування* (землі, майна і т. ін. — у зв’язку з розформуванням колгоспів і радгоспів), *розпайовати / розпайовувати* (форма недок. в. у подібних утвореннях є похідною від форм

⁸ Більшість аналізованих моделей префіксального словотворення активізувалася в досліджуваній період і в інших слов’янських мовах (значною мірою в складі аналогічних лексичних одиниць, особливо від інтернаціональних коренів), але в західно- і південно-слов’янських мовах дещо вищу продуктивність, ніж у східнослов’янських, виявляють утворення з питомими префіксами (див., наприклад: *Komparacja współczesnych języków...* — S. 65–67, 73–74, 85–88, 106–111; *Земская Е. А.* Зазнач. праця. — С. 110–118; *Анкова-Ничева К.* Зазнач. праця. — С. 68–69).

док. в.), *розпайований*. Але ця модель не поширилася на інші словотвірні гнізда (у сфері промисловості, наприклад, відповідний комплекс дій, спрямованих на розформування раніше націоналізованої, єдиної соціалістичної економіки, став позначатися як *акціонування* або *корпоратизація*), поступившись за своєю регулярністю цілому рядові інших префіксальних моделей.

6.2.1. Модель на позначення доведення певної ознаки до небажаного надміру. Характерний для радянського (і не тільки) періоду стиль управління державним, політичним, економічним, культурним життям, суспільними процесами з надмірним втручанням (із «вказівками») державного та партійного апаратів дістає від часів «перебудови» виразно несхвальну оцінку в активізації у суспільно-політичному слововжитку префіксальної моделі *за-* в поєднанні з дієслівними основами (це насамперед прикметники, співвідносні з пасивними дієприкметниками, та похідні від них абстрактні іменники, рідше самі такі дієприкметники і власне дієслова)⁹:

а) на позначення надмірно великого значення, що відводилося в діяльності тоталітарної держави та монопольної політичної партії вихованню громадян у відповідному дусі: *заідеологізований* (*преса, література, освіта, школа, наука, суспільство* і т. ін.; «А деяких шановних вчених навіть не засмучує, що їх вкрай *заідеологізовані* “дослідження” на кшталт критики українського буржуазного націоналізму, класової солідарності світового пролетаріату тощо давно вже перетворилися на одіозні рештки доби конфронтації»: Б. Патон. Будувати науку Української держави. — Україна. Наука і культура. К., 1991, вип. 25, с. 93–94), *заідеологізованість*, рідше в дієсловах: *заідеологізувати(ся)* / *заідеологізовувати(ся)*; *заполітизований* (*преса, церква, тема дискусії* і т. ін.), *заполітизованість*, рідше *заполітизувати(ся)* / *заполітизовувати(ся)*. Характерно, що з відходом суспільства від тоталітарної, монопольної ідеології такі одиниці можуть утрачати несхвальні конотації, пор., наприклад: «Українці стали *заполітизованими* під час помаранчевої революції — тоді відбулася надмірна «кольорова» диференціація політичних поглядів» (Є. Головаха. — Критика, 2009, ч. 7–8, с. 5);

б) на позначення надмірного регулювання з боку державних, партійних, господарських та інших органів діяльності відповідних секторів суспільства (з дріб'язковою опікою, вимогами діяти суворо за розробленими нагорі і «спущеними» директивами, з ускладненістю формально-процедурними моментами): *забюрократизований* (*державний апарат, судочинство, процедура оформлення документів* і т. ін.), *забюрократизованість*, *забюрократизувати(ся)* / *забюрократизовувати(ся)* (пор. *забюрократитися*, яке виникло значно раніше); *заорганізований*, *заорганізованість*, *заорганізувати(ся)* / *заорганізовувати(ся)* (*громадську роботу, дитяче свято, диспут* і т. ін.), *заорганізовування* (члени цього словотвірного гнізда, яке сформувалося, очевидно, в надрах професійного сленгу працівників партійно-бюрократичного апарату, фіксуються в пресі ще 60-х років, але в зазначений період вони помітно активізувалися у вжитку); *зарегламентований*, *зарегламентованість*, *зарегламентувати(ся)*: «Закритість, кастовість, корпоративність, засекреченість, зверхність, безапеляційність, маніпулювання чужими думками, намагання усе *заорганізувати, зарегламентувати*... — хіба то не відголоски сталінщини, що увійшла нам мало не в генетичний код?» (ВК, 8.06.1989); «...мало що змінилося в системі керування освітою, *зарегламентованої* “до останнього чиху”» (В. Моренець. — Урок

⁹ Пор. також: *Ленець К. В.* Лексичні зміни та їх відображення в мові сучасної преси // Мовознавство. — 1988. — № 6. — С. 45–46.

української, 2005, № 9–10, с. 24); *зарегульований, зарегульованість* (бюрократична *зарегульованість*), *зарегулювати(ся) / зарегульовувати(ся)* (це дієслово існувало раніше як професіоналізм у сфері використання водних ресурсів в оцінно-нейтральному значенні просто доконаного виду до *регулювати*: «зробити регульованим за допомогою системи гідротехнічних споруд (течію, екосистему і т. ін. природних водоймищ», але в зазначений період і воно стало подаватися з неохвальною конотацією: «Збудовані на Дністрі водосховища настільки *зарегулювали течію*, що...» — РУ, 3.01.1988), *зарегулювання / зарегульовування; заформалізований* (освіта, система виховання і т. ін.), *заформалізованість, заформалізувати(ся) / заформалізовувати(ся); зацентралізований* (економіка, бюджетна політика і т. ін.; «*зацентралізована до абсурду, унітарна держава*» — про СРСР: ГУ, 4.04.1991), *зацентралізованість, зацентралізувати(ся)* «надміру підпорядкувати певному керівному та організаційному центрові — столиці, столичним міністерствам і відомствам, органам влади на місцях і т. ін.»; дещо пізніше з'явилося гніздо *заадмініструвати / заадмініструвати (роботу, діяльність і т. ін.)* з похідними;

в) за цими зразками — взагалі на позначення доведення до небажаних крайнощів (модель у цьому значенні лишається продуктивною до нашого часу): *засоціологізований* («*засоціологізована програма з літератури*»: ЛУ, 30.06.1988; «*засоціологізована тенденційність підручникових схем*»: Укр. мова і л-ра в школі, 1992, № 3–4, с. 15), *засоціологізованість* та інші члени цього гнізда; *затеоретизований* (виклад навчального матеріалу), *затеоретизованість* та ін.; *застандартизований, застандартизованість* (особливо в педагогіці, методиці викладання: *мислення, стилю, викладу і т. ін.*) та ін.; серед менш частотних випадків, зокрема щодо сучасного стану екології, стану української літературної мови в радянський час: «Майже 50 скверів і парків! У нашу загазовану й *заавтоматизовану* добу» (Наука і суспільство, 1988, № 9, с. 53); «...чи поніс хто бодай найменше покарання за “*захімічені*” гектари, за “*занітрачені*” овочі?» (Перець, 1989, № 14, с. 3); «Не даючи можливості повністю користуватися з усієї мовної скарбниці, українських перекладачів змушували писати якоюсь “*занормалізованою*”, знеживленою, безбарвною, бідною мовою» (О. Медвідь. — Другий міжнародний конгрес українців. Доп. і повідомл. : Мовознавство. — Л., 1993. — С. 274); *заштампований* (мова, стиль і т. ін.), *заштампованість* та ін.; «Опубліковані тези звітної доповіді райкому... були надто “*завиробничені*”, насичені загальниками» (РУ, 4.06.1989); «*Зареформувались*» (Ф. Приймачик, учителька, м. Вінниця. — ЛУ, 25.01.2001, с. 4: про свою незгоду з деякими проектами реформ українського правопису); уже за межами суспільно-політичного слововжитку — у розмовній лексиці: *затероризований* та ін., *затомбований* та ін.¹⁰

6.2.2. Моделі із загальним значенням припинення наявності, діяльності чого-небудь (зокрема, нерідко з тими ж дієслівними основами, що й модель на *за-*, пор.: *заідеологізованість* — *деідеологізація* і т. ін.), представлені в перехідних дієсловах та співвідносних з ними формах, і / або протилежної дії, представлені

¹⁰ Активізація цієї префіксальної моделі у словах з дієслівними основами збіглася в часі з активізацією омонімічної моделі для творення форм доконаного виду дієслів від двовидових дієслів (див. докладніше: Тараненко О. О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. — 2006. — № 2–3. — С. 58–59). Пор., наприклад, наведені вище *застандартизований, застандартизованість* з неохвальною конотацією і пропонувані в певних колах українських термінологів як цілком нейтральні *застандартизувати* — док. в. до *стандартизувати, застандартизований* (терміносистема, планові показники).

в дієсловах на *-ся* та співвідносних з ними формах — на позначення тенденцій до скасування, усунення попереднього стану або відходу від нього: з одного боку, від певних явищ недавнього минулого (насамперед радянського) як небажаних і неприйнятних в оновлюваному житті, з другого боку, — від того стану, що, навпаки, оцінюється як більш або і єдино прийнятний.

6.2.2.1. Утворення з префіксом *де(з)-* і його рідше вживаним варіантом *зде-* (останній виражає значення доконаного виду для двовидових дієслів) — це насамперед іменники на *-ація*, *-и(і)зація*, рідше також на *-ування* (*дерегуляція* і *дерегулювання*), формально похідні від дієслів, хоча останні представлені не так показово, а також від іменників (*декомунізація* і под.):

а) на позначення припинення існування відповідних явищ державного, суспільно-політичного, економічного життя, що їх розцінюють як неприйнятні: *дебільшовизація* (у публіцистиці: те саме, що *декомунізація*); *дебюрократизація* (*державного життя, економіки, податкової системи* і т. ін.); *деідеологізація* (*науки, освіти* і т. ін.), *деідеологізований, деідеологізувати* (відбулася актуалізація гнізда); *деколективізація* (*сільського господарства*); *декомунізація* (*суспільства, України* і т. ін., *топонімики*) та інші члени цього гнізда (у середовищі «антирадянських» сил вони вживалися й давніше); *демонополізація* (*економіки, ідеології* і т. ін.) та інші члени цього гнізда; *демонтаж* / рідше *демонткування* (у переносному значенні «ліквідація або докорінне перетворення чого-небудь — державного ладу, політичного режиму, економічної структури тощо»: «*демонтаж сталінської системи*» — В. Коротич), *демонтувати, демонтований*; *денаціоналізація* (*економіки, промисловості, підприємств, банків* і т. ін.) та інші члени цього гнізда (слова, відомі й давніше, але в описуваний період вони значно активізувалися); *департизація* «заборона на діяльність осередків політичних партій (спочатку це стосувалося, природно, тільки КПРС) і взагалі усунення їх діяльності та впливів усередині державних установ, підприємств, організацій» та інші члени цього гнізда; *деполітизація* / рідше *деполітизування* «усунення діяльності та впливів політичних організацій усередині державних установ» та інші члени цього гнізда (слова, що з'явилися в останні десятиліття радянського періоду, але в описуваний період вони значно активізувалися); *дерадіянізація* (*суспільства, країни, влади*) та інші члени цього гнізда; *детоталітаризація* (*влади, держави* і т. ін.); *дефедералізація* (СРСР); *деформалізація* (*роботи з молоддю* і т. ін.) та інші члени цього гнізда; *децентралізація* (*структури влади, державного управління, економіки* і т. ін.) та інші члени цього гнізда; від іменників — прізвищ державних лідерів СРСР: *десталінізація* (відоме й раніше, але особливо актуалізоване в період «перебудови»).

Наприклад: «Ми закликаємо тепер *демонтувати* командно-адміністративну систему» (ВК, 28.08.1989); «Перш за все — *декомунізація* республіки. Вона повинна розпочатися *департизацією* підприємств, установ, армії, КДБ, МВС, апарату Верховної Ради, апарату уряду» (24 серпня 1991 року: Щоденник волі : Зі стенограми позачергової сесії Верховної Ради Української РСР. — ГУ, 23.08.2000); В. Гарбарчук. Одеса *декомунізується* (СП, 1996, ч. 4: стаття про усунення з міської мікропоніміки назв, пов'язаних з радянською історією та комуністичною ідеологією); «Провести *департизацію* всіх державних установ і структур та республіканського радіо і телебачення» (із однієї з постанов Верховної Ради 24 серпня 1991 р.); «Ще одним кроком в політичному забезпеченні економічної стратегії є *деполітизація* органів КГБ, МВС і Збройних сил» (Наука і суспільство, 1990, № 12, с. 22); «Демократизація творчої спільки має починатися з її *деформалізації*» (ЛУ, 18.08.1988); «Шлях до порятунку історично складеної спільноти людей (тобто радянського народу. — О. Т.)... лежить... через *децентралізацію* (щодо союзного центру. — О. Т.), *дефедералізацію* і *демонополізацію*» (ГУ, 11.04.1991); «Цей уряд просто не готовий до праці в суверенній Україні. ...У нього немає роз-

робок і “наробок”, які стосувалися б проблем *децентралізації* господарства, його *демонополізації*, піднесення ділової ініціативи. Кабінет В.Фокіна є фактично копією колишнього централізованого уряду» ([Із інтерв’ю з народним депутатом І. Юхновським]. — ЛУ, 3.10.1991, с. 2); «Цьогорічний бюджет занадто централізований. Всі коптги з регіонів перекачуються в Київ, а назад повертаються зі скрипом. Я відстоюватиму *децентралізацію* бюджету» ([Із інтерв’ю з народним депутатом С. Слободянком]. — РІО-Інформ, Ужгород, 20.09.1997); «*Дебюрократизація, демонополізація та децентралізація у всіх сферах суспільного життя*» (з програми виборчого блоку політичних партій «Партія праці та Ліберальна партія — разом» під час кампанії виборів до Верховної Ради України 1998 р.: Ліберальна газета, 20.11.1997)¹¹;

— зокрема, в аспектах етнічно-культурних і мовних параметрів української нації та національно-державних відносин між Україною і колишнім союзним «Центром» та Росією. З одного боку, на позначення заходів, спрямованих на національну асиміляцію українців, і як констатація такої асимільованості значної їх частини, щодо підпорядкування інтересів України іншій державі (іменники на *-ація* при цьому співвідносяться як з відповідними перехідними дієсловами, так і з дієсловами на *-ся*) — відомі й давніше, але тепер актуалізовані *деукраїнізація*, рідше *дезукраїнізація*¹² (*України, вітчизняного інформаційного простору, вищої освіти* і т. ін.), *де(з)українізувати(ся)* та інші члени цього гнізда; *денаціоналізація* та інші члени цього гнізда (вони були відомі, звичайно, й давніше, але тепер значно активізувалися у вжитку саме щодо українців, причому нерідко з варіантом *зде-*), наприклад: «В Україні розпочалася галопуюча *деукраїнізація*» (О. Клименко, народний депутат України. — УМ, 17.08.2012, с. 4); «— Чим, на Вашу думку, можна пояснити “відступ” за останні роки української ідеї, української мови? — Насамперед трагічною глибиною зрусіфікованості нашого суспільства, тільки одним із наслідків якої є і сумнозвісна “*деукраїнізованість*” (емоційна, культурна і світоглядна) всієї керівної вертикалі» (В. Павлів. П’ять запитань до Івана Дзюби. — ПІК, 1999, № 18, с. 39); «Ось ми живемо в Донбасі, а це найбільш *зденаціоналізований край*» (А. Іванченко, читачка. — ЛУ, 11.09.1997, с. 1). З другого боку, як тенденція або принаймні вияв прагнення позбутися залежності від цього «центру» — *дерусифікація*¹³ (*суспільства, армії, освіти, церкви* і т. ін.), *дерусифікувати* та ін., *деколонізація, деколонізувати* та ін., а також деякі інші, менш уживані словотвірні гнізда: «Українізація України — це нонсенс. Можна говорити лише про *дерусифікацію України* як засіб усунення колоніального мовного та культурологічного статусу. Це також дає підстави для використання ще одного влучного узагальнюючого терміна — *деколонізація України*» (О. Романів. Становлення нації. — Вісник НТШ, 1993, ч. 6–7, с. 10) (обидва останні словотвірні гнізда були відомі й давніше, але тепер вони особливо активізувалися); «Вирішення проблем нестабільності на терені колишнього СРСР треба шукати в ще більшому утвердженні незалежності всіх

¹¹ Існують, як відомо, цілісні концепції відходу або виведення суспільства від попереднього етапу його історії, що виражаються за допомогою набору відповідних слів з префіксом *де-*, — наприклад, програма держав — учасниць антигітлерівської коаліції щодо перебудови післявоєнної Німеччини, прийнята влітку 1945 р. на Потсдамській конференції, як «принцип трьох Де»: *демілітаризація, денацифікація і демократизація* (в останньому слові *де-*, звичайно, не є префіксом); концепція перебудови СРСР напередодні його розпаду відомого тоді російського економіста й громадського діяча Г. Х. Попова з трьох ключових слів: *дерадянїзація, денационалізація і дефедералізація* (див.: Огонек, 1990, № 50, 51).

¹² Пор., наприклад: «Дезукраїнізація України під приводом боротьби з “українським націоналізмом”» (Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. — 1933 р.). — Нью-Йорк, 1970. — С. 359).

¹³ Пор. також новіше власне укр. (утім, ще не усталене в мовній практиці) *дезросійщення* (наприклад: А. Погрібний. — ЛУ, 9.11.2000, с. 11) — від *зросійщення*.

нових держав, зокрема в *деімперіалізації* і *дешовінізації* Росії» (БК, 8.10.1993) (пор. у мовах народів колишньої Югославії активізацію утворень на зразок хорв. *dealbanizacija*, *deislamizacija*, *dekroatizacija*);

— у 90-х роках і пізніше виникають такі позначення тенденцій і дій протилежної спрямованості щодо явищ уже нової дійсності, як *дебартеризація*, *деофшоризація* (економіки), *деприватизація* та інші члени цього гнізда, поширюються такі позначення актуальних явищ, як *декриміналізація* (з одного боку, *суспільства, влади, міліції, економіки* і т. ін.; з другого боку, *адміністративних, економічних правопорушень*) та інші члени цього гнізда; *дерегуляція* / *дерегулювання* «відмова від жорсткого адміністративного втручання в діяльність певної галузі економіки, управління» (економіки, підприємницької діяльності, державного управління і т. ін.), *дерегуляторний* (політика, заходи) та ін.; *детінізація*, тобто «виведення [економіки] з “тіні”», — як протилежне до *тінізації* («перехід [економіки] в “тінь”» — у нелегальну сферу) та ін.: «*Дебюрократизація й дерегуляція* — це те, що реально відрізняє демократію від командно-адміністративної системи» (О. Мороз. — Поступ, 28.07.2005); «Про заходи щодо *детінізації* економіки» (указ Президента України 2001 р.); від іменників — прізвищ лідерів України: *декучмізація* (України, влади: див. п. 4.3);

б) на позначення відходу від відповідних узвичаєних досі понять ідеології, моралі, суспільних стереотипів і оцінок, незаперечних і навіть «святих» для попереднього (насамперед, звичайно, радянського, але не тільки) часу — відходу, який відбувається нині в загальному контексті тотальної переоцінки цінностей (такий «відхід» може кваліфікуватися як позитивно, так і — в разі його «неправильної» спрямованості й узагалі надмірної, на думку опонентів, радикалізації — негативно): *дегероїзація* (гніздо, відоме й раніше, однак тепер воно активізувалося), *деіконізація*, *деканонізація*, *демістифікація*, *деміфологізація*, *десакралізація*, *детабуїзація* (заборонених тем, моральних норм і т. ін.) та деякі ін. (разом з іншими членами цих словотвірних гнізд):

«*Дегероїзація* української минувшини... здійснюється з далекою метою протидіяти повноцінній національній мовно-культурній самоідентифікації українства» (І. Драч. Відкритий лист Президенту України Л. Кучмі, віце-прем'єр-міністрові з гуманітарних питань В. Смолію. — Укр. форум, 15.06.1999, с. 2); «Кожне покоління немов сканує величезний архів військової міфотворчості, вибираючи те, що є ближчим. ...Але симптоматично: всі ці фільми (мається на увазі радянська кінокласика. — О. Т.) створені до 80-х. *Деміфологізація* війни, перелом у... мисленні, пов'язаний з поясненням причин виникнення тотального насильства, — всього цього немов і не було в історії світової культури» (Д. Ключко. Якби не було війни... — Д, 14.05.1999); «Сучасні історики і публіцисти настільки *деміфологізували* й *дегероїзували* українську історію 30-х років, що мимоволі починає здаватися: там не було нікого й нічого, гідного поваги і подиву» (ГУ, 9.07.1999, с. 10); «*деіконізація* батька Тараса» — гасло, під яким видавці одного з новостворених журналів мали намір «оздоровити український літературний організм», опублікувавши вульгарну стилізацію мови епістолярного стилю української літературної мови XIX ст.¹⁴; «Здається, з маси спеціально створених на чужі гроші газет і журналів так і лунає звідусіль: А кого ми ще не *деідеалізували* й не *деканонізували* (читай: не дискредитували, не скомпрометували, не спашлюжили)? Ярослава Мудрого? Сковороду? Хмельницького? Мазепу? Шевченка? Лесю Українку? Кобилянську? Франка? Довженка? Гончара? Ющенка? ...Хто повірить у випадковість такого святотатного спотворення істини, такої “*деіконізації*” видатних українців...?» (В. Дончик. А що замість патріотизму і хто замість патріотів? — Урок української, 2001, № 11–12, с. 15); «Ще один контрапункт незалеж-

¹⁴ Див. докладніше: Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // Мовознавство. — 2003. — № 1. — С. 26.

ності: завезена нам амбітними аутсайдерами західної науки — *десакралізація*. І не кого іншого, а неодмінно Шевченка» (Ліна Костенко. Геній в умовах заблокованої культури. — Урок української, 2000, № 2, с. 13); «*Десакралізації* потребує в нашому житті те, що заважає жити. У нашому випадку — це, безсумнівно, радянське минуле. ...Але *десакралізація* може бути злісною і політично заангажованою... Наприклад, мене обурює пониження і обплівування заслужених національних авторитетів — Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Ольги Кобилянської. Така *десакралізація*, вибачте, смердить» (Валерій Шевчук. — Урок української, 2001, № 1, с. 13);

в) на позначення вже однозначно небажаного відходу — від того стану, який не тільки був, але й лишається в баченні різних верств суспільства найбільш або і єдино прийнятним (на відміну від двох попередніх груп, відповідні іменники тут частіше співвідносяться переважно з дієсловами на *-ся*): *деіндивідуалізація* (*особистості, творчості* і т. ін.), *деінтелектуалізація* (*суспільства, мистецтва* і т. ін.), *депрофесіоналізація*, *деформація* (в переносному значенні: «викривлення чого-небудь; порушення нормального перебігу, розвитку чого-небудь»: *деформація людських цінностей, моралі, міжнаціональних відносин* і т. ін.) та інші члени цих гнізд; значно активізувалися у вжитку такі вже відомі одиниці, як *дегуманізація* (*суспільства, культури* і т. ін.), *дестабілізація* (*соціальна, політична дестабілізація; дестабілізація політичної ситуації, економіки, торгівлі* і т. ін.) та інші члени цих гнізд; не обов'язково з оцінною конотацією: *дезінтеграція* (*СРСР, пізніше України, економічних зв'язків, суспільства* і т. ін.) — з формуванням розгалуженого гнізда *дезінтеграційний, дезінтегрувати(ся), дезінтегрований, дезінтегрованість*; відбулася також активізація гнізда слова *деструкція* (в переносному значенні: «порушення або руйнування основ, нормальної діяльності чого-небудь»: *деструкція суспільства, культури* і т. ін.), *деструктивний* (*процеси, явища, діяльність, позиція, сили* і т. ін.), *деструктивність* (хоча в українській мові тут відсутня безпосередня мотивованість дієсловом).

6.2.2.2. Утворення з префіксом *роз-* (модель, менш продуктивна, ніж попередня, — дієслова та віддієслівні іменники, причому, на відміну від попередньої моделі, тут немає такої різкої відмінності за частотністю вживання між дієслівними та іменниковими формами, але може бути відмінність у частотності між формами док. і недок. в. дієслова):

а) на позначення відходу від відповідних явищ державного, суспільно-політичного, економічного життя, що їх розцінюють як небажані, або скасування того, що вже стало непотрібним: *роздержавлення / роздержавлювання* — на зміну попереднього *у(о)державлення* (з відповідними дієслівними формами): *роздержавлення економіки, власності, підприємства* і т. ін.; перен.: «Українська література досі формувалася офіційними інституціями. І що ми з того маємо? ...Нам потрібне *роздержавлення літератури* і *роздержавлення душі*» ([Із інтерв'ю з письменником Володимиром Даниленком]. — УС, 23.11.2000), «А якщо всі ЗМІ *роздержавлять*, неможливо буде впроваджувати державну політику з консолідації та розвитку культури» (К. Тарчевська. — СП, 31.03.2005, с. 14), «Як нам краще *роздержавитися*» — назва публікації (ГУ, 20.12.1994); деякі інші, менш частотні одиниці, які з'являються, зокрема, і як відповідники (заміна) до одиниць з префіксом *де-*: *розбюрократизування* (*управління державою, економіки, порядку ліцензування, оподаткування* і т. ін.), *розбюрократчування* (в обох випадках з відповідними дієслівними формами), пор. вище *дебюрократизація*; явище кількох останніх років — *розприватизація* (дещо відмінне від *деприватизація*) та інші члени гнізда (*житла, земельної ділянки* і т. ін.; «Як *роз-*

приватизувати квартиру?» — юридичні консультації в ЗМП); інші, ще рідше вживані: *розпартизація органів самоврядування* (Д. Петренко. — УС, 28.09.2000, с. 5), *«розтінізація» економіки* (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 17.01.2013, с. 6);

— в аспекті національно-державного існування України: *розімперювання / розімперення* (з одного боку, *Росії, російської ментальності* і т. ін., з другого, — *України* і т. ін.): «Слово до тих, у кого в душі почався процес *розімперювання*, щирого повернення до рідного, не витравленого століттями малоросійства» (О. Дробаха. — Час, 29.05.1997; у назві монографії: А. Русначенко. Деколонізація і *розімперення*. К., 2012) з рідше вживаними дієслівними формами; «Ключовим гаслом на ближчий час має стати українська Україна, а це, передусім, означає *розмосковщення*. Більше як 9/10 українських негараздів так чи інакше коріниться в Москві та її впливові» (Р. Гендзюра. — УС, 7.10.1999, с. 7); *розукраїнювання / розукраїнення (української нації, України* і т. ін.; у назві книжки: Р. Кісь. Як зупинити *розукраїнювання України*. Л., 2012), *розукраїнювати / розукраїнити*;

— на позначення позбавлення попереднього стану духовної, моральної застисненості, скованості у вираженні себе, своїх почуттів / відходу від такого стану — помітна активізація у вжитку переносного значення членів гнізда *розкріпачувати(ся)* та ін.: «Показово, що твори у поетичних збірках характеризуються насамперед певною *розкріпаченістю думки*, відсутністю ідеологічної закомплексованості» (А. Дяченко. — ЛУ, 8.02.1996); *мовне розкріпачення*. У разі надмірного, на думку мовця, вияву такого стану позитивна конотація перетворюється на свою протилежність: «Шкода, коли дехто, і не тільки з молодих, піддається культурній експансії Заходу. З цього боку мене не цікавлять ні О. Забужко, ні Ю. Покальчук з їхніми закличками до “морального розкріпачення”» (Я. Дзира. — ЛУ, 18.03.1999, с. 4);

б) на позначення вже тільки небажаного відходу — від того стану, який не тільки був, але й лишається в баченні суспільства найбільш або і єдино прийнятним (на відміну від попередньої групи, відповідні іменники тут частіше співвідносяться не тільки з дієсловами активного стану, а й з дієсловами на *-ся*): *розбалансований (зв'язки, економіка* і т. ін.), *розбалансованість* («Соціальна *розбалансованість* українського суспільства провокує негативні зміни в політичній атмосфері»: В. Каспрук. — УС, 18.02.1999, с. 5), *розбалансування / розбалансовування (цін, ринку* і т. ін.), рідше *розбалансувати(ся) / розбалансовувати(ся)*; *розселення* «відчуження селян від своєї землі, формування збайдужілості їх до селянської праці, селянського побуту» (відоме ще з праць В. І. Леніна дореволюційного періоду: рос. *раскрестьянивание* — як співвідносне з домислюваним дієсловом на *-ся*, проте тепер воно вже стало співвідноситися з домислюваним, а згодом уже й утвореним перехідним дієсловом на позначення відповідної політики радянської влади щодо селянина, пор. також *розкуркулювання, розкозачування*): «Уже в наші перебудовчі часи пішов у широкий вжиток виразний термін — *розселення*. Етимологія цього словоутворення веде прямісінько до сумно знайомого нам розкуркулювання» (33-й: голод : Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк.— К., 1991.— С. 17), «...колгосп, з допомогою якого... сталінський геній відділив селянина від результатів його праці, чим і *розселянив*» (Б. Сидоренко. — ГУ, 10.02.1999, с. 5); з менш частотних випадків — *розкультування*: «Дійовим чинником русифікації стала т. зв. попса в її найвульгарніших виявах... Вона працює не лише на “*розукраїнення*”, а й на *розкультування*» (Іван Дзюба); «...йому (Гри-

горові Тютюннику. — О. Т.) вдалося показати у виродженні українського селянина *розкультування* людини як такої» (М. Наєнко. — ЛУ, 6.09.2001);

в) на позначення роз'єднання, порушення цілісності чого-небудь: так, на межі 80–90-х рр. значно актуалізувалися у вжитку в своїх переносних значеннях гнізда *розвалити(ся) / розвалювати(ся)* (економіку, промисловість, сільське господарство, завод, колгосп, країну і т. ін.), *розвал*; *розпастися / розпадатися* («Єдиний вихід для Радянського Союзу — *розпастися* на систему незалежних держав»: І. Юхновський. — ЛУ, 3.10.1991), *розпад* (сфери освіти, галузей економіки, соціалістичної системи, СРСР і т. ін.). У дискурсах різних політичних сил уже незалежної України висуваються звинувачення на адресу опонентів щодо їхніх дій, спрямованих на *«розкол»* (України, суспільства і т. ін.)¹⁵.

6.2.2.3. Утворення з власне українськими префіксами *від-* і *зне-*, що приєднуються звичайно до основ питомих або давно українізованих слів. Ці моделі поки що значно менше представлені порівняно з попередніми, але, як видається, їхня продуктивність посилюється:

а) «...саме ця Церква (УПЦ КП. — О. Т.) має виконати велику місію духовного відродження і *відросійщення* на Сході України» (І. Гречко. — ЗВУ, 20.08.1999, с. 4); *відмосковщення* — замість *дерусифікація*¹⁶; «після вікопомного *відпольщення* Львова 1939 р.» (І. Оржицький. — Зб. Харків. іст.-філол. т-ва: Нова серія, 1998, т. 6, с. 210)¹⁷;

б) *знеросійщення* (від *російщення*); *знеукраїнізування* («...на тлі дедалі пришвидшуваного мовного *знеукраїнізування* України»: Заява пленуму ради НСПУ України. — ЛУ, 4.07.2002, с. 1); «Шевченко більше, ніж будь-хто, зробив для порятунку нації від занепаду, від *знедуховлення* і розмивання» (ЛУ, 17.03.1994).

6.2.3. Моделі із загальним значенням повторної дії, спрямованої на зміну, виправлення, поліпшення наслідків попередньої дії.

6.2.3.1. Утворення з префіксом *пере-* зі значенням повторення дії інакше, по-новому. Це насамперед активізація вживання членів словотвірного гнізда *перебудова* та ін. (особливо в 1985 — першій половині 1991 рр.: *перебудова економіки, державного управління, політичного життя, психології мас* та багато інших і як наслідок — назва самого цього періоду в історії СРСР: див. п. 3.2), а також таких гнізд, як: *перерозподіл* (влади, повноважень, власності, землі і т. ін.), *перерозподілити / перерозподіляти* та ін.; *перейменування* (вулиць, населених пунктів, підприємств, організацій, друкованих органів і т. ін.) та ін.: «Ще в перші роки незалежності, коли до місцевої влади тут (у Феодосії. — О. Т.) прийшли державницькі політики, вони спробували запровадити чимало реформ. Почалися *перебудова* господарської системи, відновлення історії стародавнього міста, *перейменування* вулиць» (Ю. Чикирясов. — ЛУ, 8.11.2001); «Тому зараз починається великий *переділ* фінансово-промислових активів навіть тих олігархів, котрі вже віддалилися від політики» (Ю. Грицик, Н. Васюнець. — Е, 31.01.2013, с. 5). З'явилися також нові гнізда: *перепаявання* (землі і т. ін.), *перепаявати / перепаяувати* та ін.; *переструктурування* та ін. (див. 3.3.1); у пере-

¹⁵ Див., наприклад: Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі. — К., 2012. — С. 103–104.

¹⁶ Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. — К., 1998. — С. 110.

¹⁷ У західнослов'янських мовах така префіксальна модель діє достатньо продуктивно: п. *odideologizować, odkomunizować* та ін., слщ. *odideologizovať, odpolitizovať, odtabuizovať* та ін., ч. *odbyrokratizovat* та ін. (див., зокрема: Komparacja współczesnych języków... — S. 80, 232).

носних значеннях (метафори зі сфери інформаційних технологій): *переформатування* (інформаційного простору, українського політикуму, Верховної Ради, уряду і т. ін.; «Ющенко прагне *переформатування* політичних сил». — Нар. газета, 2004, № 26), *перезавантаження*, тобто наповнення чого-небудь новим змістом (влади, Верховної Ради, відносин з Євросоюзом і т. ін.), та інші члени цих гнізд. Активізувалося у вжитку раніше відоме переважно в «апаратному» лексиконі гніздо *переголосування* та ін. (часто у Верховній Раді: «ставити на *переголосування* пропозицію, законопроект і т. ін.»; під такою назвою наприкінці 2004 р. відбувся навіть третій тур президентських виборів).

6.2.3.2. Утворення з префіксом **ре-** зі значеннями а) повторення дії інакше або б) відновлення попереднього стану¹⁸: а) *реструктуризація* (галузі господарства, виробництва, підприємства, боргів, заборгованості, тобто повернення боргів, заборгованості на інших умовах, в інший час, і т. ін.; «Потрібно здійснити, як це модно казати, *реструктуризацію* уряду»: О. Волков, народний депутат. — УС, 8.06.2000); *рефінансування*, *реінвестування*, *реінвестиція* (дія; самі капіталовкладення), *рекапіталізація* (банку); б) *реприватизація* «повернення підприємства, галузі, землі в державну власність; повторна націоналізація», *рекомунізація*, *реукраїнізація*: «Перший проект... передбачає *реукраїнізацію* зрусифікованих українців...» (М. Рябчук. — Критика, 2009, ч. 7–8, с. 9) (разом з іншими членами цих словотвірних гнізд)¹⁹.

6.2.4. Модель з префіксом **недо-** зі значенням недостатнього рівня готовності — недоведення до кінця чого-небудь підготовлюваного, споруджуваного (з дієслівними основами: *недобудова*, *недобуд*), що на загальному тлі сучасного економічного стану країни є цілком звичайним явищем: «— Коли ми купували *недобуд*, він був у дуже занедбаному стані» (Е, 18.04.2013, с. 6), але частіше з переносно-оцінною семантикою низької якості чогось:

«Ідеологи російського націоналізму і неоімперіалізму великою мірою визначають культурну й освітню політику нинішньої *недоукраїнської* влади і тим готують остаточне російщення України» (Іван Дзюба. Нагнітання мороку); «— Як ми могли втомитися від революцій, коли їх у нас було лише дві, та й ті “недо”? У 1989–1991 роках наша революція не встигла набрати обертів, як розвалився Союз і вона стала начебто неактуальною. У 2004-му вона заповідалася на справжню і зрілу, але її спустили на гальмах...» ([Із інтерв'ю з Юрієм Андруховичем]. — ВЗ, 27.06.2013. с. 9); *недодержава*, *недомова*, які можуть бути й повторенням тих зневажливих характеристик (буквальних або загальнооцінних) на адресу всього українського, що належать опонентам української ідеї, української державності: «...Це, з погляду Путіна, нормальні бажання щодо такої “*недодержави*”, якою він вважає Україну» (А. Ганус. — Е, 1.05.2014, с. 5); «...пасажі NN щодо недолугих “хахлів”, які мають нахабство перекладати своєю *недомовою* Пушкіна! ...Вони нас не почують, бо вважають, що *недолудей* слухати взагалі не потрібно» (М. Стріха. — Д, 6.07.2012, с. 5; в останньому випадку, безперечно, наявний вплив нім. *Untermensch*); *недореформа*.

¹⁸ Пор., наприклад, у чеській мові активізацію в цей час синонімічної моделі з питомим префіксом **znovu-**: *reprivatizace* — *znovuprivatizace* і под. (див., зокрема: Komparacja współczesnych języków... — S. 88).

¹⁹ Пор. також певну активізацію в цей час префіксальної моделі з **від-** у значенні повернення чого-небудь цінного для суспільства, але перед цим утраченого або занедбаного, яка, проте, не набула особливої продуктивності: це насамперед словотвірні гнізда *відродження* та ін. — як у соціально-духовному (особливо в часи «перебудови»: *відродження духовності, моралі, традицій* і т. ін.; духовне, моральне, релігійне відродження), так і в національному (*відродження України, української мови, культури* і т. ін.) аспектах; *відновлення* (соціальної справедливості, під час «перебудови»: *ленінських норм партійного життя* і т. ін.).

6.2.5. Моделі на позначення структурованості суспільства та відношень (відносин) між його різними структурами.

6.2.5.1. Як наслідок поглиблення структурування суспільства, економіки й узагалі укладу життя з протиставленням окремих груп, шарів, сегментів тощо за політико-ідеологічними, соціально-майновими, національними та іншими ознаками увиразнилося членування лексичного складу за моделлю «N — не-N»²⁰. Так, у сфері загальносоціальних, політичних, правових відносин це активізація таких уже наявних і творення нових одиниць, як: *нестабільний* (*нестабільно, нестабільність*); *недемократичний* (*недемократично, недемократичність, недемократ*), з іншого боку: *нетоталітарний*; *неконституційний* (*дія, організація* і т. ін.), *нелегітимний* (два останні прикметники разом з похідними іменниками на *-ість* значно збільшили свою частотність), *неправовий* (*дія, держава* — зокрема, й щодо сьогодишньої України — і т. ін.); *несексуальний*; як вияв зростання суспільної ваги неофіційного статусу кого- або чого-небудь, соціальної активності неофіційних об'єднань людей (див. 3.3.4): *неурядовий* (*організація, комісія, фонд*), *неформальний* (*рух, організація, лідер*); актуалізація ознаки «нетрадиційності»: *нетрадиційний* (*медицина, статевая орієнтація*); у сфері економіки: *небанківський* (*капітал, кредит, фінансова установа*), *небюджетний*, *недержавний* 1 (*форма власності, навчальний заклад* і т. ін.), *некомерційний* (*діяльність, організація* і т. ін.), *неприбутковий* (у новому значенні «не зорієнтований на одержання прибутків»: «зареєструватися зі статусом *неприбуткової організації*»; без похідного *неприбутково*), *неринковий* (*економіка* і т. ін.); у сфері державної ідеології: значна активізація у вжитку *недержавний* 2 «про що-небудь — який не керується інтересами держави» (*підхід до справи, ставлення* і т. ін.) з утворенням *недержавник* (від *державник*), *недержавницький* (останнє стало вживатися практично в тому самому значенні, що й *недержавний* 2), *непатріотичний* (*непатріотично, непатріот*); у сфері національних відносин: *неукраїнський*, *неукраїнець*, переважно у мн. (див. також п. 4г): «“В офіційних документах Партії регіонів містяться тези про державний статус російської мови, єдиний економічний простір, газовий консорціум, “правильну” канонічну церкву, підпорядковану неукраїнським інтересам”, — заявляють автори звернення» (С. Гончарук. — ГПУ, 14.01.2010)²¹; з посиленням уваги до розмежування *корінних* — *некорінних* народів (етносів) країни (див. 4.1): *неслов'янський* (*неслов'янське населення*, зокрема, Криму, тобто кримські татари — на відміну від етнічних росіян та українців; «особи *неслов'янської національності / зовнішності*» — з лексикону правоохоронних органів) (див. також у п. 3.6 про формування в сучасному суспільно-політичному дискурсі Російської Федерації опозиції *наши* — *ненаши* та про можливі причини її відсутності в сучасній українській мові). За цією схемою формуються нові опозиції: *системний* — *несистемний* (див. 6.6), *соціальний* (див. також 3.3.2) — *несоціальний* (*сорт хліба, бюджет, бюджетна програма*), *парламентський* — *непарламентський* (*партія, опозиція, форма протесту, метод політичної боротьби, формування законодавства*), у

²⁰ Пор. також: Карпіловська С. А. Тенденції поповнення... — С. 317–321; Сандакова М. В. Инновации в сфере образования прилагательных с приставкой не- // Труды и материалы международного симпозиума «Славянские языки и культуры в современном мире». — М., 2009. — С. 128–129.

²¹ Активізація вживання і творення відетнонімних дериватів з префіксом *не-* — як мовна реакція на посилення уваги суспільства до національної проблематики та на загострення міжнаціональних відносин — відбулася в описуваний період у різних слов'янських мовах (див. 4.2.1).

тому числі оцінні: *рейтинговий* — *нерейтинговий* (політик, телепередача та ін.), *формат* (форматний) — *неформат* (неформатний) (див. 5.3.1), сленг. «*крутий*» — «*некрутий*» (бізнесмен, політик, заробіток, автомобіль).

6.2.5.2. Як позначення різноманітних відносин між наявними й давніше, а ще більшою мірою нововиниклими групами структурованого суспільства та відношень між різними сегментами структурованої економіки, політики і т. ін., між різними регіонами також уже «структурованої» країни помітно активізувалося вживання і творення прикметників з префіксом *між-*: *міжсетічний*, *міжнаціональний*, *міжпартійний*, *міжфракційний* (між депутатськими фракціями у Верховній Раді), *міжконфесійний* або, рідше, *міжцерковний* (відносини, діалог, боротьба, конфлікт, чвари і т. ін., про що досі говорилося переважно щодо ситуацій поза Україною і СРСР); «...Головне у цій сфері — збереження *міжнаціональної злагоди і толерантності*. ...Маємо певні позитивні ознаки у такій вкрай непростій та делікатній сфері, як *міжконфесійні відносини*. ...Ми не маємо права виявляти байдужість до успадкованого від минулого затяжного *міжцерковного конфлікту*, який переріс релігійні рамки і став загальнодержавною проблемою» (Л. Кучма. Нас об'єднує любов до України: Доповідь на II Всесвітньому форумі українців. — УК, 23.08.1997, с. 3); «Зрештою, владі треба ще довго вибачатися перед народом за... розкол України, розпалювання *міжнаціональної і міжконфесійної ворожнечі*»: Н. Балюк. — ВЗ, 11.11.2004), *міжклановий* (переносно: *боротьба*); *міжрегіональний* (центр, конкурс, туризм; розподіл, розбрат); в економіці: *міжбанківський* (розрахунки, кредити, ринок, біржа; «Не дуже переймається Нацбанк і значним обсягом продажу долара на *міжбанківському ринку*», «на вітчизняному *міжбанку*»: Ю. Сколоздра. — Е, 26.06.2003).

6.2.6. У загальному контексті втрати будь-якою з наявних у суспільстві політичних платформ та ідеологічних концепцій монополії на істину і різкого політико-ідеологічного структурування суспільства аж до гострого взаємопротистояння його різних верств відбулася помітна активізація моделей творення прикметників, рідше похідних від них прислівників («Лідери ПСПУ не випадково полюбують наше місто, адже знайшли тут чимало прихильників, особливо серед людей похилого віку: *прорадянськи, проросійськи* налаштованих відставних військових»: О. Мотиль. — УС, 15.07.1999; так само *проукраїнськи*) і ще рідше іменників (у моделі на *про-* це переважно абстрактні іменники: *проамериканізм, проросійськість* та деякі ін.) на позначення стосунку, належності до прихильників / супротивників кого-, чого-небудь, симпатизування їм / неприязні до них — з префіксами відповідно *про-* / *анти-*, рідше *проти-* (в опозиціях з обома такими префіксальними дериватами або з одним безпрефіксним членом: *імперський* — *проімперський, конституційний* — *антиконституційний*).

Модель на *про-* при цьому зазнала певної нейтралізації «недоброзичливої» оцінної конотації, характерної для неї в радянський час, коли такі прикметники утворювалися звичайно від назв «наших» держав, політичних сил, устроїв і систем, соціальних програм, прізвищ «наших» політиків і тому не могли не містити в собі негативного оцінного моменту: *проамериканський, прозахідний, профашистський, профашист* і под. (утворення від «наших» основ на зразок *прокомуністичний*, звичайно, також уживалися, але значно рідше і нібито від імені противників комунізму)²². Наприклад: «Політика України має бути не *прозахідною* і не *просхідною*, не *проєвропейською* і не *проросійською*, а *проукраїнською*» (досить характерний зразок заяв представників українського політи-

²² Пор., наприклад: Земская Е. А. Знач. праця.— С. 114.

куму та державного керівництва різного періоду й різної політичної орієнтації); «Зараз маємо дві надзвичайно потужні сили: олігархічна *промосковська* (комунисти і Партія регіонів) та олігархічна *проукраїнська*» ([Із інтерв'ю з Левком Лук'яненком]. — СП, 19.11.2009, с. 5); «Україна займає в грузино-абхазькому конфлікті *прогрузинську* позицію» (т/к «Студія “1 + 1”», Телевізійна служба новин, 17.10.2001); «На його думку, еволюція СДПУ(о) в бік надмірно *проурядової* або *пропрезидентської* позиції породила цей процес розколу» (Д, 22.01.1999, с. 2); «За лічені тижні в парламенті сформували *проурядову* більшість, яку створили в антиконституційний спосіб» (С. Шебеліст. — Д, 19.10.2012, с. 4); *провладний* (позиція, партія, фракції Верховної Ради, більшість — у Верховній Раді); *проринковий* (курс, реформи); з основами від прізвищ політичних і державних лідерів країни: *прокучмівський* — від прізвища Президента України Л. Кучми, *проющенківський* — від прізвища Президента України, а незадовго до цього прем'єр-міністра В. Ющенка (сили, ЗМІ, фракції Верховної Ради та ін.; «*Прокучмівська* газета “Факты” охоче друкує матеріали на підтримку діючого Президента»: Ф. Тимків. — ВУ, 1999, № 13, с. 2); від прізвищ лідерів інших держав це насамперед деривати від *Путін* — насамперед, звичайно, щодо реалій у самій Російській Федерації (*пропутінський*: мітинг, ЗМІ, політолог), але також і щодо України (*пропутінський* курс; «“Беркут” [підрозділ МВС] настроєний не просто проросійськи, а *пропутінськи*»: з розмов під час подій на «Євромайдані»); в іменниках: *проєвропеєць* (прихильник європейського курсу України). Хоча в різних випадках уживання і творення таких слів усе-таки буває важко позбутися враження, що вони виходять «з уст» опонентів, а в разі рішучого неприйняття членами певної суспільної спільноти об'єкта позначення відповідної твірної основи наявність різко негативного оцінного моменту, як і давніше, цілком очевидна. Наприклад, у дискурсах політичних сил української національно-державницької, з одного боку, і лівої та російської політичних орієнтацій, — з другого боку, оперування означеннями відповідно *прокомуністичний*, *проросійський*, *промосковський*, *прокремлівський*, *проімперський* (під «імперією» маються на увазі СРСР або сучасна Російська Федерація) — *пронаціоналістичний*, *прозахідний*, *проамериканський*, *пронатовський* (курс, орієнтація, позиція, кола, сили, ЗМІ, інтереси та ін.), в іменниках: *проамериканець* (про справжнього або уявного агента впливу США):

«У Черкасах оприлюднено спільне звернення “до народу України, Президента Л. Д. Кучми, Конституційного Суду України, до всіх ЗМІ” цілого ряду національно-демократичних і патріотичних партій та громадських організацій... “Корумпована *прокомуністична* влада у центрі й на місцях довела український народ до зuboжіння й бідуювання”, — сказано у “Зверненні”» (А. Лубенський. — КВ, 22.01.1999); «З гіркотою і болем відзначаємо, що зараз особливої підтримки потребує Слобожанщина — край, де *промосковські* процеси денационалізації надто далеко зайшли» (Слобожанський ренесанс — Україні! [звернення, підписане рядом культурних діячів, літераторів і науковців Харкова]. — ЛУ, 4.03.1993, с. 7); «Приводом для гострого конфлікту став... внесений лівими проект постанови про вступ до так званої міжпарламентської асамблеї СНД. *Проімперські*, антиукраїнські сили давно вже виношували подібні наміри...» (Р. Радович. — НП, 11.12.1998); «...позиція комуністів та їх *проімперськи* орієнтованих союзників» (С. Весенський. — ВК, 15.01.1999, с. 1); «...партії лівого спрямування не подолали шкідливої хвороби *прозахідництва*. ...Капіталізм західного зразка насаджується у післярадянські країни не випадково... Ніяк не збагнуть цього тільки наші “*прозахідники*”» (О. Гош. — Комуніст, 1998, № 28).

Модель на **анти-**, як і давніше, лишається продуктивнішою порівняно з моделлю на **про-**, що пояснюється як формально-словотвірним чинником — можливістю творення опозиції в парі не тільки зі словом на **про-**, але й із безпрефікс-

ним словом, так і її ширшим тематичним діапазоном, оскільки ця модель не обмежується сферою суспільно-політичного структурування²³.

Це насамперед такі нові та актуалізовані прикметники (у ряді випадків з похідними прислівниками: *антигуманно, антизаконно, антисталінськи* та ін.), як: у загальносоціальній сфері — *антигуманний, антидемократичний, антитоталітарний*, у політичній та економічній сферах — *антилівий (настрої, ухил, спрямованість, сили та ін.) — антиправий* (рідко); *антирежимний* (спрямований проти політичного режиму в СРСР), *антикультівський* (спрямований проти культу особи Сталіна), *антивладний (мітинг, протест, законопроект)*, *антиперебудовн(ч)ий* (від *перебудова* у значенні широкого комплексу соціальних, політичних та економічних реформ у СРСР часів М. С. Горбачова), «...“помаранчевий” президент (про В. Ющенко, який прийшов до влади на хвили “Помаранчевої революції”. — О. Т.) зазнав поразки не 3 серпня 2006 року, коли цілковито і беззастережно капітулював перед антипомаранчевим табором, а ще наприкінці січня 2005-го, коли рішуче відмовився від люстрації» (В. Пономарьов. — Критика, 2009, ч. 7–8, с. 8), *антипрезидентський, антиреформаторський, антиринковий, антирухівський* (від *Рух* — скорочена назва політичної організації, а згодом і партії *Народний рух України*: «шалена антирухівська агітація» — Час, 23.04.1998, с. 1), *антиурядовий*; зокрема, в плані зовнішніх політичних відносин, орієнтацій: *антиєвропейський, антизахідний, антиімперський* (переважно із семантичною спеціалізацією цього означення: «спрямований проти зовнішньої політики нової Росії»), *антимосковський* («Організація чіткого антимосковського фронту, боротьба проти всіх форм духовного і фізичного змосковщення, неорадянзації не втрачає актуальності й сьогодні»: [Із інтерв’ю з Головою Конгресу українських націоналістів С. Брацюном]. — УМ, 5.09.2012, с. 5), *антинатовський, антиросійський, антислов’янський* (характерного-небудь, *крен, курс, змова*: переважно в дискурсах політичних кіл «східнослов’янської», «православної» або прямої проросійської орієнтації), *антиправославний (агітація, змова та ін.*: це не тільки власне «спрямований проти православ’я», а й спрямований [ніби] проти Російської православної церкви і взагалі «антисхіднослов’янський», «антиросійський»); з активізацією правової свідомості населення: *антизаконний, антиконституційний, антиправовий*; з основами від прізвищ політичних і державних діячів СРСР і України, а також Російської Федерації: *антисталінський, антигорбачовський, антикучмівський, антиющенківський, антипутінський* та деякі інші («...в нібито антикучмівську, а фактично тільки в антиющенківську кампанію включився і Петро Симоненко»: В. Біленко. — Сільські вісті, 21.03.2002, с. 4); в абстрактних іменниках: *антигуманність, антидемократія, антиєвропейськість, антизаконність, антизахідництво, антиреформаторство, антиринковість, антисталінізм, антитоталітаризм* та ін.; ще ширше — в іменниках на позначення осіб: *антиаме-*

²³ Пор. такі нові та актуалізовані одиниці цього ж періоду, як: *антиалкогольний* (кампанія, заходи, пропаганда і т. ін. — під час «перебудови»), *антивірус* (у медицині та інформатиці), *антиглобалізм, антизатратний, антиінфляційний, антикорупційний, антикризовий* (заходи, програма), *антимонopolний* (програма, законодавство, комітет), *антипіратський* — 1) спрямований проти морського піратства; 2) спрямований проти «піратства» як порушень прав у сфері інтелектуальної власності, *«антиполіцей»* (розмовна назва препарату для усунення небажаного запаху з рота, яким, зокрема, користуються напідпитку водії автотранспорту), *антирейтинг, антиреклама, антирекорд, антицінність*, перев. мн., *«Анти-СНД»* (власна назва програм, кампаній, фонду, друкованих видань), навіть *«Антисуржик»* (посібник з питань культури української мови, виданий у Львові 1994 р.), *антитерористичний* та ін.

риканець, антидемократ, антиєвропесць (рідше антиєвропеїст), антизахідник, антиперебудовник, антирегіонал (політичний противник Партії регіонів України), антиреформатор, антиринковик, антирухивець та ін.; від прізвищ: антисталініст, антигорбачовець, антикучміст.

Уживання певної групи слів з префіксом **анти-** активізувалося в межах тематичної сфери України, її національно-державних інтересів — це *антиукраїнський* (пропаганда, позиція, діяльність, політика, сили і т. ін.) з похідними *антиукраїнськи*, *антиукраїнськість*, *антиукраїнство*, *антиукраїнізм* (три останні — у значенні відповідного ставлення до всього українського), *антиукраїнець* (перев. у мн.), а також члени кількох інших словотвірних гнізд із семантичною спеціалізацією переважно саме щодо України: *антидержавний* і тепер дедалі частіше вживане *антидержавницький* (гасло, позиція, пропаганда, акція, діяльність, сили і т. ін.)²⁴, *антидержавно*, *антидержавність*, *антидержавник*, *антидержавництво*; *антинаціональний*, *антинаціонально*; *антипатріотичний*, *антипатріотично*, *антипатріотизм*, *антипатріот* (див. також. п. 4.2.1):

«Я прошу Державний комітет у справах національностей та міграції... організувати... перевірку фактів *антиукраїнської*, *антидержавної*, промосковської діяльності підрозділів «Укрзалізниці», які виливаються у масову дискримінацію громадян України на мовному ґрунті» (Е. Рілінг. — УС, 2.07.1998); «А проте історія показує, що наша віковична толерантність не веде, як гадалось би, до справжньої злагоди й консолідації суспільства..., а веде... до вимивання, послаблення українства, зрештою — до *антиукраїнства* і далі більше — українофобії» (В. Дончик. — ЛУ, 24.05.2001, с. 3); «Зростання опору владі темряви, силам корупції, авторитаризму, *антиукраїнізму*, беззаконню, спробам повернути країну в мертве радянське минуле. Віра в те, що ідея вільної європейської України переможе!» (Ю. Щербак. — Д, 28.12.2012, с. 7); «Та вже час схаменутися та скинути широкий московський зад, що засів на карку українського народу завдяки українофобам, манкуртам, безбачкам, зайдам, які віддавна ведуть *антинаціональну* політику!» (М. Корінь, читачка. — УМ, 19.05.2011, с. 10); «А НН упродовж короткого періоду заснував ось уже п'яте видання..., яке, як і його попередники, *антинаціонального*, *антидержавного* спрямування» (В. Герман. — СІ, 1997, ч. 10).

У зв'язку з увиразненням різко негативного ставлення з боку певних політичних сил України і Росії до ролі Галичини в сучасних процесах українського націє- і державотворення стали помітними одиниці *антигалицький* (*антигаличанський*), *антигаличанство*²⁵. Модель з **анти-** активно зростає (див. наприклад, на початку статті серед новіших прикладів — кінця 2013 / початку 2014 рр.: *антимайдан*, *антимайданівський*, *антимайданівець*, *антиавтомайдан* та деякі інші).

У полемічних текстах уживання одиниць з **анти-** нерідко будується як градація, каскад відповідних означень:

«*Антиукраїнськими*, *антидержавницькими*, *антибудівничими* настроями... кишать російськомовні шовіністичні часописи» (Микола Кагарлицький, письменник. — ВК, 7.07.1999); «Ми вважаємо, що в суті своїй це рішення Верховної Ради... є *антиконституційним*, *антидержавним* і *антиукраїнським*» (Відкритий лист Одеської організації Спілки письменників України до Верховної Ради. — ЛУ, 22.10.1998, с. 2); «Львівський міськом КПУ звернувся з відкритим листом до голови Львова В. Куйбіди: "...Вважаємо, що подібні Ваші дії... фактично спрямовані на підірив цілісності нашої держави і є *антинародними*, *антиконституційними* й *антидержавними*»» (ВУ, 1999, № 13, с. 1); пор. у заголовку газетної публікації: «Осінь як час опозиції (Хто надихатиме наступні виступи з префіксом "*анти*"?)» (В. Кіпіані. — УМ, 4.09.1997, с. 3).

²⁴ Новий академічний словник української мови подає *антидержавницький* з тлумаченням «Те саме, що *антидержавний*» (Словник української мови : У 20 т. — К., 2010. — Т. 1. — С. 224), хоча між цими словами, звичайно, є семантичні відмінності.

²⁵ Див., наприклад: *Пилипчук Д.* Болять мені загублені слова : Мій додаток до першого тому Словника української мови у двадцяти томах. — Біла Церква, 2012. — С. 377–379.

Щодо оцінної конотації кількох з найчастотніших у радянський час дериватів цієї моделі із суспільно-політичної сфери, то у зв'язку з різким структуруванням суспільства й наявністю в різних його верств цілком відмінних поглядів на той самий об'єкт вона вже зазнала відповідних модифікацій. Так, прикметник *антинародний*, не втрачаючи своєї неохвальної конотації, тепер з однаковим успіхом уживається з боку як лівої, так і правої опозиції щодо влади й щодо одне одного, пор.: «*Антинародний режим* будь-якою ціною перешкоджає чесним журналістам виконувати свій професійний обов'язок» (Товариш, 2001, № 35, с. 6), «Ліви прагнуть зміни *антинародного курсу*, яким нас досі вів та хоче вести надалі Л. Кучма» (Ф. Тимків. — ВУ, 1999, № 13, с. 2) — «*Антинародний уряд* має піти у відставку» (В. Наливайченко, голова політради партії «Наша Україна». — УМ, 25.03.2011, с. 2); слова *антирадянський*, *антикомуністичний* (*антикомунізм*, *антикомуніст*) у слововжитку лівих сил зберігають свою неохвальну конотацію («...різке падіння тиражів *антикомуністичних видань*, таких, як чорновілівська (так. — О. Т.) “Час-Тіме”, “Літературна Україна”, “Независимость”, “Народна газета”». — Комуніст, 1998, № 28), тоді як за його межами вони вживаються у їхніх власних номінативних значеннях або і з позитивною конотацією²⁶: «Ну, яким чином можна було нам 13 листопада 1988 року, коли я головував на першому *антирадянському* мітингу в Києві, піти на мітинг без романтизму, без віри в те, що це треба зробити?» (Дмитро Павличко. Подорож в окопи... — УК, 11.04.1998, с. 10), «...комуністи пропозицію Президента провалили. Зізнаюся, захищати її не хотілося і нам, патріотам і *антикомуністам*» (В. Чорновіл. — Час, 6.11.1997, с. 1); у дискурсі лівих сил зберігає свою неохвальну конотацію й *антипартійний*.

Значно меншу продуктивність творення та частотність уживання виявляють одиниці з префіксом *проти-*: *протинатовський*, *протипрезидентський*, *протиукраїнський* («...вагомні докази *протиукраїнського*, антинаціонального, тому й антинародного, режиму влади»: Р. Анчаров. — УС, 17.06.1999, с. 8) та ін., активізувалися у вжитку *протиправний*, *протиурядовий* та деякі інші.

Цікавим мовним явищем став такий словотвірний ланцюжок: *проти всіх* (один з варіантів голосування у виборчих бюлетенях) — *Противсіх* (саме на таке прізвище змінив своє «батьківське» один з претендентів на посаду Президента України у виборах 2010 р.: *Василь Васильович Противсіх*) — *противсіхи*, мн. (неохвально про тих виборців, які не голосують за жодну з кандидатур, називаючи їх однаковою мірою неприйнятними, хоча така позиція, на переконання творців неологізму, на руку тільки кандидатам від влади) — *противсіхство* (назва самого цього явища), *противсіхський* («...Такі погляди і є причиною розвитку серед українців песимістичних “*противсіхських*” поглядів, поглиблення і так історично властивих нам анархічних почуттів»: О. Музичко. — Д, 14.09.2012, с. 5), *противсіхівець* («— Ви критикували попередню владу, критикуєте й теперішню. Не боїтесь отримати репутацію “*противсіхівця*”?»: О. Гутик. — ВЗ, 27.06.2013, с. 9).

6.2.7. Часові моделі — на позначення періодів (подій, явищ і т. ін.) до (деривати з префіксом *до-*) і після (деривати з префіксами *пост-*, рідше *після-*, ще рідше *по-*) відповідних «віх» (частіше фіксуються моменти «після»), тобто суспільство хоче бачити й оцінювати себе не так у минулому, як тепер — після тих чи інших знакових, на його думку, історичних періодів, подій і т. ін.)²⁷. Такими «віхами» стали:

а) насамперед радянський / соціалістичний період в історії країни, звідси творення й досить частотне вживання прикметників *пострадянський*, *зневажл.*

²⁶ Пор. так само, наприклад: *Ридел С.* Неологізмите в езика на българския периодичен печат // Български език. — 1995. — Кн. 4. — С. 306.

²⁷ Пор. також: *Костомаров В. Г.* Зазнач. праця. — С. 185–186.

постсовковий / післярадянський (період, суспільство, країна і т. ін.; *пострадянський простір* — про сукупність колишніх республік СРСР), *постсоціалістичний / післясоціалістичний, посткомуністичний / післякомуністичний* (останні означення, як і наступне, стосуються не тільки колишнього СРСР, як *пострадянський*, а й колишніх країн «соціалістичного табору»: *постсоціалістичні / посткомуністичні країни*), *посттоталітарний, післякультурівський / посткультурівський* (часи, «відлига» і т. ін.) — те саме, що *післясталінський*; з іншою мотивацією: *постколоніальний* (про Україну та інші колишні «національні» республіки СРСР), *постімперський* (про період, держави, події і явища після розпаду СРСР); похідні від прізвища Сталіна як уособлення найбільш знаково-трагічного періоду в історії СРСР: *післясталінський / постсталінський*. Наприклад: «Однак грузини, як, скажімо, й українці, є все ж *пострадянським* суспільством» (Е, 4.10.2012, с. 5); «Україна дрейфує у *постсовецькій* баюрі» (А. Єрьомін. — ВЗ, 25.07.2000); «Україна вступила чи принаймні вступає у так званий *посткомуністичний* період» (Ю. Пригорницький. — ЛУ, 3.10.1991, с. 2); «Україна, крім *посттоталітарної*, є ще й *постколоніальною* державою» (С. Грабовський. — Час, 5.06.1997); «Унаслідок помаранчевої поразки українське суспільство досі залишається радше *постколоніальним* і *постсоветським*, аніж громадянським» (В. Пономарьов. — Критика, 2009, ч. 7–8, с. 8). Існують звороти *пострадянський* (*посткомуністичний, постколоніальний* і т. ін.) *синдром* (*комплекс*) — про наявність відповідних ознак у свідомості сучасного суспільства: «— Студентська революція відбувалася в контексті *пострадянського синдрому*, коли тільки-но розвалився Радянський Союз» ([Із інтерв'ю зі співачкою Марією Бурмакою]. — ВЗ, 18.10.2012); «І коли одна буцімто українська... журналістка... заявляє, що вона запоем читає російські ресурси, а українські лише проглядає, то це і є якраз *постколоніальний синдром*» (П. Кралюк. — Д, 1.02.2013, с. 20). Етапною подією для творення цієї моделі став також Голодомор 1932–1933 рр. з характеристикою його як *геноциду: постгеноцидний, рідше післягеноцидний* (*синдром, суспільство*);

б) окремі події і явища другої половини 80-х — початку 90-х років ²⁸ — це «перебудова», звідси *доперебудовний — післяперебудовний / постперебудовний*; найбільша в історії людства техногенна катастрофа на Чорнобильській АЕС 1986 р.: *дочорнобильський — післячорнобильський / постчорнобильський*, рідко *почорнобильський* (наприклад, у назві книжки: Т. Гундорова. *Післячорнобильська бібліотека*. Український літературний постмодерн. К., 2005); путч 1991 р. (спроба державного перевороту в серпні цього року з метою збереження СРСР): *післяпутчевий*;

в) окремі події і явища часів уже незалежної України — це «Помаранчева революція» (кінець 2004 — початок 2005 рр.), «Майдан» (те саме, що «Помаранчева революція», основні події якої розгорталися на майдані Незалежності в Києві) і «Євромайдан» (кінець 2013 — початок 2014 рр.): *допомаранчевий* (рідко) — *постпомаранчевий / післяпомаранчевий*, рідше (переважно в лексиконі опонентів) *посторанжевий* (*Україна, суспільство*; «Розчарування демократичного виборця поглиблювалося також нескінченними чварами в *постпомаранчевому таборі*»: С. Шебеліст. — Д, 19.10.2012, с. 4); *постмайданний / післямайдан*

²⁸ Пор. утворення в мовах інших слов'янських народів цього періоду аналогічних одиниць з точкою відліку від власних «віх» — таких, як п. *postsolidarność* (від назви широко-відомої антикомуністичної організації «*Solidarność*»), *postsolidarnościowy / posolidarnościowy*, ч. *postsametový* (від *sametova revoluce* — «оксамитова революція» в листопаді 1989 р.), *postpřelomový* і под. (див., зокрема: Komparacja współczesnych języków... — S. 86).

ний — щодо обох «Майданів» (*постмайданне суспільство*; «Сьогодні наше суспільство є суспільством тотальної недовіри, що є наслідком *післямайданного синдрому*»: І. Лосєв. — Д, 17.08.2012, с. 20); чергові президентські вибори та вибори до Верховної Ради України: *довиборн(ч)ий* (рідко) — *післявиборн(ч)ий* / *поствиборн(ч)ий*²⁹; світові фінансові кризи 1998 і 2008 рр.: *докризовий* — *післякризовий*.

Помітно активізувалося вживання інтернаціоналізму *постіндустріальний* (*період, епоха, доба, суспільство, країни, світ*). В окремих випадках виступають тільки одиниці з до-, оскільки період «після» ще не настав: *доринковий* (*відносини, період, суспільство* і т. ін.), *доінтернетний* (*період*).

Рідше такі моделі реалізуються в іменниках — назвах відповідних періодів («у часи перебудови й *постперебудови*»), явищ (*посткомунізм, постсталінізм, посттоталітаризм, постмодернізм* і *постмодерн* — у мистецтві) і ознак («*пострадянськість* менталітету широких верств населення України», *постколоніальність* і под.), ще рідше — в назвах осіб, наприклад: «Дикий ринок, створений *посткомуністами* під привабливими гаслами...» (Є. Голібардов. — ВК, 19.11.1997, с. 5), пор., наприклад, у польській мові: *postkomunizm, postkomuna, postkomunista*, зневажл. *postkomuch*.

Ось, наприклад, визначення літературним критиком такого періоду в історії української літератури, як «покоління *епохи пост*»: «*пострадянське, постколоніальне, постчорнобильське, постхристиянське, постмодерне*, а в сумі апокаліптичне» (Р. Харчук. — Слово і час, 1998, № 2, с. 24).

З іншого боку, серед одиниць з цими префіксами, досить активних у радянський час, зі зрозумілих причин зазнали дезактуалізації прикметники з такою точкою відліку, як «Жовтень»: *дожовтневий* — *позжовтневий* (*період, література* і т. ін.), тоді як нейтральні в стилістичному реєстрі, «непафосні» *дореволюційний* — *післяреволюційний* стали просто менш частотними у вжитку, а також *післяз'їздівський* (з відліком від чергового з'їзду КПРС).

6.2.8. Моделі зі значенням найвищого ступеня вияву ознаки (пор. також у композитах: *мега...*, *мульти...* та ін.: див. 6.1.2).

У зв'язку, з одного боку, з посиленням у суспільстві тенденцій до орієнтування на західні зразки з їхнім культивуванням «позитиву» (кращого, більшого і т. ін.: див. 5.3.3.1), особливо в мові реклами, а з другого, — зі значним розширенням сфери вживання молодіжного сленгу стало поширюватися вживання слів (іменників, прикметників, прислівників) з префіксом **супер-** зі значенням найвищої оцінки — найкращої якості кого-, чого-небудь або найвищої інтенсивності дії, ознаки: *суперавтомобіль, супердержава, суперзірка* (про людину), *суперклас, суперлайнер, суперліга* (у баскетболі та ін.), *супермодель* (про людину), *суперновина, суперпрограма* (на телебаченні, радіо), *суперпроект, суперпропозиція, суперфорвард, суперхіт, суперціна* (нібито особливо низька ціна на певний товар — з мови реклами), *супершоу, супер'якість* («*Супер'якість* — за *суперціною!*»); у різноманітних конкурсах: *суперакція, суперприз, суперпереможець* і под.: «*Супертираж — супервиграш!* Запрошуємо взяти участь у спеціальному *супертиражі* лотерей “Спортлото”... Бажаємо вам *супервиграшу*» (з реклами від «Київспортлото»: ВК, 19.06.1991, с. 3); *суперкомфортний*, сленг. *суперкрутий* (*суперкрута тачка* — про автомобіль), *супермод-*

²⁹ Пор., наприклад: «В Україні ніхто не буде планів більш ніж на чотири роки. Адже кожні чотири роки у нас вибори... От і зараз усі прогнози щодо курсу гривні поділяються на “до” та “після” виборів» (З. Воронович. — ВЗ, 18.10.2012, с. 10).

ний, суперновий, суперпопулярний, суперсекретний та ін.: «супернастеризоване молоко “Селянське”» (напис на упакуванні); «суперзволоження шкіри», «суперзволожена шкіра» (з реклами косметичного засобу). У мові реклами, в назвах товарів і т. ін. цей префікс пишуть також окремо: «Депозит “Супер вклад”» (УМ, 16.10.2012, с. 13); «XL-супер капсули — надпотужний засіб» (ГПУ, 23.11.2012, с. 8); «Супер Київстар» (пакетний тарифний план цієї компанії мобільного зв'язку); морозиво «Супер пломбір». Значно поширилися у вжитку також лексикалізовані утворення на основі цього префікса — *супер* як прикметник і прислівник (див. 6.4).

Відбувається також активізація, хоча й меншою мірою порівняно з *супер-*, похідних з українським префіксом *над-* зі значенням найвищого вияву ознаки: *надактуальний, надвинятковий, надвпливовий, надгігантський, надпатріотичний, надприбутковий, надшикарний* та ін.; *надінфляція, надконцентрація, наднапруження, надуспих, надцентралізація (влади)* та ін.

Досить продуктивно стало розвиватися вживання префікса *най-* зі значенням найвищого ступеня вияву ознаки³⁰ (особливо в мові реклами), в тому числі і в поєднанні з відносними прикметниками: «“Чумак”! *Найпомідорніша* томатна паста!», «*Найкавовіша* кава!»; «...в *найукраїнськішому* з українських міст нашої держави» (Сучасність, 2004, ч. 9, с. 158). У назвах різноманітних конкурсів, рейтингів тощо та в газетних інформаціях про такі події вживається також лексикалізована форма цього префікса з його подвоєнням: «Тепер стало модно (берімо вище: престижно!) під кінець року проводити різні опитування, аби вибрати людину (людей) року чи різних там... *най-най...*» (ЛУ, 2.03.2000, с. 8); «*Най-най...* Названо двадцять *найзнаменитіших* жінок ХХ століття. Багатомовне журі Британської академії наук... визначило двадцять *найрозумніших, найпривабливіших і найвпливовіших* жінок століття, що минає. ...Можемо пишатися, що в сузір'ї *найкращих* українка Лариса Латиніна... із Херсона, а також киянка Голда Меїр, *найшановніший* прем'єр-міністр в історії Ізраїлю» (М. Кузьміна. — КВ, 10.03.2000); «*Най-най-най...*» (рубрика в газ. «Україна молода», де подаються матеріали про найпомітніші останнім часом події та явища, найвідоміших людей).

Підвищилася частотність уживання і продуктивність творення слів з префіксами *гіпер-* і *ультра-* зі значенням найвищого, крайнього ступеня вияву ознаки:

гіпердефіцит, гіперінфляція (гіперінфляційний), гіперкорупція (гіперкорумпований), гіпермаркет (магазини з такою назвою з'явилися після появи *супермаркетів*), *гіперстагнація, гіперцентралізація (влади)* та ін.; у зв'язку з розвитком інформаційних технологій: *гіпертекст, гіперзв'язок, гіперпосилання* і под.; *гіперактивний, гіперелітний, гіперпопулярний, гіперскандальний* і под.;

як крайній вияв займаної соціальної позиції (несхвально — з погляду опонентів): *ультрарадикальний (ультрарадикалізм, ультрарадикал), ультрадемок-*

³⁰ Пор. явище розширеного вживання префікса *naj-* у сучасній хорватській мові — від звичайних форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників до іменників зі значенням найвищого ступеня якості (подібно до англ. *super-*) з написанням як разом, так і окремо: *najfilm, najfestival, naj restoran, naj snajperist* і под.; певні зразки цього явища простежуються і в сучасній польській мові, але поки що у сфері з досить вільними нормами слововживання — у соціальних мережах Інтернету: *naj blog, wpis «Naj story»* (див.: *Krzyżan-Stanojević B. Naj- w roli «dzokera»: Nowe użycie przedrostka naj- w języku chorwackim // Współczesna komunikacja językowa : Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. — Warszawa, 2008. — S. 123–134).*

рат (кінець 80-х — 90-і рр.), *оказ. ультраперевбудовник* (кінець 80-х рр.); часто: *ультранационаліст* (*ультранационалізм, ультраационалістичний*), *ультрапатріот* (з похідними), *ультрашовініст* (з похідними), *ультрасепаратист* (з похідними) та ін.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ГАЗЕТ І ЖУРНАЛІВ:

ВК — «Вечірній Київ»; ВУ — «Вільна Україна» (м. Львів); ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; Е — «Експрес» (м. Львів); ЗВУ — «За вільну Україну» (м. Львів); КВ — «Київські відомості»; КС — «Кримська світлиця» (м. Сімферополь); ЛУ — «Літературна Україна»; МУ — «Молодь України»; НП — «Незалежний погляд»; ПіК — «Політика і культура»; РІО — «РІО: Реклама. Інформація. Оголошення» (м. Київ); РУ — «Радянська Україна»; СП — «Слово Просвіти»; УГ — «Українська газета»; УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода»; УС — «Українське слово».

О. О. TARANENKO

FORMATION OF THE NEW SYSTEM OF SOCIAL VALUES AND PRIORITIES OF THE UKRAINIAN SOCIETY (based on the late XXth — early XXIst century Ukrainian language materials). VI

The article focuses on the main nominative and axiological tendencies in the development of word-formation in the Ukrainian language of the late XXth — early XXIst century as a reflection of the new system of social values and priorities of the Ukrainian society (there are the main models of composition, prefixation, suffixation etc.).

Key words: key words in the Ukrainian language of the modern age, nominative and axiological tendencies in the Ukrainian language of the modern age, word-formation processes in the modern Ukrainian language.

(Закінчення статті див. в одному з наступних номерів журналу)

ФЕМІНІННІ ІННОВАЦІЇ В НОВІТНЬОМУ УКРАЇНСЬКОМУ НАЗОВНИЦТВІ ¹

У статті здійснено аналіз лексикографічної фіксації новітніх назв осіб жіночої статі в наявних словниках неологізмів початку ХХІ ст. та представлено результати вивчення автором громадської думки колективу мовців щодо явища фемінізації в актуальному українському мовленні.

Ключові слова: фемінінне словотворення, словник неологізмів, маскулінізм, кодериват, дериват.

Поява нових назв осіб жіночої статі в українській мові новітньої доби є важливою проблемою не лише для користувачів мовою, а й для лексикографів. Цю частину дослідження проблеми активізації фемінізаційних процесів в українському мовленні кінця ХХ — початку ХХІ ст. ² та їхніх результатів присвячено вивченню стану лексикографічної фіксації фемінінних інновацій ³ у спеціальних словниках та ставлення колективу мовців до цього актуального для сучасності явища.

Особлива роль у розбудові новітньої української мови належить неологічній лексикографії, об'єктом якої є нова лексика і ширше — будь-які нові явища (інновації) у мовній діяльності суспільства. Її поява зумовлена гострою потребою саме в професійному, мовознавчому осмисленні потужного струму нового українського назовництва, у з'ясуванні тенденцій оновлення українського лексикону та виробленні практичних рекомендацій стосовно його розбудови. Результати теоретичного вивчення інноваційних процесів у лексиконі закономірно відображаються в новому для української лексикографії типі словника — неологічному, об'єктом моделювання якого є мовні інновації ⁴. Термін «неологічний словник», на переконання

¹ Дослідження виконане за фінансової підтримки проекту *Zahraniční mobilita akademických pracovníků Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci* (2013) та гранту FF_2013_015 *Kultura a struktura slovanských jazyků v období globalizačních proměn: lingvoekologický přístup*.

² Див.: *Архангельська А. М.* До проблеми словотвірної фемінізації в українській мові новітньої доби: традиція і сучасність. I // *Мовознавство*.— 2013.— № 6.— С. 27–40; *Архангельська А. М.* До проблеми словотвірної фемінізації в українській мові новітньої доби: традиція і сучасність. II // *Мовознавство*.— 2014.— № 1.— С. 58–70.

³ У цьому дослідженні беремо до уваги не лише нові словотвірні фемінітиви демаскулінного типу, а й нові жіночі назви, утворені й іншим шляхом (кодеривація, «через-кроковий словотвір», семантична деривація), та актуалізовані в сучасному українському мовленні одиниці, засвідчені в українських лексикографічних джерелах минулих часів. Не ставлячи собі за мету визначити в цій розвідці статус неофемінітивів як нових слів (неологізми, okazionalizmi, потенційні слова), використовуватимемо на їх позначення термін «інновація».

⁴ *Карпіловська Є. А.* Сучасна українська словотворчість та її відображення в неологічних словниках // *Вісн. Львів. ун-ту : Сер. «Філологія»*.— 2004.— Вип. 34. Ч. 1.— С. 4; див. також: *Демська О. М.* Вступ до лексикографії : Навч. посіб. для студентів-філологів вищ. шк.— К.,

Є. А. Карпіловської, ширший за обсягом позначуваного поняття, ніж уже відомі терміни «словник нових слів та значень» або «словник неологізмів». Стосовно останніх двох термінів його можна розглядати як родовий, оскільки об'єктом опрацювання в неологічному словнику стають не лише нові лексеми, а й нові одиниці інших рівнів мовної системи: морфеми, фразеологічні одиниці, моделі творення окремих слів, словосполучень та речень, моделі розвитку семантики слова⁵. Тому в дослідженні лексикографічної фіксації результатів неофемінінного словотворення оперуватимемо поняттям «словник неологізмів».

Додавання нової лексичної одиниці до корпусу словника неологізмів, зазначає Я. Конопацька, свідчить про початковий етап інтеграції новоутворень у систему мови, оскільки такі словники фіксують актуальний стан лексики певного періоду й реєструють ті інновації, які вже стали надбанням певної кількості мовців. Водночас дотримання мовних норм не є вагомою характеристикою словника неологізмів. Його головне завдання — фіксування нових лексичних одиниць та особливостей їхнього вживання незалежно від того, чи мають вони потенціал для входження до складу загальнозживаної лексики⁶. Такі словники на загал покликані відображати стан та інтенсивність мовотворення, зокрема й фемінінного, окресленого періоду. Вони певним чином характеризують не тільки добу, а й носіїв і користувачів мови цієї доби. Інновації є не лише індикаторами змін, яких зазнає мовна система, але й індикаторами змін суспільства та суспільного мислення.

Завдання укладача неологічного словника — знайти якомога більше виявів нової української мовотворчості й зафіксувати їх як реальні факти слововживань. Найчастіше такі новотвори укладачі подають без словникових ремарок, що не суперечить ідеї укладання словника нової лексики. Зрозуміло, що словники інновацій не в змозі вповні відтворити потужність та глибину мовотворчих процесів: це зумовлено, з одного боку, значною кількістю інновацій у періоди бурхливих суспільних змін⁷ та їхньою відносно стійкою динамікою, з другого, — аспектуальним та суб'єктивним підходом укладачів неологічних словників до переліку реєстрових слів, що мають бути, на їхню думку, залученими до словника⁸. Поповнення лексикону в такі періоди відбувається постійно, а в українській мові на зламі тисячоліть цей процес проходить з особливою стрімкістю, тому словник інновацій уже в момент видання може не відбивати реального стану поповнення мови інноваціями.

Звернімося до лексикографічного засвідчення інновацій як результатів помітно форсованого сьогодні процесу фемінізації сучасного українського лексикону у словниках неологізмів, бо саме вони представляють «найзручнішу форму подан-

2010.— 265 с.; Дзюбишина-Мельник Н. Я. Відображення мовної картини світу в сучасному словнику // Українське мовознавство.— К., 2008.— Вип. 38.— С. 70–84; Дубичинский В. В. Основные принципы неогрфии // «Slowa, slowa, slowa»... w komunikacji językowej / Pod red. M. Grabskiej.— Gdańsk, 2000.— С. 61–68; Котелова Н. З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов.— Л., 1978.— С. 5–26; Martinová O. Obecná charakteristika lexikografického přístupu k neologizmům // Słowotwórstwo. Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser.— Innsbruck ; Opole, 2003.— С. 34–39.

⁵ Карпіловська Є. А. Знач. праця.— С. 4.

⁶ Конопацька Я. Особливості інтеграції нових лексичних одиниць у систему мови // Вісн. Львів. ун-ту. : Сер. «Іноземні мови».— 2012.— Вип. 19.— С. 176.

⁷ За свідченням фахівців з неогрфії, кількість лексичних інновацій, зафіксованих у періодичній пресі протягом одного року, може становити десятки тисяч (Котелова Н. З. Знач. праця.— С. 18).

⁸ Одиничні слововживання можуть бути чи не бути залученими укладачами словників до маргінальної зони інновацій.

ня широкому загалу результатів професійної роботи мовознавців з лексиконом»⁹. Динаміка сучасного українського «жіночого» назовництва мала б стати для дослідників надійним матеріалом для теоретичного вивчення його будови та закономірностей функціонування. Проте результати аналізу лексикографічної фіксації фемінінних інновацій у словниках, виданих у незалежній Україні вже в ХХІ ст., свідчать про те, що більшість таких одиниць опиняється поза їхніми межами.

Словник Д. Мазурик «Нове в українській лексиці. Словник-довідник»¹⁰, до реєстру якого ввійшли нові слова, утворені в сучасній українській мові, нові слова, запозичені з інших мов, так звані «відносні неологізми» (слова, що вже ввійшли до орфографічних словників, але перша їх фіксація в лексикографічних виданнях 1994–2000 рр. засвідчує їхній статус неологізмів), слова, що оновилися семантично, функціонально чи стилістично, зокрема й іншомовного походження¹¹, забезпечений системою умовних позначень, що значно підвищує його цінність¹². Проте в реєстрі цього неологічного словника на 191 маскулінінний номінант особи в генералізувальній функції припадає лише три неофемінативи: *міс, рукометниця та рухівка*¹³.

Словники новотворів української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.¹⁴ дають таку картину. У словнику, виданому 2002 р., маємо на 174 маскулінізми, що вилучені укладачами з періодичних, літературно-критичних, науково-популярних видань, художніх творів, засобів масової інформації, усного мовлення кінця ХХ ст., лише 10 фемінативів, з яких демаскулініними, за даними словника, слід вважати 6 (*завгоспиша*¹⁵, *заручниця, мисткиня*¹⁶, *політикеса, протагоністка, шефіння*). Інші утворені як кодеривати, «черезкроково» або ж є дефемінініними (*дарівниця, краянка, екс-приятелька, радіошахрайка*). У словнику, виданому 2005 р. й зорієнтованому на початок ХХІ ст., на 245 маскулінізмів генералізувального типу припадає 21 неофемінатив демаскулініного типу (*адвокатеса, архітекторша*¹⁷, *богемниця, винищувачка, доцентиса, лідерка, блюстителька, протагоністка, філологіня, філософіня, ескімосиха* та ін.). Ще 19 одиниць утворено «черезкроковим» шляхом (*українізаторка, пробантка, тітчерка, богемниця*) і є прикладами дефемінініного, власне фемінініного словотворення чи утворені за аналогією до маскулінізмів (*соул-співачка, екс-віагрівка, бальзаківка, німфетка, костюмийка, вічнолузальниця, віп-клієнтка, звабливиця, кінокассандра, шоу-вумениша, герл-френд*).

⁹ Карпіловська Є. А. Знач. праця.— С. 3.

¹⁰ Мазурик Д. Нове в українській лексиці : Словник-довідник.— Л., 2002.— 130 с.

¹¹ Там же.— С. 3.

¹² У словнику позначено нові слова (новотвори, семантичні неологізми, запозичену лексику), які вперше зафіксовані в ньому, семантичні неологізми, «відносні неологізми», актуалізовану лексику та слова, що перейшли до активного словника з пасивного і навпаки (Там же.— С. 4). У реєстрі словника використано також позначку *розм.*

¹³ Натомість номінанти *тінейджерка* та *реперка* (чоловічі кореляти до яких словник фіксує) нами виявлено ще в 2001 р. (див. газету «Хрещатик», 18.10.2001 та газету «Поступ», № 32(690), 24–25.02.2001).

¹⁴ Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття.— Кривий Ріг, 2002.— Вип. 2.— 180 с.; Словник новотворів української мови кінця ХХ — початку ХХІ століття / Упоряд. Г. М. Віняр, Л. Г. Шпачук.— Кривий Ріг, 2005.— 158 с.

¹⁵ Лише цей фемінатив у словнику подано з обмежувальною позначкою *розм.*

¹⁶ Слово *мисткиня* С. Караванський залучає до репресованих та занедбаних слів української лексики (*Караванський С. Секрети української мови.*— К., 1994.— С. 117). Водночас його фіксує Великий тлумачний словник сучасної української мови ще в першому виданні 2001 р.

¹⁷ В аналізованому Словнику новотворів української мови кінця ХХ — початку ХХІ століття фемінативи не забезпечені спеціальними позначками.

Словник «Нові слова та значення», виданий 2009 р.¹⁸, «уміщує нові слова та значення кінця ХХ — початку ХХІ ст., репрезентовані в українських засобах масової інформації»¹⁹. За даними аналізу його реєстру, на 254 маскулінізми, що пов'язані з «новими явищами суспільного та виробничого життя, розвитку науки, техніки, культури, новими рисами сучасного побуту»²⁰, припадає лише два фемінативи: *бізнес-леді* та *гувернантка*, останній з яких є актуальною²¹.

Словник «Нові й актуалізовані слова та значення»²² вміщує словникові матеріали 2002–2010 рр., нараховує 15500 нових слів та словосполучень, серед яких маємо лише 11 фемінативів²³: *б'ютівка*, *вбивниця* рідко, *вибраниця* рідко, *екс-прем'єрка* розм., *настоятелька* церк., *нашоукраїнка*, *однодумка*, *очільниця*, *регіоналка*, *саночниця*, *синтетичка*.

О. А. Стишов у Словопоказчику використаних слів як частині монографії «Українська лексика кінця ХХ століття» наводить поряд із 504-ма номінантами маскулінного типу лише 30 фемінізованих або фемінінних найменувань (*принадниця*, *реперша*, *ритуальниця*, *рухівка*, *спонсорка*, *стриптизерка*, *фанатка*, *грандеса*, *критикеса*, *мажоритаристка*, *державниця*, *наркокур'єрка* тощо), що становить близько 6 % від загальної кількості родо-особових назв, засвідчених у «Словопоказчику»²⁴.

Словник «Словотворчість незалежної України 1991–2011»²⁵, виданий А. М. Нелюбою 2012 р.²⁶, найбільш повно з-поміж інших наявних сьогодні словників неологізмів відображає процеси фемінізації в мовленні незалежної України. На 795 маскулінних найменувань маємо тут 156 фемінізованих найменувань жінки (*бійчиня*, *військовичка*, *своякиня*, *єпископиня*, *монтажерка*, *пілоткиня*, *упівка*, *гастроентерологиня*, *проштрафлениця*, *суржиконосиця*, *запитальниця*, *заюлістка*, *деканка*, *європка*, *камасутріанка*, *кінокритикиня* тощо), що становить близько 20% від загальної кількості родо-особових назв. Цікаво, що у своїх

¹⁸ Нові слова та значення : Словник / Укл. Л. В. Туровська, Л. М. Василькова.— К., 2009.— 271 с.

¹⁹ Див. видавничу сторінку словника.

²⁰ Передмова // Нові слова та значення...— С. 3.

²¹ Черникова Н. В. Актуальные концепты и их лексические репрезентанты // Филол. науки.— 2007.— № 6.— С. 72. Додамо: пошукова система Google засвідчує вживання ще задовго до 2009-го (року видання словника) фемінативів, чоловічі відповідники до яких словником зафіксовані (*сенаторка* — листопад 2007; *гастарбайтерка* — лютий 2008; *речниця* — листопад 2007; *гастролерка* — червень 2008; *ксенофобка* — січень 2008; *магістрантка* — травень 2007; *сноубордистка* — березень 2008; *самостійниця* — червень 2008 тощо). З яких причин укладачі словника обійшли увагою ці нові найменування особи жіночої статі, не зрозуміло.

²² Нові й актуалізовані слова та значення : Словникові матеріали 2002–2010: 1550 слів і словосполук / Уклад. В. О. Балог та ін.— К., 2010.— 280 с.

²³ У цьому словнику реєстрові одиниці в разі необхідності забезпечені словниковими ремарками.

²⁴ Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття // На матеріалі мови засобів масової інформації.— 2-е вид.— К., 2005.— С. 338–387.

²⁵ Словотворчість незалежної України. 1991–2011 : Словник / Уклад. А. Нелюба.— Х., 2012.— 608 с.

²⁶ У дослідженні окремо не аналізуємо попередні лексикографічні праці А. М. Нелюби, присвячені інноваціям в українській мові новітньої доби (*Нелюба А. М. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003) : Словник.— Х., 2004.— 136 с.; Нелюба А. М., Нелюба С. М. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006) : Словник.— Х., 2007.— 144 с.; Лексико-словотвірні інновації (2007) : Словник / За ред. А. Нелюби.— Х., 2009.— 172 с.; Нелюба А. М. Лексико-словотвірні інновації (2008–2009) : Словник.— Х., 2010.— 116 с.*), оскільки їхні матеріали природно ввійшли до останньої в часі лексикографічної праці «Словотворчість незалежної України».

працях, присвячених фемінінному словотворенню²⁷, А. М. Нелюба використовує ширшу палітру фемінінних інновацій, ніж їх засвідчує словник, проте 20 фемінітивів, що подаються як приклади в зазначених статтях, до свого словника не залучає (*ловчиня, полковниця, топографиня, державниця, мажоритаристка, бракописка, педикюрниця, панкушниця, матріархиня, гімнастерка, чемпіонеса, динамістка* тощо). Крім того, у словнику А. М. Нелюби наведено лише принагідно варіантні номінації: *борчиня — борчиха, водійка — водійчиня, вождиня — вождыха — вождиця; піаристка — піарниця, політикеса — політичка — політикиня; детективістка — детективниця*²⁸.

Аналіз реєстрових матеріалів аналізованого словника дає змогу визначити хоча б приблизне співвідношення відмаскулінних дериватів, кодериватів та фемінітивів, утворених «черезкроковим» шляхом, в українській мові в період з 1991 по 2011 роки. Дериватів, утворених шляхом моції (*деканка, пасторка, початківниця, пілоткиня, редакторка, психіаторка, логопедка, мовчиня, знавчиня, нащадкиня, консулка* тощо), словник засвідчує 102, з них 3 можуть мати і подвійну мотивацію (номінанти *політикеса, політичка, политикиня*, на думку А. М. Нелюби, можна вважати і кодериватами, утвореними від *політика*²⁹), фемінітив *піарниця* може кваліфікуватися як такий, що утворений «черезкроково». Подвійну мотивацію укладач словника фіксує в 12 фемінітивів: *анатоминя* (кодеривація від *антом* і *анатомія*), *гастроентерологиня* (*гастроентеролог* і *гастроентерологія*), *державотвориця* (*державотворець* і *державу творити*), *йогиня* (*йог* і *йога*), *перформерка* (*перформер* і *перформенс*), *саснтологиня* (*саснтолог* і *саснтологія*); 42 одиниці кваліфіковано як такі, що є результатом «черезкрокового» словотворення *піаристка* (від *піар*), *електоратка* (від *електорат*), *правдописка* (від *правду писати*), *профанаторка* (від *профанація*, минаючи потенційний маскулінізм «профанатор»)³⁰, *синхроністка* (від *синхронне плавання*, минаючи «синхроніст»), *дебаторка* (від *дебати*, минаючи «деба-

²⁷ Див.: Нелюба А. М. «Гендерна лінгвістика» і малопродуктивні словотворчі засоби // Лінгвістика : 36. наук. праць.— Луганськ, 2011.— № 1.— С. 135–141; Нелюба А. М. Інноваційні зрушення й тенденції в українському жіночому словотворі // Лінгвістика : 36. наук. праць.— Луганськ, 2011.— № 2.— С. 49–59.

²⁸ З невідомих причин укладач словника вилучив з реєстру й варіантні фемінітиви, що подані як приклади у двох його зазначених вище працях з 2011 року, присвячених фемінінному словотворенню (Нелюба А. М. «Гендерна» лінгвістика...— С. 135–141; Нелюба А. М. Інноваційні зрушення...— С. 49–59) : *кінокритикиня — кінокритикеса, продавчиня — продавичиха, моржиця — моржиха, бомжиця — бомжиха, водійка — водійчиня, держпосадовиця — держпосадовка, майданеса — майданниця, литвинівка — литвинівна*. Подібних варіантних номінантів-фемінітивів нами виявлено значно більше (пор., наприклад, *професорка — професориня — професориця — професореса — професориса — професориша — професорша; міністра — міністерка — міністреса — міністерша; мовознавка — мовознавиця — мовознавчиня; прозаїкиня — прозаїчка — прозаїця* тощо). Про конкурування словотвірних фемінітивів детальніше див.: Архангельська А. Систематизований показчик слововживань неологізмів-фемінітивів в українському мовленні кінця ХХ — початку ХХІ століть // Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах.— Рівне ; Оломоуць, 2011.— С. 188–243; Архангельська А. Неофемінітиви як «гра за правилами порушення відомих правил» і проблеми перекладу // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія» : Сер. «Філологічна».— Острого, 2013.— Вип. 36.— С. 293–297; Архангельська А. Жінка і політика: нове в новому українському назовництві // Rossica Olomucensia.— 2013.— Vol. 52. N 1.— С. 5–11.

²⁹ Пор. думку Г. М. Віняр, Л. Р. Шпачук про демаскулінність цього неофемінітива: *політикеса* — політик + *еса* (Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття...— С. 146).

³⁰ Пропущену ланку (не зматеріалізовану або дотепер не зафіксовану) А. М. Нелюба подає в лапках (Словотворчість незалежної України...— С. 6).

тор»), *майданниця* (від *Майдан*, мінаючи «майданник»), *проштрафлениця* (від *проштрафитися*, мінаючи «проштрафленик»); *кразознавиця* (від *краз знати*, мінаючи «кразознавець») тощо. Зафіксовано у словнику й окремі випадки дефемінінного словотворення: *екс-голови́ха* (екс + *голови́ха*), *екс-опозиціонерка* (екс + *опозиціонерка*), *самообранка* (само + *обранка*), *невситимка* (*невситима жінка*), *міска* (*міс*), *суперкрасуня* (супер + *красуня*), *омбудсвуменка* (потенційно *омбудсвумен* та *омбудсмен*), проте перші три з наведених прикладів могли б кваліфікуватися і як демаскулінні найменування жінки (пор.: *екс-голова*, *екс-опозиціонер*, *самообранець*)³¹.

Торкаючись питань утворення назв осіб жіночої статі, А. М. Нелюба цілком слушно зазначає, що «черезкроковий словотвір здавна притаманний українській мові»³², проте далі висловлює твердження (чи припущення?) про те, що «частина дериватів свідчить про *формування* (чи *сформованість*?) (курсив наш. — А. А.) нових явищ: формант приєднують не до іменника-назви особи чоловічого роду — в українській мові таких не існує» (пор. *балотуватися* → *балотеса*)³³, а також: «*можна стверджувати*, що в українській жіночій деривації творення назв жінок не від назв чоловіків, а безпосередньо від назв дій, ознак, предметів і т. ін., вже є *нормативним* (курсив наш. — А. А.). У таких та інших словотвірних процесах водночас убачаємо зростання тенденції до унезалежнення жіночого словотворення від чоловічого (своєрідна словотвірна емансипація — не плутати з фемінізацією) і *хибності постулату про жіночі словотворчі засоби як засоби модифікаційні*» (курсив наш. — А. А.)³⁴. Такі висновки, зроблені на підставі проаналізованих у статтях А. М. Нелюби прикладів³⁵ «черезкрокового» словотворення і кодеривації, що можуть бути потрактовані й по-іншому (пор. по-

³¹ Питання про співвідношення демаскуліності і кодеривації у слов'янському мовознавстві й до сьогодні не має однозначного вирішення (див. праці Л. А. Булаховського, І. І. Ковалика, І. І. Фекети, І. А. Мельчука, А. К. Смольської та ін.). Проте пригадаймо заувагу М. Докуліла, який переконливо доводить, що при визначенні похідності того чи іншого слова (зокрема й фемінітива) треба брати до уваги як семантичну, так і формальну узгодженість («міру фонетичної відповідності» між твірною і похідною основами). Як приклад учений наводить *mladik* ← *mladice* ← (*mlady*). Особовий іменик *mladice*, за М. Докулілом, виявляється ближчим за семантикою до іменника *mladik*, ніж до прикметника *mlady*, оскільки з іменником *mladik* його об'єднує спільна риса — «молода людина»; відповідно на підставі близькості семантики всі жіночі особові найменування, що мають чоловічі відповідники, виявляються ближчими саме до цих чоловічих найменувань, ніж до інших мотивувальних слів (*Dokulil M. Tvoření slov v češtině. — Praha, 1962. — С. 11*).

³² *Нелюба А.* Обмежувачі у словотвірних процесах: проблеми відмежування й типологізації // *Мовознавчий вісник* : 36. наук. праць на пошану проф. К. Городенської з нагоди її 60-річчя. — Черкаси, 2009. — Вип. 8. — С. 164.

³³ *Нелюба А. М.* «Гендерна» лінгвістика... — С. 140.

³⁴ *Нелюба А. М.* Інноваційні зрушення... — С. 55.

³⁵ Сам А. М. Нелюба визнає, що «джерельна база цієї й попередньої (*Нелюба А. М.* «Гендерна лінгвістика»... — С. 135–141) статей не є вичерпною» (*Нелюба А. М.* Інноваційні зрушення... — С. 53). Як уже зазначалося, у словнику «Словотворчість незалежної України» нами виявлено 156 фемінізованих найменувань жінки, ще 20 вилучено зі статей А. М. Нелюби з 2011 р., проте ми в тому ж 2011 р. виявили 256 неофемінітивів, підтверджених конкретними прикладами слововживань (*Архангельська А.* Систематизований покажчик слововживань неологізмів-фемінітивів в українському мовленні кінця XX — початку XXI століть // Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах. — Рівне ; Оломоуць, 2011. — С. 188–243). Варіанти словотвірних найменувань жінки в «Систематизованому покажчику слововживань неологізмів-фемінітивів в українському мовленні кінця XX — початку XXI століть» подано як окремі слова, адже тут ідеться не про словотвірні дублети (що є виявами не словотвірної економії, а надлишковості), а про конкурування номінацій, які повинні були б мати хоч якісь семантичні чи стилістичні відмінності. Сьогодні в нашій картотеці таких прикладів близько трьохсот.

літичка ← політик «жінка-політик» і політичка ← політика «жінка, яка займається політикою», *лижскія* ← *лижі* «жінка, яка бігає на лижах (про спортсменку)» тощо³⁶), видаються нам недостатньо аргументованими.

Ставлення до явища словотвірної фемінізації та його результатів в українському суспільстві та науковій спільноті далеке від однозначного. З одного боку, маємо шире переконання в тому, що фемінізація — «український прорив» у націоналізації нашої мови, «відроджена категорія», що це — «оприявлення прихованих внутрішніх ресурсів та можливостей номінації, притаманних українській мові»³⁷, які тривалий час зазнавали диктату з боку норми російської мови³⁸, загалом факт беззаперечно позитивний³⁹ і нашій мові лише на користь⁴⁰. З другого боку, — це «ламання мови», «накидання мові невластивих їй мертвонароджених форм, які ніколи не приживуться»⁴¹, і що це іде їй на шкоду: «Та мова, яку нам сьогодні пропагують ЗМІ — не є українська! Європа, Ешпанія, ноу-гау, метра, автівка, ріжне (замість — різне), етер, Атени (замість — Афіни), *послиня*, *продавчиня* (курсив наш. — А. А.), гвинтокрил (як і гелікоп-

³⁶ Незрозумілим залишається і те, чому фемінатив *гастроентерологиня* має, за А. М. Нелюбою, подвійну мотивацію: *гастроентерологиня* ← *гастроентеролог* і *гастроентерологія* «жінка-гастроентеролог; жінка, яка займається гастроентерологією», бо з іпострації *Інна Павлик* — *лікарка-гастроентерологиня* ніяк не впливає значення «займається гастроентерологією як лікар нетрадиційної медицини або взагалі як нефахівець». Те саме стосується й фемінатива *політикиня* ← *політик* і *політика* «жінка-політик; жінка, яка знається на політиці» (приклад, наведений А. М. Нелюбою: «Дочка моделі Влади Литовченко дебютувала з сином політикині Кужель»), у той час як *політикеса* ← *політик*, за даними аналізованого словника, — лише «жінка-політик» (приклад: «Якийсь професор, що приїздив до нас на лижах і в окулярах, розповідав про психоаналіз, лібідо, сублімацію, гіперкомпенсацію й інші нечувані речі, які стосуються цієї політикеси»). Чому в першому прикладі маємо семантичне розширення «жінка, яка знається на політиці», а в другому — ні? Що дає укладачеві словника підстави для такого висновку? Натомість номінант *наркологиня*, *неврологиня*, *педіатриня*, *психоаналітикиня* укладачем словника залучено до демаскулінного словотворення (*наркологиня* ← *нарколог* «жінка-нарколог»; *неврологиня* ← *невролог* «жінка-невролог»; *педіатриня* ← *педіатр* «жінка-педіатр»; *психоаналітикиня* ← *психоаналітик* «жінка-психоаналітик»), хоча психоаналітиком теж у сучасних умовах може бути нефахівець).

³⁷ Словотворчість незалежної України... — С. 3.

³⁸ *Нелюба А. М.* «Гендерна лінгвістика»... — С. 135–136.

³⁹ *Гінзбург М.* Гендерні особливості української мови, на які треба зважати // Українознавчий альманах... — К.; Мелітополь, 2012. — Вип. 9. — С. 75–83; *Нелюба А. М.* «Гендерна лінгвістика»... — С. 135–141; *Нелюба А. М.* Інноваційні зрушення... — С. 49–59; *Пузыренко Я.* Маскулінізація як фактор впливу на агентивно-професійно-номінаційну жіночності // *Kalba, diskursas, kultūra: problemos ir sprendimai* : Матеріали междунар. науч. конф. «Человек в пространстве языка». — Каунас, 2008. — С. 219–225; *Федурко М.* Словотвірна морфологія українських фемінативів у лінгвокультурологічному аспекті // Відображення історії та культури народу у словотворенні. — К., 2010. — С. 433–442; *Чистяк О. О.* Сексизм у мові: лексико-граматичний аспект (на матеріалі німецько- та україномовного художніх дискурсів) // Наук. вісн. Вінн. нац. ун-ту. — Вінниця, 2010. — Вип. 7. — С. 290–295; *Дмитрієва М.* Чи є чесна жінка чесною людиною? // Гендер і культура : 36. статей / Упоряд. В. Агеєва, С. Аксамитна. — К., 2001. — С. 185–191.

⁴⁰ Загалом суфіксальний спосіб творення назв жіночих професій не має перешкод, поширений у живому спілкуванні, де в традиційному патріархальному дискурсі важливим є підкреслене розмежування жіночого і чоловічого. За винятком окремих слів, у яких відповідний суфікс змінює лексичне значення (*друкар* — *друкарка*, *секретар* — *секретарка*), та важких для вимови закінчень (*драматург*, *педіатр*, *психіатр*), його можна вважати універсальним і прагнути поширювати на ті назви, які раніше вживалися виключно в чоловічому граматичному роді (*директорка*, *мовознавиця*, *металургиня* тощо) (Назви професій жінок в українській мові. — <http://ua-etymology.livejournal.com/288080.html?thread=4047696&mode=reply> [доступ 01.05.2013])

⁴¹ *Ткаченко К.* За рівність у мові та за її межами // Спільне. Журнал соціальної критики. 01.04.2011. — <http://commons.com.ua/?p=10464> [доступ 20.05.2014].

тер!),... — це моя рідна, співуча мова? Ні! Це цинічне знуцання з неї!» (Патріотизм. Форум.— <http://war.school5.borda.ru/>), «По правді кажучи, я таки дійсно не сприймаю за взірєць для сучасної мови західноукраїнську пресу та словники 1920–30-х років. Особливо не сприймаю аргументів типу “тоді все було правильно, а зараз — ні”. А із членкинею і філологинею приблизно та ж сама історія, що і з генералкою виходить. Щойно спав на думку ще один варіант — генералиця. Члениця... Академиця (академкиня) ... Можна, звичайно, казати, що це все кляті москалі винні — перервали такий “розвиток” і через це ми позбавлені таких милозвучних слів» (Форум СЛОВНИКа.ua.— <http://forum.slovnkyk.ua/index.php>).

Сумніви у вдалості мовних одиниць на зразок *біоложка*, *первачка*, *бігунка*, *скудельниця*, *рукоменція* ⁴² висловлюють А. Загнітко, О. Тараненко, О. Пода, О. Стишов: такі новотвори не лише викликають певні негативні асоціації, але й не можуть бути визнані вдалими ні за своїм фонетичним та структурним складом, ні за стилізованими та стилістичними особливостями, тому більшість із них навряд чи стане загальноновживаними і нормативними в українській мові ⁴³. Інші дослідники акцентують увагу лише на незвичності форми одиниць на зразок *політикеса*, *агентеса*, *критикеса*, *філологиня*, *геологиня* ⁴⁴. «Фотографиня — незвично, але відповідає законам українського словотворення, і до цього слова можна звикнути, — переконує читачів у своєму блозі О. Пономарів ⁴⁵.

Факт наявності в новоствореного фемінатива, на відміну від його чоловічого корелята, відчутних прагмасемантичних та стилістичних наросень визнають і дослідники процесу фемінізації, що схиляються як до позитивної, так і до критичної його оцінки ⁴⁶, і викладачі української мови, і звичайні небайдужі користувачі мовою: «Ось ви заходите в школу, відчиняєте двері кабінету директора, а там за столом — жінка. І хоча є слова *директорша*, *директорка*, *директриса*, ви називаєте її лексемою чоловічого роду — *директор*, бо ті назви здаються вам грубими, образливими. Як і *редактриса*, *критикеса*. А утворіть жіночий рід професій *пілот*, *електрик*, *вівчар*, *водій*. Спробували? Отож-бо. Не все так просто» (Б. Рогоза).

Інтерпретація й оцінка сучасної форсованої фемінізації маскулінізмів з нормативно-системного та соціолінгвістичного погляду виявляє істотні розбіжності, оскільки перший спирається на організм мови, другий — на актуальні проблеми комунікації та громадську думку про мовне явище ⁴⁷. Усвідомлюючи, що

⁴² Серед прикладів, що їх наводять учені, маємо й факти семантичної деривації неофемінативів.

⁴³ Стишов А. Актуалізована лексика в сучасній українській та російській мовах // Проблеми зіставної семантики. — К., 2009. — С. 157.

⁴⁴ Карпіловська Є. А. Неузале словотворення: правила «три без правил» // Вісн. Київ. нац. лінгв. ун-ту. : Сер. «Філологія». — 2005. — № 1. — С. 106–117.

⁴⁵ Пономарів О. «Фотографиня» — незвично. Але по-українськи. — <http://www.bbc.co.uk/blogs/ukrainian/ponomariv/2011/05-----2.html> [доступ 26.05.2011].

⁴⁶ Тараненко О. О. Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух // Мовознавство. — 2005. — № 1. — С. 5.; Стишов О. Номінація осіб у сучасній українській мові (на матеріалі дискурсу ЗМІ) // Мовознавство. — 2013. — № 1. — С. 28; Навальна М. Динаміка лексики української періодику початку ХХІ ст. — К., 2011. — С. 187, 193; Брус М. Фемінітиви української мови в переплетенні давніх і сучасних тенденцій // Вісн. Львів. ун-ту : Сер. «Філологія». — 2009. — Вип. 46. — Ч. 1. — С. 65; Федурко М. Словотвірна морфологія... — С. 435; Пузиренко Я. До проблеми номінації осіб жіночої статі в українській мові (гендерний аспект) // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-могилянська академія». — К., 2001. — Т. 18. — С. 39; Пузиренко Я. В. Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2005. — 21 с.

⁴⁷ Погляди дослідників щодо врахування думки колективу мовців — «голосу народу» — у питаннях нормування мови теж далекі від одностайних. Скажімо, у чеському суспільстві,

дослідження, зорієнтоване на пріоритет мови, сприймає людину та її ставлення до мови як чинник вторинний, ми все ж удалися до вивчення суспільної думки щодо традиційних маскулінних та новітніх фемінізованих назв особи жіночої статі в актуальному українському мовленні. Опитування свідомо було проведено головним чином серед студентів вищих навчальних закладів західного, центрального і східного регіонів України (вік респондентів від 18 до 25 років), оскільки саме студентська молодь є найвідкритішою до подібного роду мовних змін⁴⁸. Загальна кількість опитаних студентів — 552 особи (далі — студенти). Окремі групи респондентів становлять слухачі Національної академії державного управління при Президентові України м. Києва (НАДУ) — державні службовці (36 осіб; далі — державні службовці) та представники різних вікових категорій, серед яких — викладачі ВНЗ, вчителі, журналісти, підприємці тощо (88 осіб; далі — інші). Загалом в анкетуванні взяли участь 676 респондентів.

Анкетування мало на меті виявити та узагальнити громадську думку щодо доцільності функціонування в українському мовленні новітніх фемінативів (назв осіб жіночої статі за професією, родом діяльності, соціальним статусом то-

відомому своїми стійкими демократичними традиціями, мовознавці з цього приводу кардинально розходяться в поглядах. У одній із своїх праць А. Єдлічка зазначає, що рішення в такому разі слід пов'язувати із специфікою конкретних мовних ситуацій, урахуванням узагальненого ставлення лінгвістів (лише в окремих випадках — ширшого кола освіченої частини суспільства) щодо даної мовної реальності, особливо з погляду її зв'язку з мовною культурою (*Jedlička A. Vývojové procesy a synchronní dynamika jazyka v konfrontačním osvětlení // Jazykověd. časopis.*— R. 32.— 1981.— S. 112). Натомість В. Цврчек обстоює прямо протилежну думку, розвиваючи концепцію мінімальної мовної інтервенції: мовне дослідження має спиратися виключно на об'єктивну реальність мови; лінгвіст повинен повністю дистанціюватися від непрофесійної думки користувачів мовою і громадської думки як такої (*Cvrček V. Regulace jazyka a Koncept minimální intervence.*— Praha, 2009.— S. 34). На переконання Ф. Данеша, С. Чмейрковой та ін., дослідник обов'язково повинен урахувати сприйняття (*vnímání jazyka*) та відчуття мови самими мовцями (*prožívání jazyka*), такий підхід має майбутнє (*Daneš F. Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků // Jazyk a text. Výbor z lingvistického díla F. Daneše I.*— Praha, 1999.— Č. 2.— S. 254; *Čmejrková S. Postoje k jazyku: výzkumy a interpretace // Uživání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám F. Daneše.*— Praha, 2010.— S. 297). Водночас у чеському суспільстві, що розуміє демократію як дискусію, сформувалося стійке уявлення про те, що розмірковувати й писати на теми мови може будь-хто, не переобтяжуючи себе необхідністю мати елементарні знання та як слід розібратися в питанні, а це не може не хвилювати і мовознавців, і освічену громадськість: дискусії з приводу фемінізації прізвищ жінки в чеському суспільстві не вщухають і до сьогодні (*Stránský J. Harašení // Lidové noviny*, 19.08.1995; *Kraus J. Přechylování není harašení // Lidové noviny*, 28.8.1995; *Šilhánová I. O přechylování a přivlastňování // Lidové noviny* [07.09.2006]; *Povolný D. Genderová korektnost v jazyce.*— <http://info.nuni.cz/> [доступ 23.04.2010]; *Majer V. Jak to bude s paní Schwarz a s panem Schwarzem // Československé listy*, 07.08.2000; *Kučera P. Chcete jméno bez -ová? Buďte Eskymačkou! // Lidové noviny*, 03.08.2011; *Kolář B. Problémy s -ová // Hanácké noviny*, 08.02.1996; *Flemrová A. Ztraceni v překladu. Přechýlit, či odchýlit? // Lidové noviny* [16.06.2007].

⁴⁸ Серед опитаних були студенти різних, головним чином гуманітарних, спеціальностей Львівського національного університету ім. І. Франка (ЛНУ/Фр.), Національного університету «Львівська політехніка» (НУЛП), Рівненського державного гуманітарного університету (РДГУ), Рівненського інституту слов'янознавства (РИС), Національного університету «Острозька академія» (НаУОА), Київського національного університету ім. Т. Шевченка (КНУ), Житомирського державного університету ім. І. Франка (ЖДУ/Фр.), Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка (ПНПУ), Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (ЛНУ/Шевч.) та слухачі Національної академії державного управління при Президентові України (НАДУ). Висловлюємо щирю подяку за сприяння і допомогу в проведенні анкетування Біловус Г. Г., Левченко О. П., Степановій О. І., Бісовецькій Л. А., Гонгало В. С., Янчук К. О. та Мокляк О. І., Даниленко Л. І., Плотноницькій І. М., Мілевій І. В., Баландиній Н. Ф. та всім тим, хто взяв у ньому участь.

що), не зафіксованих у сучасних тлумачних словниках, а також виявити можливі відмінності у ставленні до фемінізації статусних найменувань особи представників різних регіонів України (західного, центрального, східного) та осіб чоловічої і жіночої статі зокрема. Анкета була анонімною, респондентам пропонувалося вказати лише стать, вік та місце навчання (для студентів) або професію (для інших категорій опитуваних). На жаль, розподіл респондентів за статтю виявився з незалежних від нас причин нерівномірним — навіть на негуманітарних та деяких гуманітарних спеціальностях вишів (математика, прикладна лінгвістика, фізична культура тощо), де мали б бути активно представлені чоловіки, студенток виявилось значно більше, ніж студентів: 450 осіб жіночої статі проти 102 осіб чоловічої. Не є цілком рівноцінним і співвідношення кількості опитаних за регіонами: західний регіон — 293 студентки та 75 студентів, центральний регіон (з урахуванням групи слухачів НАДУ; усі 36 — жінки) — 111 осіб жіночої статі та 6 осіб чоловічої, східний регіон — 82 особи жіночої статі та 21 особа чоловічої статі. Кількісно вираженішим виявилось співвідношення за статтю в групі інші — 52 жінки та 36 чоловіків. Усвідомлюючи наявність «вразливих місць» у здійсненому анкетуванні (і попри слушну загальну кількість респондентів — 676 осіб), не вдаватимемося до категоричних висновків: дозволимо собі лише узагальнення його результатів ⁴⁹.

На перше запитання анкети «Чи вважаєте Ви, що в новій українській мові жінка також має мати спеціальне жіноче найменування за посадою, родом діяльності, соціальним статусом (*хірургиня, продавчиня, фотографиня, професореса, політоложка, теоретикиня, соціологиня, мовознавка, мовкиня* тощо)?» ⁵⁰ реакції були такими. Студенти західного регіону: «так» — 22,5 % жін. та 16 % чол., «ні» — 69 % жін. та 77,3 % чол., «не визначилися» — 8,5 % жін. та 6,7 % чол.; центрального: «так» — 17,3 % жін. та 0 % чол., «ні» — 79 % жін. та 100 % чол., «не визначилися» — 4 % жін. та 0 % чол.; східного: «так» — 6 % жін. та 9,5 % чол., «ні» — 91,5 % жін. та 90,5 % чол., «не визначилися» — 2,5 % жін. та 0 % чол. Державні службовці: «так» — жодної позитивної реакції, «ні» — 100 % жін., «не визначилися» — жодної позитивної реакції. Інші: «так» — 21 % жін. та 8,3 % чол., «ні» — 71 % жін. та 78 % чол., «не визначилися» — 8 % жін. та 14 % чол.

Як бачимо, саме західний регіон показав найвищий відсоток як позитивного ставлення до фемінізованих статусних найменувань жінки, так і невизначеності щодо потреби в них. Найбільше респондентів-студентів, які не бачать необхідності в таких найменуваннях, — на сході України; серед державних службовців тут маємо стовідсотковий показник. Загалом із 676 опитаних 95 жінок (18 %) та 17 чоловіків (12 %) вважають, що жінка повинна мати спеціальне фемінізоване найменування, 409 жінок (76 %) та 111 чоловіків (80,5 %) — що в ньому немає необхідності, «не визначилися» — 34 (6 %) і 10 (7,5 %) респондентів відповідно.

На друге запитання анкети «У сучасному українському мовленні (особливо в засобах масової інформації) широкоживаними є фемінативи *нардєнка, політо-*

⁴⁹ Таблиці та схеми, що відображають результати опитування, виявилися надто громіздкими, щоб їх пропонувати в цій статті, тому вважаємо за доцільне проаналізувати результати анкетування в описовому вигляді. Детальний аналіз результатів цього експерименту буде представлено в монографії «Жінка в новому українському лексиконі: лінгво-екологічний вимір», яку плануємо видати 2014 р. в Університеті ім. Ф. Палацького в Оломоуці (Чехія).

⁵⁰ Питання передбачало лише одну відповідь: «так», «ні», «не визначився» («не визначилася»).

логиня, професориня, продавчиня, філософка, фотографеса, керманичка тощо. Чим, на Вашу думку, викликана їх поява?» відповіді були такими ⁵¹.

1. Прагненням жінок до рівноправ'я з чоловіками пояснюють появу таких фемінативів студенти в західному регіоні — 38 % жін. та 39 % чол., у центральному — 25 % жін. та 17 % чол., у східному — 37 % жін. та 37 % чол.; державні службовці — 25 % респонденток; у категорії інші — 17 % жін. і 5 % чол.

2. Особливою повагою до жінки в українському суспільстві: студенти в західному регіоні — 9 % жін. і 11 % чол., у центрі — 9 % жін. і 17 % чол., у східному регіоні — 7 % жін. і 21 % чол.; державні службовці — 5 %; інші — 8 % жін. і 0 % чол.

3. Дерусифікацією або націоналізацією української мови (необхідністю звільнення від негативного впливу норм російської мови): студенти західного регіону 19 % жін. і 15 % чол., центрального — 17 % жін. і 34 % чол., східного — 18 % жін. і 21 % чол.; держслужбовці — 53 %; інші — 27 % жін. і 39 % чол.

4. Модою на вживання таких назв у публічному мовленні: студенти західного регіону — 44 % жін. і 37 % чол., центрального — 60 % жін. і 51 % чол., східного — 48 % жін. і 37 % чол.; держслужбовці — 56 %; інші — 58 % жін., 62 % чол.

За результатами опитування переважна більшість вважає появу таких найменувань жінки даниною моді на їх уживання в публічному мовленні (263 жін. — 49 % та 60 чол. — 43,5 %). На другому за значущістю місці для студентів стало прагнення жінок до рівноправ'я (144 жін. — 32 % та 37 чол. — 36 %), у той час як для держслужбовців (19 жін. — 53 %) та інших (14 жін. — 39 % та 14 чол. — 39 %) таким чинником стала дерусифікація. На останньому місці за мірою важливості чинника опинилася в усіх групах опитаних особлива повага до жінки в українському суспільстві.

На третє запитання «Як Ви ставитеся до активного вживання таких назв особи жіночої статі в сучасному українському мовленні?» ⁵² респонденти відповіли так.

Студенти в західному регіоні: «цілком позитивно» — 10 % жін. і 12 % чол.; «скоріше позитивно» — 29 % жін. і 25 % чол.; «цілком негативно» — 9 % жін. і 24 % чол.; «скоріше негативно» — 42 % жін. і 28 % чол.; «не визначилися» — 11 % жін. та 11 % чол. У центральному регіоні: «цілком позитивно» — 5 % жін. і 0 % чол.; «скоріше позитивно» — 19 % жінок і 0 % чол.; «цілком негативно» — 8 % жін. і 34 % чол.; «скоріше негативно» — 55 % жінок та 66 % чол.; «не визначилися» — 14 % жінок та 0 % чол. У східному регіоні ставляться до явища «цілком позитивно» — 6 % жін. та 0 % чол.; «скоріше позитивно» — 10 % жін. і 19 % чол.; «цілком негативно» — 24 % жін. і 5 % чол.; «скоріше негативно» — 54 % і 77 % чол.; «не визначилися» — 6 % жін. і 0 % чол. Державні службовці: «цілком позитивно» — 5,5 %; «скоріше позитивно» — 8 %; «цілком негативно» — 17 %; «скоріше негативно» — 44,5 %; «не визначилися» — 25 %. Категорія інші: «цілком позитивно» — 10 % жін. і 5,5 % чол.; «скоріше позитивно» — 17 % жін. і 17 % чол.; «цілком негативно» — 17 % жін. і 30 % чол.; «скоріше негативно» — 40 % жін. і 39 % чол.; «не визначилися» — 15 % жін. і 8 % чол.

За отриманими даними, респонденти ставляться до активного вживання новітніх фемінізованих назв жінки переважно негативно: серед студентів реакції «цілком негативно» й «скоріше негативно» становлять 58 % серед жінок і 61 % серед чоловіків; у держслужбовців ця частка становить 61 %, у категорії інші — 58 % жін. і 69 % чол. Загалом позитивно («цілком позитивно» й «скоріше позитивно») ставляться до активного вживання новітніх фемінізованих назв жінки переважно негативно: серед студентів реакції «цілком негативно» й «скоріше негативно» становлять 58 % серед жінок і 61 % серед чоловіків; у держслужбовців ця частка становить 61 %, у категорії інші — 58 % жін. і 69 % чол.

⁵¹ Відповідь на це запитання потенційно передбачала можливість одночасно кількох реакцій з боку респондента.

⁵² Питання передбачало лише одну відповідь.

тивно») ставляться до вживання неофемінативів серед студентів 33 % жін. та 31 % чол. Найвищий відсоток загального позитивного ставлення до таких одиниць виявив аналіз анкет студентів НУЛП — 61 % жін. і 66 % чол., найнижчий — студенток ПНПУ (10 %). Найбільшу частку студентів, які «не визначилися» зі ставленням до цього явища, показав ЛНУ/Ф (21,5 % жін. і 14 % чол.), найбільшу кількість студенток — РІС (23 %). У державних службовців загальне позитивне ставлення зафіксоване загалом у 14 % респонденток, загальне негативне — у 61 %, «не визначилися» у ставленні до явища 25 опитаних. У групі інші співвідношення таке: загальне позитивне ставлення («цілком позитивно» й «скоріше позитивно») виявили 27 % жін. і 22 % чоловіків, загальне негативне («цілком негативно» й «скоріше негативно») — 58 % жін. і 69 % чол.

Із 538 опитаних осіб жіночої статі 45 (8 %) ставляться до явища «цілком негативно», 118 (22 %) — «скоріше позитивно», 67 (12,5 %) — «цілком негативно», 245 (45 %) — «скоріше негативно», 63 (12 %) особи жіночої статі «не визначилися» зі ставленням. Із 138 опитаних осіб чоловічої статі 11 осіб (8 %) ставляться до активного вживання фемінативів «цілком позитивно», 29 (21 %) — «скоріше позитивно», 33 (22 %) — «цілком негативно», 55 (40 %) — «скоріше негативно», «не визначилися» — 11 (8 %). Таким чином, загалом позитивно оцінюють уживання неофемінативів у сучасному мовленні 30 % жінок і 29 % чоловіків, загалом негативно — 58 % жінок і 62 % чоловіків. Таких, що не визначилися зі ставленням, серед жінок — 63 особи (12 %), серед чоловіків — 11 (8 %).

Відповіді на четверте запитання анкети «Чи вживаєте Ви у своєму мовленні нові назви осіб жіночої статі?»⁵³ були такими:

а) відповідь «так, уживаю, адже їх уживають і інші» обрали серед студентів західного регіону 13 % жін. і 15 % чол., центрального — 7 % жін. і 0 % чол., східного — 11 % жін. і 14 % чол.; державні службовці — 8 %; інші — 6 % жін. і 3 % чол.;

б) «так, уживаю свідомо, адже це характерна властивість української мови»: студенти західного регіону — 15 % жін. і 13 % чол., центрального — 7 % жін. і 0 % чол., східного — 4 % жін. і 0 % чол.; державні службовці — 0 %; інші — 11 % жін. і 8 % чол.;

в) «ні, не вживаю, віддаю перевагу традиційним позначенням жінки формою чоловічого роду»: студенти західного регіону — 54 % жін. і 45 % чол., центрального — 67 % жін. і 66 % чол., східного — 47 % жін. і 52 % чол.; державні службовці — 43 %; інші — 65 % жін. і 56 % чол.;

г) «ні, не вживаю свідомо, бо вважаю абсурдними і неестетичними»: студенти західного регіону — 19 % жін. і 27 % чол., центрального — 20 % жін. і 34 % чол., східного — 38 % жін. і 33 % чол.; державні службовці — 51 %; інші — 17 % жін. і 33 % чол.

Таким чином, серед студентів уживання неофемінативів, зокрема й свідоме, засвідчене серед осіб жіночої і чоловічої статі в однаковій кількості — по 23 % відповідей, невживання, зокрема й свідоме, серед осіб жіночої статі — у 77,5 % випадків, серед осіб чоловічої статі — у 86 % випадків. Найвища частка свідомого вживання особами жіночої статі новітніх назв жінки засвідчена в анкетах студентів НУЛП (24 % жін.) та РІС (23 % жін.), найнижча — 0 % жін. — у студентів ЖДУ. Цікаво, що низьку частку свідомого вживання студентками фемінізованих жіночих назв показали ПНПУ — 2 %, ЛНУ/Шевч. — 5 %, РІС —

⁵³ Відповідь на це запитання припускала кілька реакцій респондентів.

7 %, НаУОА — 7 %. Найвища частка осіб жіночої статі, які у вживанні віддають перевагу традиційним мовним позначенням жінки, — у РДГУ (67 %) та КНУ (66 %). Серед осіб чоловічої статі найвищий відсоток показав ЛНУ/Фр. — 59 %. Державні службовці (92 % жін.) не вживають, зокрема й свідомо, подібних фемінативів; інші не вживають таких одиниць у своєму мовленні 84 % жінок і 89 % чоловіків, натомість свідомо вживають 11 % осіб жіночої і 8 % осіб чоловічої статі.

У цілому серед усіх опитаних жінок уживають неофемінативи у своєму мовленні 114 осіб (21 %), не вживають 424 особи (79 %), 18 з усіх опитаних чоловіків (21 %) уживають такі одиниці у своєму мовленні, 79 % (110 осіб) не вживають.

П'яте запитання складалося з двох частин: «Як, на вашу думку, ставляться до вживання таких назв самі жінки; самі чоловіки». Отримано такі відповіді: студенти західного регіону вважають, що самі жінки ставляться до вживання таких назв «цілком позитивно» — 13 % жін. і 12 % чол., «скоріше позитивно» — 34 % жін. і 37 % чол.; «цілком негативно» — 5 % жін. і 4 % чол., «скоріше негативно» — 29 % жін. і 23 % чол., «не визначилися» — 20 % жін. і 24 % чол. Чоловіки, на їхню думку, ставляться до вживання таких назв: «цілком позитивно» — 5 % жін. і 11 % чол., «скоріше позитивно» — 22 % жін. і 12 % чол., «цілком негативно» — 6 % жін. і 12 % чол., «скоріше негативно» — 30 % жін. і 40 % чол., «не визначилися» — 37 % жін. і 25 % чол.

У центральному регіоні переконані, що самі жінки ставляться до вживання таких назв: «цілком позитивно» — 3 % жін., 0 % чол., «скоріше позитивно» — 32 % жін. і 34 % чол., «цілком негативно» — 4 % жін. і 0 % чол., «скоріше негативно» — 32 % жін. і 51 % чол., «не визначилися» — 30 % опитаних жінок і 17 % чоловіків. Натомість чоловіки ставляться до таких назв: «цілком позитивно» — 1 % жін., 0 % чол., «скоріше позитивно» — 13 % жін. і 17 % чол., «цілком негативно» — 4 % жін. і 66 % чол., «скоріше негативно» — 31 % жін. і 34 % чол., «не визначилися» — 51 % жін. і 0 % чол.

У східному регіоні вважають, що самі жінки ставляться до таких назв: «цілком позитивно» — 7 % жін. і 14 % чол., «скоріше позитивно» — 10 % жін. і 38 % чол., «цілком негативно» — 1 % жін. і 5 % чол., «скоріше негативно» — 51 % жін. і 5 % чол., «не визначилися» — 30,5 % жін. і 38 % чол. Чоловіки: «цілком позитивно» — 0 % жін., 9,5 % чол., «скоріше позитивно» — 13 % жін. і 19 % чол., «цілком негативно» — 18 % жін. і 0 % чол., «скоріше негативно» — 29 % жін. і 57 % чол., «не визначилися» — 39 % жін. і 14 % чол.

На думку державних службовців, самі жінки ставляться до таких назв: «цілком позитивно» — 0 %, «скоріше позитивно» — 11 % жін., «цілком негативно» — 17 % жін., «скоріше негативно» — 33 % жін., «не визначилися» — 40 % опитаних. Чоловіки: ставляться «цілком позитивно» — 0 %, «скоріше позитивно» — 11 %, «цілком негативно» — 17 %, «скоріше негативно» — 31 % жін., «не визначилися» — 41 % опитаних.

Інші: самі жінки сприймають фемінізацію «цілком позитивно» — 8 % жін. і 0 % чол., «скоріше позитивно» — 19 % жін. і 19 % чол., «цілком негативно» — 6 % жін. і 3 % чол., «скоріше негативно» — 44 % жін. і 36 % чол., «не визначилися» — 23 % жін. і 42 % чол. Чоловіки ставляться до новітніх фемінативів: «цілком позитивно» — 4 % жін. і 0 % чол., «скоріше позитивно» — 8 % жін. і 25 % чол., «цілком негативно» — 13,5 % жін. і 5,5 % чол., «скоріше негативно» — 33 % жін. і 47 % чол., «не визначилися» — 42 % жін. і 22 % чол.

49 серед опитаних жінок (9 %) та 12 серед чоловіків (9 %) вважають, що самі жінки ставляться до таких найменувань «цілком позитивно», «скоріше позитив-

но» — 145 жінок (27 %) та 45 чоловіків (33 %), «цілком негативно» — 28 жінок (5 %) та 5 чоловіків (4 %), «скоріше негативно» — 185 жінок (35 %) та 34 чоловіки (25 %), «не визначилися» — 131 жінка (25 %) та 42 чоловіки (30 %).

Таким чином, за даними анкетування, «за» і «проти» самих жінок щодо фемінізованих назв практично врівноважене: загалом позитивне — 36 % жін. і 40 % чол., загалом негативне — 40 % жін. і 28 % чол. Вивчення думки всіх опитаних щодо ставлення до цього явища чоловіків показало таке: 21 % жінок і 22 % чоловіків вважають його загалом позитивним, 39 % жінок і 55 % чоловіків — загалом негативним. Високий відсоток становить кількість тих, хто не зміг відповісти, як ставляться до фемінізованих назв самі жінки — 25 % жін. і 30,5 % чол., як ставляться чоловіки — 40 % жін. і 22 % чол.

Шосте запитання звучало так: «Новітні назви жінки на зразок *філософеса, теоретичка, мерка, шефиня, біологиня, вождиня, філоложка, фразеологиня, політичка, держсекретарка, канцлериня, міністреса, професориня* і т. ін.», на вашу думку:

а) «підвищують суспільний статус жінки» — цю відповідь обрали: студенти західного регіону — 13 % жін. і 15 % чол., центрального — 5 % жін. і 0 % чол., східного — 4 % жін. і 19 % чол.; державні службовці — 0 %; інші — 10 % жін. і 5,5 % чол.;

б) «принижують суспільний статус жінки, демонстративно вказуючи її стать»: студенти західного регіону — 27 % жін. і 33 % чол., центрального — 17 % жін. і 17 % чол., східного — 25 % жін. і 24 % чол.; державні службовці — 72 %; інші — 40 % жін. і 28 % чол.;

в) «жодним чином не впливають на суспільний статус жінки»: студенти західного регіону — 60 % жін. і 52 % чол., центрального — 73 % жін. і 83 % чол., східного — 71 % жін. і 57 % чол.; державні службовці — 28 %; інші — 41 % жін. і 67 % чол.

Загалом 50 серед усіх опитаних жінок (9 %) і 17 серед чоловіків (12 %) вважають, що такі назви підвищують статус жінки; 160 жінок (30 %) і 41 чоловік (30 %) — принижують її; 328 жінок (61 %) та 80 чоловіків (58 %) — такі назви жодним чином не впливають на суспільний статус жінки. Остання думка виразно переважає, проте державні службовці (26 серед 36 опитаних жінок, 72 %) вважають такі назви принизливими для жінки.

Сьоме запитання⁵⁴ покликане було з'ясувати, яким (із запропонованих) назвам жінки (фемінізованим чи нефемінізованим) респонденти віддали б перевагу, говорячи про жінку у схвальному контексті. Серед студентів західного регіону перше місце в рейтингу прийнятних для такого контексту назв посіли номінанти *професор* (77 % жін. та 80 % чол.), *міністр* (82 % жін. і 80 % чол.), *філософ* (76 % жін. і 84 % чол.), друге — *професорка* (20 % жін. і 16 % чол.), *міністерка* (13,5 % жін. і 4 % чол.), *міністра* (6 % жін. і 11 % чол.), *філософиня* (21 % жін. і 5 % чол.), третє — *професориня* (7 % жін. і 1 % чол.), *міністриня* (8 % жін. і 1,5 % чол.), *філософка* (3,5 % жін. і 3 % чол.). З усіх опитаних студентів західного регіону 2 % жін. і 3 % чол. обрали для схвального контексту номінант *професорши*, 1,5 % жін. — *професорова*, 1 % жін. — *професореса*, 0,5 % жін. — *професориця*; 3 % жін. і 5 % чол. — *міністерша*, 1,5 % жін. і 3 % чол. — *міністреса*; 3,5 % жін. і 3 % чол. — *філософеса*, 2,5 % жін. і 1 % чол. — *філософши*, 2 % жін. і 1 % чол. — *філософиця*. На номінант *філософиса* не отримано

⁵⁴ Запитання передбачало можливість вибору кількох із запропонованих назв особи жіночої статі.

жодної позитивної реакції серед жінок, на *професориса* та *професориха* — жодної реакції з боку всіх опитаних.

Студенти центрального регіону: на першому місці — *професор* (88 % жін. і 100 % чол.), *міністр* (88 % жін. і 100 % чол.), *філософ* (85 % жін. і 100 % чол.), на другому — *професорка* (16 % жін. і 17 % чол.), *міністриня* (9 % жін. і 0 % чол.), *філософиня* (12 % жін. і 17 % чол.), на третьому — *професориня* (3 % жін. і 0 % чол.), *міністерка* (4 % жін. і 0 % чол.) та *філософеса* (3 % жін. і 0 % чол.). Окремі позитивні реакції з боку жінок отримали номінанти *міністреса* та *міністерша* (1 % кожен). Жодної позитивної реакції не отримали номінанти *професориця*, *професореса*, *професориша*, *професориха*, *професорова*, *міністра*, *філософка*, *філософиса*, *філософиця*, *філософша*.

Студенти східного регіону: на першому місці — *професор* (93 % жін. і 97 % чол.), *міністр* (97 % жін. і 91 % чол.), *філософ* (95 % жін. і 81 % чол.), на другому — *професориша* (3 % жін. і 14 % чол.), *міністерка* і *міністерша* (1,5 % жін. і 5 % чол.), *філософиса* (1,5 % жін. і 9,5 % чол.), на третьому — *професорка* (7 % жін. і 5 % чол.), *філософиня* (6 % жін. і 5 % чол.), *філософиса* (1,5 % жін. і 9,5 % чол.). Лише окремі реакції засвідчені у *професориня*, *міністра*, *міністриня* (по 1,5 % жін.), *філософиня* (9,5 % чол.), *філософша* (5 % чол.), жодної реакції не отримали номінанти *професориця*, *міністреса*, *філософка*, *філософеса*.

Держслужбовці: перше місце — *професор* (86 % респонденток), *міністр* (100 %), *філософ* (95 %), друге — *професорка* (14 %), *філософиня* і *філософеса* (по 3 %). Жоден інший номінант для схвального контексту не обрано. Інші: на першому місці *професор* (81 % жін. і 89 % чол.), *міністр* (90 % жін. і 95 % чол.), *філософ* (85 % жін. і 95 % чол.), на другому — *професорка* (32 % жін. і 8 % чол.), *міністриня* (6 % жін. і 3 % чол.), *філософиня* (15 % жін. і 5,5 % чол.), на третьому — *професориша* (2 % жін. і 3 % чол.), *міністреса* (4 % жін. і 3 % чол.). Окремі реакції отримано на *філософеса*, *міністерка* (по 4 % жін.) *професориня*, *професореса*, *міністра*, *філософка* (по 2 % жін.), *філософиса* (3 % чол.). Інших номінантів для схвального контексту обрано не було.

Таким чином, у групі номінантів *професор*, *професорка*, *професориця*, *професориня*, *професореса*, *професориса*, *професориша*, *професориха*, *професорова* серед усіх опитаних голоси розподілилися так: *професор* — 438 жін. (81 %) і 100 чол. (73 %), *професорка* — 92 жін. (17 %) і 17 чол. (12 %), *професориня* — 24 жін. (4,5 %) та 1 чол. (1 %), *професориша* — 9 жін. (2 %) та 5 чол. (4 %). Менше відсотка респондентів обрали інші назви.

У групі номінантів *міністр*, *міністра*, *міністриня*, *міністерка*, *міністреса*, *міністерша* 467 жінок (87 %) та 119 чоловіків (87 %) обрали номінант *міністр*, *міністерка* — 45 жінок (8,5 %) та 4 чоловіки (3 %), *міністриня* — 35 жінок (6,5 %) та 2 чоловіки (1,5 %), *міністра* — 19 жінок (4 %) та 8 чоловіків (6 %), *міністерша* — 11 жінок (2 %) та 5 чоловіків (3,5 %). Інші номінанти — сумарний відсоток чоловічих і жіночих голосів — 3 %.

У групі *філософ*, *філософиня*, *філософка*, *філософеса*, *філософиса*, *філософиця*, *філософша* голоси розподілилися так: *філософ* (82 %) 443 жінок та (87 %) 120 чоловіків, *філософиня* — 85 жінок (16 %) та 8 чоловіків (6 %), *філософеса* — 14 жінок (10 %) та 2 чоловіки (1 %), *філософка* — 11 жінок (2 %) та 2 чоловіки (1 %). Інші номінанти отримали до 2 % голосів.

Більш відкритими до експериментування з фемінативами у схвальному контексті, як бачимо, виявилися студенти західного регіону. Проте очевидно, що у схвальному контексті респонденти віддають виразну перевагу нормативним на сьогодні мовним засобам позначення особи жіночої статі.

Восьме запитання⁵⁵ мало на меті з'ясувати пріоритети респондентів щодо вживання фемінізованих і нефемінізованих назв у протилежному — несхвальному — контексті. За даними анкет студентів західного регіону, на першому місці в рейтингу потенційно несхвальних назв — *політичка* (66 % жін. і 47 % чол.), *директориха* (38 % жін. і 21 % чол.), *педагожка* (44 % жін. і 40 % чол.), на другому — *політик* (20 % жін. і 47 % чол.), *директорша* (33 % жін. і 21 % чол.), *педагог* (36 % жін. і 39 % чол.); на третьому — *політикеса* (10 % жін. і 13 % чол.), *директор* (17 % жін. і 29 % чол.), *педагогша* (22 % жін. і 7 % чол.). Далі перевагу надано фемінітивам *політикиня* (9 % жін. і 15 % чол.), *директорка* (14 % жін. і 13 % чол.), *директориця* (12 % жін. і 11 % чол.) *педагогиця* (14 % жін. і 16 % чол.). З більшими чи меншими відсотками (менше 10 %) у рейтингу виявилися задіяними всі запропоновані номінанти-фемінітиви.

Центральний регіон: перше місце — *політичка* (75 % жін. і 34 % чол.), *директорша* (53 % жін. і 51 % чол.), *педагожка* (33 % жін. і 51 % чол.); друге — *директориха* (43 % жін. і 51 % чол.), *педагогша* (40 % жін. і 34 % чол.); третє — *політикеса* (13 % жін. і 34 % чол.), *директориця* (11 % жін. і 17 % чол.), *педагог* (23 % жін. і 17 % чол.). Далі йдуть фемінітиви *політик* (16 % жін. і 17 % чол.), *директориса* (7 % жін. і 17 % чол.), *педагогиця* (21 % жін. і 17 % чол.), *педагогиня* (10 % жін. і 17 % чол.). Інші номінанти не перейшли десятивідсотковий бар'єр.

Східний регіон: перше місце — *політичка* (70 % жін. і 67 % чол.), *директорша* (67 % жін. і 19 % чол.), *педагогша* (30 % жін. і 48 % чол.); друге — *політик* (23 % жін. і 29 % чол.), *директориса* (10 % жін. і 48 % чол.), *педагожка* (37 % жін. і 15 % чол.); третє — *політикиня* (7 % жін. і 5 % чол.), *директор* (15 % жін. і 29 % чол.), *педагог* (19,5 % жін. і 38 % чол.). Далі — *директориха* (28 % жін.), *директорка* (12 % жін.), *педагогиця* (15 % жін.), *педагогиня* (14 % жін.). Усі інші номінанти були обрані респондентами, проте становили незначний відсоток (менше 10%).

Державні службовці: на першому місці — *політичка* (77 % жін.), *директориха* (45 %), *педагожка* (42 %); на другому — *політик* (14 %), *директорша* (22 %), *педагогиня* (20 %); на третьому — *директориця* (14 %), *педагогеса* і *педагог* (по 14 %). Наступну сходинку посіла назва *педагогиця* (11,5 %). Усі інші номінанти не набрали більше 10 % «голосів». У групі інші: на першому місці — *політичка* (54 % жін. і 54 % чол.), *директорша* (31 % жін. і 42 % чол.), *педагожка* (27 % жін. і 31 % чол.); на другому — *політик* (25 % жін. і 22 % чол.), *директориха* (42 % жін. і 19,5 % чол.), *педагогиця* (33 % жін. і 22 % чол.); на третьому — *політикиня* (17 % жін. і 22 % чол.), *директор* (25 % жін. і 17 % чол.), *педагогша* (27 % жін. і 22 % чол.). На наступних щаблях у своїх групах опинилися *політикеса* (17 % жін. і 8,5 % чол.), *директориця* (19 % жін. і 22 % чол.), *педагог* (29 % жін. і 22 % чол.), *педагогиня* (14 % жін. і 22 % чол.).

Загалом пальму першості серед потенційно несхвальних назв жінки з-поміж усіх запропонованих отримав номінант *політичка* (67 % жін. і 52 % чол.). У першій групі номінантів *політик*, *політичка*, *політикеса*, *політикиня* лідирує зі значним відривом фемінітив *політичка* (362 жін. — 67 %) та 72 чол. — 52 %), на другому місці — *політик* (108 жін. — 20 %) і 37 чол. — 27 %), на третьому — *політикиня* (57 жін. — 9 %) і 22 чол. — 16 %). У групі номінантів *директор*, *директорка*, *директориня*, *директориця*, *директореса*, *директориса*, *директорша*, *директориха*, *директорова* лідером став фемінітив *директорша* (216 жін. — 40 % та 40 чол. — 29 %), далі — *директориха* (204 жін. — 38 %) і 26 чол. — 19 %), *директор* (87 жін. — 16 %) і 35 чол. — 25 %). У групі *педагог*, *педагожка*, *педагоге-*

⁵⁵ Запитання передбачало можливість вибору кількох із запропонованих назв особи жіночої статі.

са, педагогіша, педагогіця, педагогіня переважив номінант педагожка (211 жін. — 39 % і 47 чол. — 33 %), другу сходинку посів маскулінізм педагог (122 жін. — 23 % і 46 чол. — 33 %), третю — педагогіша (137 жін. — 26 % і 25 чол. — 18 %). Отже, очевидним є те, що семантико-прагматична нетотожність чоловічого і жіночого корелятивів таких назв користувачами мови все ж усвідомлюється.

Опитування 676 респондентів виявило: громадська думка щодо неофемінативів у наших співвітчизників далека від одностайної. Більшість опитаних не бачить у таких мовних позначеннях жінки необхідності й сенсу; значна частина не може сформулювати свого ставлення до цього явища. Водночас ЗМІ широко транслюють такі новотвори, не беручи до уваги ні їхню нормативність (передусім милозвучність), ні прагматичні потенції. Укладачі словників неологізмів найчастіше залишають їх поза межами своїх реєстрів. Укладачі найновіших академічних тлумачних та двомовних словників схиляються до нормативного на даний час мовного позначення жінки⁵⁶. Натомість у реальному слововживанні, наприклад на сторінках «Вікіпедії», один з найавторитетніших українських мовознавців Є. А. Карпіловська ще в лютому 2013 р. була представлена як *професорка, доктор філологічних наук* (сьогодні особисті дані змінено: Є. А. Карпіловська — *професор, доктор філологічних наук*); на сайті часопису «Критика», спільноту якого становлять провідні науковці, експерти, журналісти та інтелектуали з України й інших країн, читаємо: *Олена Синчак. Філолог. Україна. Лінгвістка, дослідниця, спеціалістка Центру гуманітарних досліджень, викладачка української мови*⁵⁷. Науковці творення неофемінативів (лише з незначними застереженнями) загалом схвалюють і підтримують як факт українізації нашої мови⁵⁸. Інша думка практично не представлена. Тож *Audiat et altera pars* — нехай буде почутою й інша сторона.

І. Огієнко свого часу писав: «... усі мови світу в законах мовного життя сильно примхуваті і підпадають своїм власним законам. Нагадаю тут, що в літературній мові діє й закон літературної традиції. Буває, що маємо форму ніби й недотепну, але довге вживання її, цебто її літературна традиція, вкінці її узаконює»⁵⁹. Покладімося ж на реальний «закон літературної традиції», на мудрість нашої мови, її носіїв та нормалізаторів і на час, який усе розставить по своїх місцях.

(Рівне)

A. M. ARKHANHELSKA

FEMININE INNOVATIONS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LANGUAGE

In the paper there is made an attempt to analyze the lexicographic fixing of the newest female nominations in existing dictionaries of neologisms of the beginning of 21st century as well as to present the results of authors' study of the public opinion on the phenomenon of feminization in contemporary Ukrainian language.

Keywords: feminine word formation, dictionary of neologisms, maskulinity, derivative, co-derivative.

⁵⁶ Наприклад, Словник української мови (Відп. ред. В. В. Жайворонок. — К., 2013. — С. 928) фіксує лише номінант *професор*, чотиритомний Російсько-український словник (К., 2013. — Т. 3. — С. 609) — *професор* і *професорша* розм.

⁵⁷ Додамо — з опорою на офіційно не чинний сьогодні правопис.

⁵⁸ Див., наприклад: *Кислюк Л.* Жінка-космонавт чи космонавтка? (до проблеми творення назв осіб жіночої статі) // *Культура слова*. — К., 2013. — Вип. 78. — С. 114–118.

⁵⁹ *Огієнко І.* (Митрополит Іларіон). *Наша літературна мова : Як писати й говорити по-літературному. Мовні нариси / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик.* — К., 2011. — С. 167.

ФРАГМЕНТ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО АНТРОПОНІМНОГО ФОНДУ (лексико-словотвірна мікросистема з коренем **Tur-*)

Статтю присвячено реконструкції фрагмента праслов'янського антропонічного фонду — лексико-словотвірної мікросистеми з коренем **Tur-*. На основі доступних джерел автору вдалося відновити понад 130 потенційних праантропонімів.

Ключові слова: антропонім, праантропонім, праслов'янська реконструкція.

Заголовні архетипи (і фактичний матеріал, на основі якого їх реконструйовано) з *и*-вокалізмом включено до числа похідних від іє. **ter-* ‘терти’ як наслідок вторинного аблаута. На думку Т. М. Богоедової, полівокалічний корінь **ter-* реалізувався в слов'янських мовах з огласовками **ter-*, **tor-*, **tar-*, **tyr-*, **tir-*, **tyr-*. Ступінь редукції в даному разі можна розглядати як базовий для розвитку вторинного аблаута (див. Богоедова¹, 25).

Первісні (безафіксні) ***Тургь**, ***Туґа** реконструюються з огляду на: ст.-укр. Мар'янинъ *Тур*, 1537 р. (АЮЗР, VIII/4, 237), Васил *Тур*, 1649 р. (Реєстр, 220), укр. Iwan *Tur*, 1735 р. (АЮЗР, VI/1, прил. 405), *Тур* (Кравченко, 174), *Тура* (Чучка, 561), ст.-рос. Василий *Тур*, 1495 р. (Веселовский, 325), *Тур* Иванец Меньшой, 1521 р. (ДДГ, 414), Иванъ *Туръ*, 1554 р. (АГР, I, 192), ст.-бр. Корнило *Туръ*, 1511 р. (Грушевский, 2, 18), бр. *Тур* (Бірыла, 418), ст.-серб. *Tur*, 1366 р., *Tura*, 1559 р. (Pavlović, 172), хорв. *Tura* (Leksik, 693), ст.-п. *Tur*, 1388 р. (SSNO, V, 489), Iwan *Thur*, 1569 р. (Tichoniuk, 65), п. *Tur*, *Tura* (SN, IX, 622), ч. *Tur* (ЧП), *Tura* — особове ім'я (Kott, IV, 229), луж. *Thur*, 1527 р. (Wenzel, II/2, 142). Пор. також *Turo*, IX ст., *Taur*, 1111 р. — антропоніми в альпійських слов'ян (Kronsteiner 210 — з реконструкцією **Turъ*). Про глибину відносної хронології псл. **Turъ* свідчить іллр. *Turo* (Krahe, 120).

Псл. **Turъ* мотивоване відповідним апелятивом, найімовірніше, у значенні ‘*Bos primigenius*’, рефлeksi якого збереглися в більшості слов'янських мов (ЕСУМ, 5, 677–678). Пор., однак, укр. діал. *тур* ‘жук-носорог’ (Лисенко, 20), рос. діал. *тур* ‘частина тіла людини нижче спини; зад’ (Новгор. словарь 1209), ‘чорт’ (НОС, 11, 72), ‘велика корзина’ (СРДГ, 3, 164), кашуб. *tur* ‘сильна, міцна людина’ (Bogus, 654). Як хвалебний епітет у значенні ‘могутній, сильний’ слово *тур* фігурує в «Слові о полку Ігоревім»: *Буи Туръ Всеволодь*. У сербських піснях лексема *тур* має значення ‘юнак, богатир’. Припускають також, що *тур* першопочатково означав бика — епітет бога сонця (Виноградова, 75–78).

Із базовим антропонімом *Тур* пов'язане походження назв населених пунктів та інших топооб'єктів на зразок укр. *Тури*, *Турівка* (6), *Турова*, *Турове* (4), бр. *Ту-*

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

раў (Гомельська обл.), згадане в літописі під 980 р. (ПСРЛ, I, 76), ст.-рос. *Турово*, XVI ст. — назва пустища в колишньому Московському пов. (ПКМГ, I/1, 169), рос. *Турова* — в колишніх Новгородській, Олонецькій, Пермській, Смоленській (3) губ., *Турово* (37) — ойконіми в різних регіонах та ін. (Vasmer RGN, IX, 223–225).

Словотвірна система суфіксальних дериватів попередньо має такий вигляд: праантропоніми з *-k/-č-* у суфіксальній морфемі:

***Turaka, *Turakъ / *Turačъ:** ст.-укр. Івашка *Турака*, 1666 р. (Лазаревский, 57), укр. *Турак* (Богдан, 307), *Турач* (ОКІУМ), ст.-рос. Федор Фомин *Турач*, 1564 р. ~ діал. *турач* ‘куріпка’ (Веселовский, 325), Нефедко Фомін синъ *Тураков*, 1629 р. (КВ, 273), рос. *Туракин* (РУС, 426), *Тураков* (ЖПТ), (похідні) *Туракино*, *Тураково*, *Турачево* — назви поселень у колишніх Пензенській, Владимирській та Ярославській губ. (Vasmer RGN, IX, 217) ~ рос. діал. *турák* у виразі *под тураком* ‘під хмелем, п’яний’ (СРГ Коми, 321), *турák* ‘плетений з лози кошик’ (СРГПр., 4, 83), *туракі* мн. ‘велика риба’ (Мызников Поволжье, 444), *турáч* ‘сплетена з гілок посудина’ (СРГСУ, 5, 105), *турáчка* ‘валик у ткацькому верстаті, на який натягують нитки’ (Подвысоцкий, 176), бр. (похідне) *Тураки* — ойконім у колишній Вітебській губ. (Vasmer RGN, IX, 217), слн. *Turak* (ZSSP, 653), хорв. *Turak* (Leksik, 693), ст.-п. *Turak*, 1488 р. (SSNO, V, 489), п. *Turak*, *Turacz* (SN, IX, 622), ч. *Turák* (ЧП), слц. *Turáček*, XVIII ст. (Bernát, 104), *Turák* (TP, 200).

***Tur’akъ:** друс. *Турякъ*, 1097 р. (Тушиков, 406), укр. *Туряк* (СП, 355), п. *Turzak* (SN, IX, 629), ч. *Turiak* (ЧП), слц. *Turiak* (TP, 200).

***Turъjakъ** — похідне на *-akъ*, мотивоване псл. **Turъjъ:* бр. (похідне) *Тур’якава* — ойконім у Мінській обл. (Рп. Мін., 266), слн. *Turjak*, 1533–1537 рр. (VZS, 8, 119), *Turjak* — сучасне прізвище (ZSSP, 654), ст.-серб. **Тоурыакъ**, 1219–1220 рр. (Зборник, I, 91), хорв. *Turjak* (Leksik, 694). Щодо мотивації пор., наприклад, рос. діал. *турьяк* ‘квітка’ (ЯОС, 9, 121).

***Turuka, *Turukъ:** укр. *Turuk*, 1735 р. (АЮЗР, VI/1, прил. 405), рос. *Туруков*, *Турукин* (ЖПТ), (похідне) *Турукова* — ойконім у колишній Олонецькій губ. (Vasmer RGN, IX, 226) ~ рос. діал. *туру́к* ‘стрімка скеля’ (СРГС, 5, 106).

***Turyka / *Turyčъ < *Turykъ:** ст.-укр. Миско *Турычъ*, 1649 р. (Реєстр, 188), рос. *Турыкин*, *Турычев* (ЖПТ), (відантропонімне похідне) *Турыково* — ойконім у колишній Костромській губ. (Vasmer RGN, IX, 228).

***Turъka, *Turъko, *Turъkъ:** укр. *Турко* (м. Черкаси), бр. *Турок*, *Турко* (Бірыла, 418), серб. *Турко* (Морошкин, 195), хорв. *Turek* (Leksik, 694), слн. *Turek*, *Turko* (ZSSP, 654), ст.-п. *Turek*, 1640 р. (Bubak, II, 109), п. *Turek* (SN, IX, 625), ст.-ч. *Turka* (XIII ст. — *Turca*) (Pleskalová, 143), ч. *Turek* (ЧП), ст.-слц. *Juraj Turek*, 1542 р. (SLL, I, 239), *Joannes Turek*, 1592 р. (UFP, 1, 458), *Ladislaus Turek*, 1649 р. (UFP, 2, 269), слц. *Turek* (TZ Bratislava, 371), луж. *Turk*, *Turka* (Wenzel, II/2, 143) ~ рос. діал. *ту́рок* ‘відлюдок’ (СВГ, 11, 77), ‘закуток за піччю’ (Мызников Беломорье, 445).

Інші праантропоніми-демінітиви:

***Ture:** укр. *Турятко* (ЖПТ), (похідне) *Турятка* — назва поселення в Чернівецькій обл., ст.-рос. Івашко *Турята* (ПС, VII, 162), (похідне) *Турятино* — назва пустища в колишньому Суздальському пов. (АИ, 1, 414), рос. (похідні) *Турята*, *Турята Малые* — ойконіми в колишній Пермській губ. (Vasmer RGN, IX, 230), слн. *Ture* (ZSSP, 653), *Ture* — прізвище (Malnar, 199). Пор. також слов’ян. *Tureta* — назва населеного пункту в землі історичних ободритів та велетів-лютичів (Skalová, 78). Стосовно мотивації пор., наприклад, укр. діал. *туря́* ‘маля тура’ (ЕСУМ, 5, 677).

***Туръсь**: укр. *Турець* (СП, 354), рос. *Турцев* (РІ Хм., 4, 867), ст.-рос. (похідне) *Турцова*, XV ст. — мікротопонім у Новгородсько-Псковській землі (Корецький, 287), бр. *Турэц* (Бірьла, 418), хорв. *Tures*, *Turas* (Leksik, 693, 694), п. *Turec* (SN, IX, 629) ~ рос. діал. *турець* 'берестяна шпулька' (СРГК, 6, 538).

***Turica**: укр. *Туриця* (Горпинич, 322), ст.-рос. Микула Никитич *Турицынь*, XVI ст. (НПК, V, 206), (похідне) Борок *Турицын*, 1580 р. — ойконім у колишньому Тверському пов. (ПМТ, 456), рос. *Турицын* (ЖПТ), (похідні) *Турицы* — ойконім у колишній Псковській губ., *Турицына* — назва поселення в колишній Пермській губ. (Vasmer RGN, IX, 220), серб. *Turica* (Pavlović, 172), хорв. *Turica* (Leksik, 694). Пор. також іллір. *Turica* (Krahe, 120).

В основу наведених антропонімів покладено відповідні апелятиви, пор. укр. *туріця* 'самиця тура', 'бруд на тілі', 'дрібні частини дерева, які випадають при свердлінні' (ЕСУМ, 5, 680, 681), бр. діал. *турьіца* 'шабельник болотний' (Бейліна, 219), *туріця* 'дика корова', перен. 'міцна, здорова жінка' (Носович, 644), рос. діал. *туріця* 'скупа, заощадлива людина' (Дуров, 412), болг. діал. *турічка* 'клубок паперових чи шовкових ниток' (Швецова, 96).

***Turikъ**: укр. *Турик* (Богдан, 308), *Турік* (Волинськ. обл.), ст.-рос. Микита *Туриков*, 1438 р. (Тушиков, 792), Федор Дмитрієвич Всеволож *Турик*, XV ст. (Веселовський, 326), (похідні) *Туриково* — ойконім, *Туриковъ*, XVI ст. — назва починка в історичній Новгородській землі (НПК, III, 831; VI, 224), рос. *Турик* (ЖПТ), бр. *Турык* (Бобрык, 238), п. *Turik* (SN, IX, 625), слц. *Турик* / *Turik* (Дуйчак, 232), луж. *Turik* (Wenzel, II/2, 143).

Праформа мотивована псл. **turikъ*, яку континують рос. діал. *турік* 'груди, грудна клітка' (Герасимов, 386), 'незграбна людина' (Пюльзю, 288), 'різновид жіночої зачіски' (Мызников Беломор'є, 445) і под.

***Turicъ**: укр. *Турич* (Богдан, 308), рос. *Туричев* (ЖПТ), серб. *Turić* — сучасне прізвище (Nosić, 240), хорв. *Turić* (Leksik, 694), слн. *Turič* (ZSSP, 654).

На основі серб. *Boturići* (Im. m., 90) — ойконім можна відновлювати праантропонім ***Boturičъ** < ***Poturičъ** (одзвінчення глухого в етимологічній позиції неодзвінчення).

Похідні з консонантом -b- у суфіксі:

***Tureba**, ***Turebъ**: ст.-укр. Фома *Турабинъ*, 1660 р. (Юркевич, 173), укр. *Турыб* (Редько, 1, 1078).

***Turiba**: хорв. *Turiba* (Leksik, 694). Стосовно словотвірної моделі пор., наприклад, псл. **kosiba* (ЭССЯ, 11, 139) та ін.

***Turoba**, ***Turobъ**: ст.-укр. *Thurobin*, XVI ст. — ойконім (Жерела, II, 220), Федоръ *Туробченко*, 1666 р. (Лазаревський, 41), ст.-рос. Олферко *Турубановъ*, 1495 р. (Тушиков, 792) < **Туроб-ан-овъ*, Алексей *Туробов*, 1699 р. (КДГ, 11, 129), *Турабово*, XVII ст. назва пустища в колишньому Углицькому пов. (ПКУ, 45, 401), рос. *Туробов* (ЖПТ), Микитка Сидоров сын *Турубин*, 1701 р. (ПКВМ, 159), (похідні) *Турубино* — ойконім у колишній Псковській губ., *Турабово* (2) — назви поселень у колишній Ярославській губ. (Vasmer RGN, IX, 216, 226), ст.-бр. (похідне) *Туробля*, XVI ст. — топонім (ПКПС, II, 4), бр. Евдокимъ *Туробанъ*, 1797 р. (BC, 1, 402) < *Туроб-анъ*, хорв. *Turob* (Leksik, 695), п. *Turobin* (SN, IX, 627), (похідне) *Turobin* — ойконім (Rospond, 404).

***Турьба**: ст.-серб. *търьвик*, 1240 р. (Даничић, III, 326).

Деривати з консонантом -g- у суфіксі:

***Turaga**: ст.-рос. Якушъ *Турагинъ*, XVI ст. (НПК, V, 622), рос. *Турагин* (КП Твер.).

Turega ?, ***Turega** ? : укр. *Турега* (Львівська обл.).

***Turiga** / ***Turyga**: ст.-рос. Гридя *Турыга*, 1498 р. (НПК, I, 468), Малыга *Турыгин*, 1560 р. (Бахрушин, I, 127), Овдокимъ *Турыгинъ*, 1654 р. (Тупиков, 793), (похідні) *Турыжсина пустошь*, 1551–54 рр. — у колишньому Тверському пов. (ПМТ, 274), *Турыгино* — назва поселення в Московській обл., відомого з 1646 р. (Поспелов, 273), рос. *Турыгин* (ЖПТ), *Туригово* — найменування поселення в колишній Псковській губ. (Vasmer RGN, IX, 219) ~ рос. діал. *турѣжка* ‘відерце’ (Дилакторский, 514), бр. *Турыгина* ж. (м. Мінськ).

Похідні з консонантом -х- / -š- у суфіксі:

***Turaxa**, ***Turaxъ** / ***Turašъ** < ***Turaxъ**: укр. *Тураш* (Богдан, 307), рос. *Турашин*, *Тураш* (ЖПТ), (похідні) *Турашевский Приселок*, *Турашевский Прислон*, *Турашевской* (2), *Тураши* — ойконіми в колишніх Вологодській та В'ятській губ. (Vasmer RGN, IX, 217), серб. *Турашин* (Морошкин, 195), хорв. *Turach* (Leksik, 693), п. *Turasz* (SN, IX, 623). Щодо мотиваційних засад зішлемося на рос. діал. *турáх*: *под турáхом* ‘у стані сп'яніння’ (Новосиб., 545), *турáшка* ‘берестяний поплавок для сітки у формі згорнутої трубки’ (СРГК, 6, 538).

***Turoxa** / ***Turoša**, ***Turošъ**: укр. *Турош* (ЕТ, 716), ст.-рос. (похідне) *Турошкова*, XVI ст. — назва поселення в історичній Новгородщині (НПК, IV, 424), рос. *Турошев* (ЖПТ), хорв. *Turoš* (Leksik, 695), ст.-п. *Turosz*, 1486 р. (SSNO, V, 490), п. *Turocha*, *Turosza*, *Turyszew* (SN, IX, 625, 628).

***Turuxa** / ***Turuša**, ***Turušъ**: укр. *Туруша* (КПУ Дн., 1, 157), ст.-рос. (похідне) *Турушево*, XVI ст. — назва поселення на Новгородщині (НПК, V, 450), рос. *Турухин*, *Турушев* (ЖПТ), (похідне) *Турушевская* — ойконім у колишній В'ятській губ. (Vasmer RGN, IX, 226).

***Turyxa**, ***Turyša**, ***Turyšъ**: ст.-рос. Івашко *Турыша*, 1615 р. (ГХ, 18), Мелюта *Турышкинъ*, 1635 р. (Тупиков, 793), Петрушка *Турышев*, 1680 р. (Полякова, 228), (похідні) *Турышево*, *Турышкина*, XVI ст. — назви поселень в історичній Новгородській землі (НПК, V, 382; IV, 278), рос. *Турыхин* (КПЧ), *Турышев* (ЖПТ), *Турышкин* (РДв., I/1, 486), (похідні) *Турышино*, *Турышкино* (3) — топоніми в різних регіонах (Vasmer RGN, IX, 229).

Компактну групу становлять похідні з -j- у суфіксальній морфемі, пор.:

***Turajъ**, ***Tur'ajъ**: укр. *Турай* (Данилишин, 43), ст.-рос. Андрей *Тураев*, 1465 р. (Веселовский, 325), Гарасим *Тураев*, 1668 р. (ОАРП, 360), (похідні) *Тураево*, 1571 р. — ойконім у колишньому Волоцькому пов. (АСЗ, I, 295), *Тураево*, XVI ст. — ойконім у колишньому Московському пов. (ПКМГ, I/1, 24), *Тураево*, 1615 р. — назва пустища в колишньому Углицькому пов. (ПКУ, 41, 66), рос. *Тураев* (РУС, 426), *Тураев* (ЖПТ), (похідні) *Тураев*, *Тураева* (2), *Тураева Новая*, *Тураева Старая*, *Тураевка* (2), *Тураево* (5), *Тураевская*, *Тураи* (2) — ойконіми в різних регіонах (Vasmer RGN, IX, 216–217), бр. *Тураев* (м. Новогрудок), п. *Turaj* (SN IX, 622), ч. *Turai*, *Turay* (ЧП), слц. *Turajová* ж., *Turay* (TZ Bratislava, 370, 371).

***Turějъ**: укр. *Турій* (PI ІФ, 4, 368), (похідні) укр. *Турієво* — назва урочища (с. Жалин Костопільськ. р-ну Ровенськ. обл.; Анк.), ст.-рос. *Турѣво*, 1627–1630 рр. — назва пустища в колишній Вологодському пов. (Сторожев, П, 251), воно ж *Турієво* — ойконім (Vasmer RGN, IX, 219), рос. *Туреев* (ЖПТ).

***Turojъ**: рос. *Туроев* (ЖПТ).

***Turujъ**: укр. *Туруй* (КПУ Черниг., 1, 655), рос. *Туруев* (ЖПТ).

***Turъjъ**: укр. *Турій* (Панчук 133), ст.-рос. (похідне) *Туръева*, 1551–54 рр. — ойконім у колишньому Тверському пов. (ПМТ, 308), рос. *Туръев* (ЖПТ), хорв. *Turi*, *Turij* (Leksik, 694), п. *Turij* (SN, IX, 625). Щодо мотиваційних засад пор.,

наприклад, укр. діал. *турій* у сполучі *тўрі язикї* 'вид рослини' (ЕСУМ, 5, 677), рос. діал. *тўрий* у виразі *засохнуть в турий рог* 'сильно схуднути' (СРГК, 6, 538).

Деривати з *-l-* у суфіксі:

***Turalь**: ст.-рос. (похідне) *Туралево*, 1514 р. — ойконім у Старій Рязані (АСЗ, I, 141), рос. *Туралев* (ЖПТ), (похідні) *Turalevo* — ойконім у Македонії, *Turaliči* — в Боснії та Герцеговині (Im. m., 445).

***Tureль**: укр. *Турелик* (Волинськ. обл.), хорв. *Tureljak* (Leksik, 693), п. *Turel* (SN, IX, 625), слц. *Turela*, 1715 р. (Krištof, 291).

***Turoль**: укр. *Туроль* (РУС, 427), бр. *Туроль* (Бірыла, 418), п. *Turol* (SN, IX, 627).

***Turula**, ***Turul'a**, ***Turulь**: укр. Івань *Туруля*, 1718 р. (ПЧП, 162), *Турула* (Богдан, 308), *Туруля* (Волинськ. обл.), *Туруль* (КПУ Черниг., 1, 655), ст.-рос. *Васка Туруль*, 1625 р. (УГГ, 133), рос. *Туруля* (Superanskaja, 63), *Турула*, *Турулев*, *Турулов* (ЖПТ) ~ рос. діал. *турўля* 'про товсту жінку' (ЯОС, 9, 121), 'товста, незграбна жінка' (СВГ, 11, 77), слн. *Turula* (ZSSP, 654), п. *Turula*, *Turula* (SN, IX, 628, 629).

***Turyль**: рос. *Турывев* (ЖПТ).

Пор. також віддієслівні похідні на *-a-dlo*, *-i-dlo* відапелятивного походження:

***Turadlo**: рос. *Туралов* (ЖПТ) та ін. Заголовна праформа мотивована апелятивом віддієслівного походження. Пор., наприклад, укр. діал. *турáти* 'дбати; турбуватися про когось, щось' (Піпаш, Галас, 197), бр. діал. *турáць* 'ганяти' (Курцова, 82) і под.

***Turidlo**: укр. *Турило* — сучасне прізвище, (похідне) *Турилова* — назва поселення на Дону (Vasmer RGN, IX, 220), ст.-рос. (похідне) *Турилово*, 1504 р. — назва поселення в Звенигородському пов. колишньої Московської губ. (Леонид, 120), рос. *Турилов* (ЖПТ), *Турилово* (2) — ойконіми в колишній Костромській губ. (Vasmer RGN, IX, 220).

***Turidльсь**: укр. *Турильче* — топонім у Тернопільській обл. — *j*-овий посев від антропоніма **Турилець*.

Псл. ***Turima**, ***Turimь** — дієприкметники пасивного стану на **-i-m-* — відновлюються з огляду на: укр. *Туримченко* (ИС, 1915: 42), п. *Turzuma* (SN, IX, 629). Вони мотивовані інфінітивом **turiti* (*se*) > укр. *тўрі́ти* 'гнати' (Грінченко, 4, 296), рос. діал. *турі́ть* 'гнати або зганяти, лякати, проганяти' (Даль, 4, 443–444), 'топити' (Шейн, 45), 'текти тонкою струєю' (ССГ, 11, 271), *тўри́ться* 'поспішати' (Опыт, 234), бр. діал. *туры́ты* 'гнати' (ДСБр., 234) та ін.

Псл. ***Turoma**, ***Turomь** — пасивні дієприкметники на **-o-m-* — континують укр. *Турум* (м. Київ) < **Туром*, ст.-рос. (похідне) *Турумичи*, XV ст. — топонім в історичній Новгородській землі (НПК, II, 283), рос. *Турома* (Лет. ЖС, 2004, № 40–52, 240), *Турумов* (КПЧ), бр. *Туромина* ж. (м. Мінськ), хорв. *Turoman* (Leksik, 695) < *Turom-an*.

Фактичний матеріал слов'янських мов дозволяє реконструювати низку праантропонімів із консонантом *-n-* у суфіксі:

***Turanь**, ***Tur'ань**: укр. Трофим *Турань*, 1755–1769 рр. (Казіміров, 84), *Туран* — сучасне прізвище (м. Київ), *Туряник* (Богдан, 308), (похідне) *Турановка*, 1919 р. — ойконім у колишній Чернігівській губ. (ССЧ, 25), ст.-рос. Семень *Тураниновъ*, XVI ст. (НПК, VI, 863), *Туранцово*, XVII ст. — назва пустища в колишньому Углицькому пов. (ПКУ, 41, 99), рос. *Туран* (ЖПТ), (похідні) *Тураново*, *Турановская* (2), *Турановщина*, *Тураны* (2) — ойконіми в колишніх Архангельській,

В'ятській та Московській губ. (Vasmer RGN, IX, 217), хорв. *Turan* (Leksik, 693), (похідне) *Turanovac* — ойконім (Im. m., 445), серб. *Турановић* (Пешикан, 482), п. *Turan* (SN IX, 623), ч. *Turan* (ЧП), ст.-слц. *Turan*, 1599 р. (Krištof, 279), слц. *Turan*, *Turian* (TZ Bratislava, 371), луж. *Turans*, 1670 р. (Wenzel, II/2, 143) ~ укр. діал. *туран* 'жужелиця' (ЕСУМ, 5, 685).

***Тур'я́нь**, мотивоване псл. **Тур'янь*: рос. *Турьянов* (ЖПТ), *Туриянов* (КПУ Ник., 3, 283), хорв. *Turjanac*, *Turjanić* (Leksik, 694), слн. *Turjan* (ZSSP, 654), слц. *Turjan* (TZ Bratislava, 371).

***Турень**: укр. *Туренець* (м. Рівне), ст.-рос. Михайло Самсонович *Туренинь*, 1606 р. (Белокуров, 243), Тихон *Туренев*, 1640 р. (Веселовский, 326), рос. *Туреня* (Смоленськ. обл.), п. *Tureň* (SN, IX, 625), ч. *Turenič* (ЧП), слц. *Turenič* (TZ Bratislava, 371).

***Turina**, ***Turinь**: ст.-укр. *Туринь*, 1614 р. (Тупиков, 405), Борис *Туриненко*, 1649 р. (Рєєстр 343) — патронім на -енко, укр. *Турин* (Чучка, 562), рос. *Турин* (ЖПТ), бр. Давид *Турына*, 1767 р. (ИЮМ, XXI, 187), хорв. *Turin* (Leksik, 694), слн. *Turin* (ZSSP, 654), п. *Turin* (SN, IX, 625), ч. *Turín* (ЧП), слц. *Turinič* (TZ Bratislava, 371) ~ рос. діал. *туринка* 'однолемешна соха' (СРГСУ, 6, 113), серб. діал. *ту́рин* 'рило, морда' (цит. за: Чучка, 562). Сюди ж *Turin*, 1162 р. — антропонім альпійських слов'ян (Kronsteiner, 211).

***Туронь**, ***Turonь**: ст.-укр. Васка Федеров сын *Туронко*, 1666 р. (ПК, 370), укр. Отрох *Туроненко*, 1718 р. (ПЧП, 202), *Турон* (РУС, 427), *Туронь* (Панцьо, 121), рос. *Турон* (КПУ Зап., 1/2, 225), *Туронь* (ЖПТ), ст.-п. *Turoň*, XVI ст. (SSNO, V, 490), п. *Turon*, *Turoň* (SN, IX, 627), ч. *Turoň* (ЧП), слц. *Turoň* (TZ Bratislava, 372). Щодо мотивації пор. кашуб. *turón* 'сильна міцна людина' (Sychta, V, 411), слвц. діал. *turoň* 'вітрогон' (Buffa, 290).

***Turuna**, ***Turunь**, ***Turunь**: укр. *Турун* (КПУ Черниг., 1, 229), ст.-рос. *Турун* Март'янов, 1569 р. (Веселовский, 326), рос. *Турунов*, 1715 р. (Парфенова, 387), *Турунин*, *Турунов* (ЖПТ), (похідні) *Турунова*, *Туруново* (2) — ойконіми в колишніх Казанській та Симбірській губ. (Vasmer RGN, IX, 226), бр. *Турунок* (ЖПТ), п. *Turunek*, *Turiň* (SN, IX, 629) ~ укр. діал. *турун* 'жужелиця, Carabus Thoms.' (ЕСУМ, 5, 685).

***Турунь**: ст.-рос. (похідне) *Турунино*, XVI ст. — назва пустища в колишній Псковській губ. (ПКП, 443), рос. *Турунин* (РУС, 427), (похідні) *Турунина*, *Турунино* — назви поселень у колишніх Калузькій та Тверській губ. (Vasmer RGN, IX, 228), п. *Turynies* (SN, IX, 629).

Інші праантропоніми-субстантиви:

***Turagь**, ***Turagь**: слн. *Turar* (ZSSP, 653), п. *Turarz* (SN, IX, 623).

***Turura**: укр. *Турура* (Новикова, 846), рос. *Турура* (КПЧ).

Похідні з -s- у суфіксальній морфемі:

***Turasь**, ***Turasь**: укр. *Турас* (Богдан, 307), ст.-рос. *Турась*, XVII ст. — прізвисько (Соколов, 15), рос. *Турасов* (ЖПТ), хорв. *Turas* (Leksik, 693), п. *Turas*, *Turaś* (SN IX, 628), слц. *Turas* (TZ Tmava, 176). Сюди ж слов'ян. *Турась* — в язичницькому антропоніміконі чувашів (Магницький, 87).

***Turisь**: укр. *Турис* (Богдан, 308), *Туріс* (Чучка, 562), рос. *Турисов* (ЖПТ), ч. *Turis* (ЧП), слц. *Turis* (TZ Bratislava, 371).

***Turosoь**, ***Turosoь**: укр. *Турос* (Волинськ. обл.; Анк.), рос. *Туросов* (ЖПТ), п. *Turos*, *Turoś* (SN, IX, 628) ~ укр. діал. *туроса́* 'шум, чутка, поговорі; плітки, брехня' (ЕСУМ, 5, 684).

***Turusa**, ***Turusь**: укр. *Турус* (Богдан, 308), *Туруса*, 1911 р. (ДАВО, ф. 254, оп. 1, од. зб. 20, арк. 148), ст.-рос. Алешка *Турусинов*, 1680 р. (Полякова, 227),

рос. *Турусов, Турусин* (ЖПТ), (похідне) *Турусинова* — топонім у колишній В'ятській губ. (Vasmer RGN, IX, 226), п. *Turus* (SN, IX, 629). Стосовно мотивації наведені антропоніми можна зіставляти з апелятивами на зразок рос. діал. *туруса* у виразі *говорить турусу с лесу* 'плести нісенітниці' (ЯОС, 3, 84), *турусить* 'говорити у сні', 'співати, тананикати' (Доп., 272).

***Turysь**: п. (вторинне) *Turysiak* (SN, IX, 629).

Деривати з консонантом *-t-* у складі суфіксів:

***Turatь**: рос. *Туратова* ж. (ЖПТ), хорв. *Turat* (Leksik, 693), п. *Turatyecz* (Rymut, II, 628).

***Turota** / ***Turyta**: ст.-рос. Івашко *Турыта*, 1624 р. (ПС, VII, 165), (похідне) *Турытино* — ойконім у колишній Новгородській губ. (Vasmer RGN, IX, 228), ст.-п. *Turota*, 1510 р. (Rymut, II, 628).

На основі ст.-рос. *Турыще* Курьяновъ сынъ, 1558 р. (АГР, I, 175), Яковъ *Турищевъ*, 1655 р. (Тупиков, 792), *Турищево*, XVI ст. — найменування пустища в колишньому Московському пов. (ПКМГ, I/1, 169), рос. *Турищев* (ЖПТ), (похідні) рос. *Турищева, Турищево* (2) — назви поселень у колишніх Смоленській та Орловській губ., бр. *Турищево, Турищевичи* — топоніми в колишній Могильовській губ. (Vasmer RGN, IX, 220) можна відновлювати посл. ***Turišče**. Стосовно мотивації пор., наприклад, укр. діал. *туріще* 'назва вола з рогами, які розходяться від основи, а з середини загнуті всередину' (ЕСУМ, 5, 677).

Є підстави для відновлення ад'єктивних праформ, зокрема:

***Turavь(жь)**: рос. *Туравин* (ЖПТ).

***Turevь** / ***Turovь(жь)**: укр. *Туров* (Богдан, 308), ст.-рос. Гридка *Туровь*, 1500 р., Тимошка *Туровой*, 1684 р. (Тупиков, 405, 792), рос. *Туров* (ЖПТ), макед. *Туров* (Речник, 612), хорв. *Turev, Turovac* (Leksik, 694, 695), п. *Turewicz* (SN, IX, 625) ~ рос. діал. *түровый* 'швидкий, моторний' (НОС, 11, 72).

Фактичний матеріал, почерпнутий зі слов'янських антропоніміконів, дозволяє реконструювати окремі праформи композитного типу:

***Turikonь**: укр. *Туриконь* (КПУ Дн., 1, 97).

***Turobara**, ***Turobarь**: укр. *Турубара* (ОКІУМ), ст.-рос. Абросимъ *Турубаровь*, 1693 р. (АКС, 120), рос. *Турубаров* (СП, 355).

***Turobodanь**: ст.-рос. *Турободан*, 1522 р. (Веселовский, 326).

***Turobojь**: ст.-рос. *Турабей* Сумороков, XVI ст., Фома *Турыбаев*, 1576 р. (Веселовский, 325, 326), рос. *Турабой* (ЖПТ), *Туробоев* — сучасне прізвище, п. *Turobojski* (SN, IX, 627).

***Turьjь Glazь**: ст.-рос. *Турьих Глаз Артемий*, 1585 р. (Веселовский, 327).

***Turьjь Rogь**: ст.-рос. *Турий Рог*, 1587 р. (Веселовский, 326) ~ рос. діал. *засохнуть в турий рог* 'дуже схуднути' (СРГК, 6, 538).

***Turodějь**: ст.-рос. Савелей *Туродѣв*, XVI ст. (Тексты, 94).

***Turokolь**: рос. *Тураколов* (Рамієс, 2, 364).

***Turoměрь**: слов'ян. *Turomer* (1322 р. — Daberner *Turemerson*) (Schlimpert, 148).

***Turomora**: укр. *Туромора* (КПУ Зап., 19, 462), *Турумора* (КПУ Зап., 4, 228).

***Turomosь**: укр. *Турунос* (КПУ Сум., 14, 54), ст.-рос. *Турунос* Семен, 1564 р. (Веселовский, 326), Мишка *Туруносовъ*, XVII ст. (Тупиков, 792), (похідне) *Туруносово*, 1589 р. — ойконім у колишньому Галицькому пов. (АСЗ, II, 64), рос. *Тураносов* (Волинськ. обл.; Анк.), (похідні) *Туруносово*, 1702 р. — назва пустища на Вологодщині (ПКВМ, 187), *Туруносовская* — ойконім у колишній Вологодській губ. (Vasmer RGN, IX, 226), *Туруносова* — оронім у Заонежжі (СТЗ, 151).

***Turoqsъ**: укр. *Турус* (СП, 355).

***Turotarъ**: рос. *Турутаров* (КПУ Дон., 3, 451).

***Turovѣгъ**: укр. (похідні) *Туроверов* (5) — ойконіми на Дону (Vasmer RGN, IX, 224), рос. *Туроверова* ж. (Лет. ЖС, 2005, № 14–26, 259), болг. *Туровѣров* (Илчев, 498), п. *Turower* (SN, IX, 628). Базова праформа мотивована псл. **turi vēriti*.

***Kosoturъ**: ст.-рос. Максимъ *Косотуровъ*, 1686 р. (КА, 68).

***L'uboturъ**: рос. *Любатуров* (ЖПТ).

***Vъrxoturъ**: рос. *Верхотуров* (Лет. ЖС, 2006, № 20, 147), бр. *Верхотуров* (м. Брест). Щодо мотивації пор., наприклад, девербативи укр. діал. *верхоту́ра* ‘найвища вершина’ (Жегуц, Піпаш, 29), рос. діал. *верхоту́ра* ‘верх, верхня, найвища частина чого-небудь’ (ПОС, 3, 107) ~ укр. діал. *верхату́рити* ‘накладати високі копичі’ (Жегуц, Піпаш, 29) < **vъrxъ turiti*.

Пор. ще праантропоніми, в основу яких покладено апелјативи віддієслівного походження.

***Natura**, ***Naturъ**: укр. Сергій *Натуренко*, 1718 р. (ПЧП, 203), рос. *Натурин* (ЖПТ), п. *Natur*, *Natura* (SN, VI, 558), ст.-слц. *Natura*, 1620 р. (Krištof, 211) ~ болг. *натур* ‘про дармоїда, неробу’. Цит. за (ЭССЯ, 23, 178).

***Obtura**, ***Obturъ**: ст.-рос. Федор *Оботур*, 1537 р., Неждан *Обатуров*, 1570 р. (Веселовский, 225), рос. *Отурин* (ЖПТ) та ін. Див. (Шульгач, 17–18) ~ **obtura* (ЭССЯ, 30, 220–221).

***Patura**, ***Paturъ**: рос. *Патуров* (ЖПТ), п. *Patura* (SN, VII, 230) ~ рос. діал. *патур* ‘рослина [...]’ (СРНГ, 25, 276).

***Potura**, ***Poturъ**: ст.-укр. Marko *Poturowicz*, 1700 р. (Тупиков, 707), укр. Процько *Фотуренко*, 1718 р. (ПМП, 179) < **Потуренко*, *Потура* (СП, 286), болг. *Поту́ров* (Илчев, 404), п. *Potura* (SN, VII, 514) ~ укр. *пóтур* ‘потурання’ (ЕСУМ, 5, 678), рос. діал. *потура́* ‘кріт’ (СРНГ, 30, 315), бр. діал. *поту́ра* ‘потурання’ (Клімчук, 47).

***Poturajъ**: укр. *Потурай* (СП, 286), рос. *Потураев* (ЖПТ), (похідні) *Потураева*, *Потураево* — ойконіми в колишній Пермській губ. (Vasmer RGN, VII, 325), бр. *Патурай* (Бірыла, 317), п. *Poturaj* (SN, VII, 514) ~ рос. діал. *потура́й* ‘хмура, насушлена людина’ (СРНГ, 30, 315).

***Poturakъ**: хорв. *Poturak* (Leksik, 526).

***Poturica**: хорв. *Poturica* (Leksik, 526).

***Poturičъ**: хорв. *Poturič* (Leksik, 527).

На основі укр. Катерина Алексеева дочь *Потуремцева*, 1782 р. (РС, 28), *Потуремець* (РУС, 338) < **Потуримець* можна відновлювати псл. ***Poturimъ**.

***Poturъjъ**: п. *Potury* (SN, VII, 514).

***Proturъ**: укр. *Протуренко* — сучасне прізвище ~ рос. діал. *проту́р* у виразі *пустить на проту́р* ‘рішуче приступити до роботи’ (СРНГ, 33, 13), бр. діал. *прóтур* ‘велика голка’ (ДСБр., 183).

***Sqtura**, ***Sqturъ**: рос. *Сутурик* (Память, 1, 87), *Сутурин* (ЖПТ), рос. *Шутурина* ж. (Лет. ЖС, 2008, № 18, 237) ~ рос. діал. *сутуры́* ‘хутрянні шаровари’, ‘наколінники’ (СРНГ, 42, 323).

***Sъtura**, ***Sъturъ**: укр. *Штура* (Стехна, 85), рос. *Стуров* (ЖПТ) ~ рос. діал. *сту́рить* ‘засипати, скласти що-н. куди-н.’ (СРНГ, 42, 107).

Šeturъ** (Sъturъ**): рос. (похідне) *Шетурова Гора* — ойконім у колишній Псковській губ. (Vasmer RGN, X, 282).

***Tutura**, ***Tuturъ**, ***Tuturь**: рос. *Тутуров*, *Тутурин* (ЖПТ), (похідне) *Тутурово* — ойконім у колишній Вологодській губ. (Vasmer RGN, VIII, 231), болг. *Тутур*, *Тутурев* (Илчев, 499), слц. *Tutura* (TZ Trnava, 177).

***Zatura**, ***Zaturъ**: ст.-укр. Назарь *Затуринь*, 1666 р. (Лазаревский, 92), укр. Ігнатъ *Затура*, 1718 р. (ДП, I, 88), болг. *Зату́ров* (Илчев, 210), слц. *Zatura* (TZ Trnava, 186) ~ рос. діал. *зату́рить* 'загнати, відправити куди-небудь' (НОС, 2, 80), бр. діал. *затурыць* 'загнати' (Яўсееў, 48) і под.

Проаналізований матеріал дав можливість відновити понад 130 потенційних праантропонімів. Більшість із них не має апелативного підґрунтя, що свідчить про вагомість поміна propria у процесі реконструкції слов'янських лексичних старожитностей.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АГР	— Акты, относящиеся до гражданской расправы древней России / Собр. и изд. А. Федотов-Чеховский.— СПб., 1860–1863.— Т. 1–2.
АИ	— Акты исторические и юридические и древние царские грамоты Казанской и других соседственных губерний, собр. Степаном Мельниковым.— Казань, 1859.— Т. 1.— 231 с.
АКС	— Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. / Под ред. В. Л. Модзалевского.— Чернигов, 1914.— 136 с.
Анк.	— Анкета Інституту української мови НАН України для збору ономастичних матеріалів.
АСЗ	— Акты служилых землевладельцев XV — начала XVII века / Сост. А. В. Антонов, К. В. Баранов.— М., 1997–2002.— Т. 1–3.
АЮЗР	— Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...].— К., 1859–1914.— Ч. 1–8.
Бахрушин	— <i>Бахрушин С. В.</i> Научные труды.— М., 1952–1959.— Т. 1–4.
Бейліна	— <i>Бейліна Д. А.</i> З батанічної терміналогії Палесся // Народная лексика / Рэд. А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч.— Мінск, 1977.— С. 216–220.
Белокуров	— Разрядные записи за Смутное время (7113–7121) / Сообщил С. А. Белокуров.— М., 1907.— 312 с.
Бірыла	— <i>Бірыла М. В.</i> Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апелатыўнай лексікі.— Мінск, 1969.— 508 с.
Бобрык	— <i>Бобрык У.</i> Мянущкі і прозвішчы Рэчыцкага раёна // Сёмыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні : Матэрыялы Міжнар. навук. канф. Рэчыца, 1–2 кастрыч. 2010 г. / Адк. рэд. В. М. Лебедзева.— Гомель, 2010.— С. 220–240.
Богдан	— <i>Богдан Ф.</i> Словник українських прізвищ у Канаді.— Вінніпег ; Ванкувер, 1974.— 354 с.
Богоедова	— <i>Богоедова Т. Н.</i> Славянские гидронимические континуанты праславянского * <i>tur-</i> // Одес. лінгв. зб.— О., 2013.— Вип. 1.— С. 17–30.
Веселовский	— <i>Веселовский С. Б.</i> Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии.— М., 1974.— 382 с.
Виноградова	— Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова.— М., 1984.— Вып. 6.— 278 с.
ВС	— Витебская старина / Сост. и изд. А. Сапунов.— Витебск, 1883–1888.— Т. 1–5.
Герасимов	— <i>Герасимов М. К.</i> Словарь уездного череповецкого говора // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности.— 1910.— Т. 87. № 3.— С. 1–111.
Горпинич	— <i>Горпинич В. О.</i> Прізвища степової України : Словник.— Д., 2000.— 404 с.
Грінченко	— Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко.— К., 1907–1909.— Т. 1–4.
Грушевский	— <i>Грушевский А.</i> Пинское Полесье. Исторические очерки.— К., 1901–1903.— Ч. 1–2.
ГХ	— Город Хлынов в 1615 году по Дозорной книге кн. Ф. А. Звенигородского / Сообщил А. В-нь // Тр. Вят. учен. архив. комиссии.— Вятка, 1906.— Т. 3/4.— С. 1–34.

- ДАВО — Державний архів Волинської області (фонди).
- Даль — *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1955.— Т. 1–4.
- Данилишин — *Данилишин О. М.* Дзвони пам'яті. Штрихи національно-визвольної боротьби Жидачівщини. 1939–1950-ті роки.— 2-е вид., доп., перероб.— Л., 2007.— 448 с.
- Даничић — *Даничић Ђ.* Рјечник из књижевних старина српских.— Београд, 1975.— Т. 1–3.
- ДДГ — Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / Подгот. к печати Л. В. Черепнин.— М.; Ленинград, 1950.— 586 с.
- Дилакторский — Словарь областного вологодского наречия. По рукописи П. А. Дилакторского 1902 г. / Изд. подгот. А. Н. Левичкин, С. А. Мызников.— СПб., 2006.— 677 с.
- ДІП — Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст.: Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упоряд., підгот. до друку, вступ. ст. В. О. Мокляка.— Полтава, 2007.— Т. 1.— 400 с.
- Доп. — Дополнение к Опыту областного великорусского словаря.— СПб., 1858.— 328 с.
- ДСБр. — Дыялектны слоўнік Брэстчыны / Рэд. Г. М. Малажай, Ф. Д. Клімчук.— Мінск, 1989.— 294 с.
- Дуйчак — *Дуйчак М.* Антропонімія Пряшівщини.— Пряшів, 2003.— 349 с.
- Дуров — *Дуров И. М.* Словарь живого поморского языка в его бытовом и этнографическом применении / Изд. подгот. И. И. Муллонен (отв. ред.), В. П. Кузнецова, А. Е. Беликова.— Петрозаводск, 2011.— 455 с.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982.— Т. 1—.
- ЕТ — Епопея трагізму: Сер. «Книга пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом».— К., 2006.— Т. 4.— 880 с.
- Жегуц, Піпаш — *Жегуц І., Піпаш Ю.* Словник гуцульського говору в Закарпатті.— Мюнхен, 2001.— 180 с.
- Жерела — Жерела до історії України-Руси.— Л., 1895–1913.— Т. 1–7.
- ЖПТ — Жертові політичного терору в СССР.— <http://lists.mono.ru>.
- Зборник — Зборник середньовікових ћирилических повеља и писама Србије, Босне и Дубровника / Приред.: В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик.— Београд, 2011.— Књ. 1: 1186–1321.— 652 с.
- Илчев — *Илчев С.* Речник на личните и фамилни имена у българите.— София, 1969.— 627 с.
- ИС 1915 — Именной список раненых и больных офицерских и нижних чинов, помещенных в лечебных заведениях (По сведениям справочного отдела Красного креста).— Пг., 1914–1915.
- ИЮМ — Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся в Центральном архиве в Витебске / Изд. под ред. Н. Созонова, кн. Мещерского, М. Веревкина.— Витебск, 1871–1906.— Вып. 1–32.
- КА — Кунгурские акты XVII века (1668–1699 г.) / Изд. А. Г. Кузнецова, ред. А. А. Титов.— СПб., 1888.— 292 с.
- Казіміров — Село Дягова в матеріалах «Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.» / Упоряд. Д. Казіміров.— Чернігів, 2013.— 232 с.
- КВ — Книга Вяцких пригородков Слобоцкого да Шестакова посадов и уездов писма и меры Ивана Борисовича Доможирова да подячего Ивана Кокушкина 137 (1629) году // Тр. Вят. учен. архив. комисси.— Вятка, 1916.— Вып. 3–4. Отд. 2.— С. 1–346.
- КДГ — Каталог древнерусских грамот, хранящихся в отделе рукописей ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина.— Ленинград, 1991.— Вып. 11.— 246 с.
- Клімчук — *Клімчук Ф. Д.* З лексикі вёскі Камянюкі Каменецкага раёна // Жывое народнае слова: Дыялекталаг. зб. / Рэд. А. П. Міхайлаў, І. Я. Яшкін.— Мінск, 1992.— С. 36–55.

- Корецкий — *Корецкий В. И.* Вновь открытые новгородские и псковские грамоты XIV–XV вв. // Археографический ежегодник за 1967 год.— М., 1969.— С. 275–290.
- КП Твер. — Тверская земля в военной истории России. Книга памяти.— <http://www.history.tver.ru>.
- КПУ Дн. — Книга пам'яті України : Дніпропетровська область.— Д., 1993–1997.— Т. 1–12.
- КПУ Дон. — Книга памяти Украины : Донецкая область. — Донецк, 1994–1999.— Т. 1–22.
- КПУ Зап. — Книга пам'яті України : Запорізька область.— Д., 1994–2009.— Т. 1–21.
- КПУ Ник. — Книга памяти Украины : Николаевская область. — Николаев, 1995–2013.— Т. 1–14.
- КПУ Сум. — Книга пам'яті України : Сумська область.— Суми, 1994–1998.— Т. 1–14.
- КПУ Харк. — Книга пам'яті України : Харківська область.— Х., 1994–2003.— Т. 1–20.
- КПУ Черниг. — Книга памяти Украины : Черниговская область.— К., 1995–2002.— Т. 1–9.
- КПЧ — Книга памяти Челябинской области.— <http://www.chelarhiv.ru>.
- Кравченко — *Кравченко Л. О.* Прізвища Лубенщини.— К., 2004.— 197 с.
- Курцова — *Курцова В. М.* З народнаго слоўніка // Живое народнае слова : Дыалекталаг. зб. / Рэд. П. А. Міхайлаў, І. Я. Япкін.— Мінск, 1992.— С. 76–83.
- Лазаревский — Малороссийские переписные книги 1666 года / С послесловием Ал. Лазаревского.— К., 1900 (Оттиск из XIII книги «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца»).
- Леонид — *Леонид, архимандрит.* Московский Звенигород и его уезд в церковно-археологическом отношении // Древности : Тр. Моск. археолог. об-ва / Под ред. В. Е. Румянцева.— М., 1878.— Т. 7. Вып. 2.— С. 92–161.
- Лет. ЖС — Летопись журнальных статей. Москва.
- Лисенко — *Лисенко П. С.* Словник специфічної лексики Правобережної Черкащини // Лексикограф. бюл.— К., 1958.— Вип. 4.— С. 5–21.
- Магницкий — *Магницкий В. К.* Чувашские языческие имена // Изв. Об-ва археологии, истории и этнографии при имп. Казан. ун-те.— 1905.— Т. 21. № 2–4.— С. 1–102.
- Морошкин — *Морошкин М.* Славянский именослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке.— СПб., 1867.— 213 с.
- Мызников Беломорье — *Мызников С. А.* Русские говоры Беломорья : Материалы для словаря.— СПб., 2010.— 496 с.
- Мызников Поволжье — *Мызников С. А.* Русские говоры Среднего Поволжья: Чувашская Республика, Республика Марий Эл.— СПб., 2005.— 636 с.
- Новгор. словарь — Новгородский областной словарь / Изд. подгот. А. Н. Левичкин и С. А. Мызников.— СПб., 2010.— 1435 с.
- Новикова — *Новикова Ю. М.* Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини.— Донецьк, 2007.— 996 с.
- Новосиб. — Словарь русских говоров Новосибирской области / Под ред. А. И. Федорова.— Новосибирск, 1979.— 605 с.
- НОС — Новгородский областной словарь / Отв. ред. В. П. Строгова.— Новгород, 1992–1995.— Вып. 1–12; Великий Новгород, 2000.— Вып. 13.
- Носович — *Носович И. И.* Словарь белорусского наречия.— СПб., 1870.— 756 с.
- НПК — Новгородские писцовые книги, изд. Археографическою комиссией.— СПб., 1859–1910.— Т. 1–6 и указатель.
- ОАРП — Описи архива Разрядного приказа XVII в. / Подгот. текста и вступ. статья В. П. Петрова.— СПб., 2001.— 808 с.
- ОКГУМ — Ономастична картотека Інституту української мови НАН України.
- Опыт — Опыт областного великорусского словаря, изд. Вторым отд. имп. Академии Наук.— СПб., 1852.— 275 с.

- Память — *Память. Сведения о погибших на фронтах Великой Отечественной войны жителей Иркутской области* / Сост. И. И. Кузнецов, П. Ф. Московских, П. М. Шубенко.— Иркутск, 1990.— Ч. 1–3.
- Панцьо — *Панцьо С. С. Антропонімія Лемківщини*.— Тернопіль, 1995.— 128 с.
- Панчук — *Панчук Г. Антропонімія Опілля*.— Тернопіль, 2001.— 194 с.
- Парфенова — *Парфенова Н. Н. Словарь русских фамилий конца XVI–XVIII вв. (по архивным источникам Зауралья)*.— М., 2005.— 480 с.
- Пешикан — *Пешикан J. Ономастикон погинулих на Сремском фронту // Онома-толошки прилози*.— Београд, 1996.— Т. 12.— С. 439–537.
- Піпаш, Галас — *Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських го-вірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпат-ської області)*.— Ужгород, 2005.— 266 с.
- ПК — *Переписні книги 1666 року* / Ред. В.О. Романовський.— К., 1933.— 438 с.
- ПКВМ — *Переписные книги вологодских монастырей XVI–XVIII вв.: иссле-дование и тексты* / Изд. подгот. О. Н. Адаменко, Н. В. Башнин, М. С. Черкасова (отв. ред.).— Вологда, 2011.— 496 с.
- ПКМГ — *Писцовые книги Московского государства. Ч. 1: Писцовые книги XVI века* / Под ред. Н. В. Калачова.— СПб., 1872–1877.— Отд. 1–2.
- ПКП — *Писцовая книга по Пскову и его пригородам XVI в.* // Сб. Моск. ар-хива Мин-ва юстиции.— М., 1913.— Т. 5.— 502 с.
- ПКПС — *Писцовая книга бывшего Пинского староства, сост. по повелению короля Сигизмунда Августа в 1561–1566 годах [...] Лаврином Вой-ною с переводом на русский язык*.— Вильна, 1874.— Ч. 1–2.
- ПКУ — *Писцовые книги Угличского уезда XVII века* / С предисл. и примеч. М. А. Липинского // *Временник Демидовского юридического ли-цея*.— Ярославль, 1886–1888.— Кн. 41–46.
- ПМП — *Присяга Миргородского полку 1718 року* / Опрацювали Д. Вир-ський і Р. Москаленко.— К., 2012.— 233 с.
- ПМТ — *Писцовые материалы Тверского уезда XVI века* / Сост. А. В. Анто-нов.— М., 2005.— 760 с.
- Подвысоцкий — *Подвысоцкий А. И. Словарь областного архангельского наречия в его бытовом и этнографическом применении*.— СПб., 1885.— 197 с.
- Полякова — *Полякова Е. Н. К истокам пермских фамилий : Словарь*.— Пермь, 1997.— 276 с.
- ПОС — *Псковский областной словарь с историческими данными* / Ред. кол. Б. А. Ларин, А. С. Герд, С. М. Глускина и др.— Ленинград ; СПб., 1967.— Вып. 1–.
- Поспелов — *Поспелов Е. И. Топонимический словарь Московской области: Се-ления и реки Подмосковья*.— М., 2000.— 320 с.
- ПС — *Пермская старина. Сборник исторических статей и материалов пре-имущественно о Пермском крае* / Сост. А. А. Дмитриев.— Пермь, 1889–1900.— Вып. 1–8.
- ПСРЛ — *Полное собрание русских летописей*.— М., 1962.— Т. 1 : Лавренть-евская летопись и Суздальская летопись по Академическому спис-ку.— 540 стб., 541–580 с.
- ПЧП — *Присяга Чернігівського полку 1718 року* / Упоряд. та вступ І. Си-тий, С. Горобець; передм. І. Кривошея.— Чернігів, 2011.— 344 с.
- Пюльзю — *Пюльзю Е. А. Лексико-семантическая группа ‘умелый / неумелый человек’ в севернорусских говорах // Лексический атлас рус. народ. говоров : Материалы и исслед. 2001–2004* / Отв. ред. А. С. Герд.— СПб., 2004.— С. 286–293.
- Рап. Мін. — *Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай воб-ласці*.— Мінск, 1981.— 360 с.
- РДв. — *Рабочее движение в России в XVI веке : Сб. документов и материа-лов* / Под ред. А. М. Панкратовой.— 2-е изд., доп.— М., 1950–1963.— Т. 1–4.
- Редько — *Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ : У 2 т.*— Л., 2007.
- Реєстр — *Реєстр Війська Запорозького 1649 р.: Транслітерація тексту / Під-гот. до друку: О. В. Тодійчук, В. В. Страшко, Р. І. Остап та ін.*— К., 1995.— 592 с.

- p>Речник — Речник на презимњата кај македонците / Обработ. О. Иванова, М. Коробар-Белчева, М. Митков.— Скопје, 2001.— Т. 2.— 796 с.
p>PI IF — Реабілітовані історією: Івано-Франківська область.— Івано-Франківськ, 2000–2003.— Т. 1–5.
p>PI Хм. — Реабілітовані історією: Хмельницька область.— Хмельницький, 2008–2012.— Кн. 1–4.
p>PC — Ревизская сказка войсковых обывателей сл. Мартова Чугуевского уезда. 1782 год / Ред. кол. и авторы-сост.: О. С. Гнездило, А. Ю. Гриппа, В. Л. Маслийчук и др.— Х., 2010.— 122 с.
p>РУС — Російсько-український словник прізвиц мешканців м. Дніпропетровська / Авт.-упоряд.: Т. С. Пристайко, І. С. Попова, І. І. Турута, М. С. Ковальчук.— Д., 2007.— 500 с.
p>СВГ — Словарь вологодских говоров : Учеб. пособие по рус. диалектологии / Ред. Т. Г. Паникаровская.— Вологда, 1983–2007.— Вып. 1–12.
p>Соколов —
- Соколов А. И.*
- Русские имена и прозвища в XVII в. // Изв. Об-ва археологии, истории и этнографии при имп. Казан. ун-те.— 1891.— Т. 9. Вып. 1.— С. 1–16.
p>СП — Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини) / Уклад.: Н. Д. Бабич, Н. С. Колесник, К. М. Лук'янюк (гол. ред.) та ін.— Чернівці, 2002.— 426 с.
p>СРГК — Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей / Гл. ред. А. С. Герд.— СПб., 1994–2005.— Вып. 1–6.
p>СРГ Коми — Словарь русских говоров Коми-Пермяцкого Автономного округа / Сост. Н. Ю. Копытов, И. А. Подюков, А. В. Черных.— Пермь, 2006.
p>СРГПр. — Словарь русских говоров Прибайкалья.— Иркутск, 1986–1989.— Вып. 1–4.
p>СРГС — Словарь русских говоров Сибири / Под ред. А. И. Федорова.— Новосибирск, 1999–2006.— Т. 1–5.
p>СРГСУ — Словарь русских говоров Среднего Урала / Под ред. А. К. Матвеева.— Свердловск, 1962–1988.— Т. 1–7.
p>СРДГ — Словарь русских донских говоров / Авторы-сост.: З. В. Валюсинская, М. П. Выгонная, А. А. Дибров и др. — Ростов н/Д, 1976. — Т. 1–3.
p>СРНГ — Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина, Ф. П. Сороколетова, С. А. Мызникова.— М. ; Ленинград ; СПб., 1965.— Вып. 1—.
p>ССГ — Словарь смоленских говоров / Под ред. А. И. Ивановой.— Смоленск, 1974—.
p>ССЧ — Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям.— 2-е изд.— Чернигов, 1919.— 73 с.
p>Стехна —
- Стехна П. М.*
- Сучасні прізвища Запорізької Приазовщини : Словник / За ред. В. О. Горпинича.— Д., 2009.— 91 с.
p>СТЗ —
- Муллонен И. И., Азарова И. В., Герд А. С.*
- Свод топонимов Заонежья / Под ред. А. С. Герда.— Петрозаводск, 2013.— 251 с.
p>Сторожев —
- Сторожев В. Н.*
- Материалы для истории делопроизводства Поместного приказа по Вологодскому уезду в XVII веке.— СПб. ; Пг., 1906–1918.— Вып. 1–2.
p>Тексты — Тексты делового содержания XVI — начала XVII в. из мокшанских мест / Подгот. И. С. Филиппова // Памятники русского языка : Исслед. и материалы / Ред. В. С. Голышенко, А. И. Сумкина.— М., 1979.— С. 76–99.
p>Тупиков —
- Тупиков Н. М.*
- Словарь древнерусских личных собственных имен // Зап. Отд-ния рус. и слав. археологии имп. Рус. археолог. об-ва.— 1903.— Т. 6.— С. 86–914.
p>УГГ — Указные грамоты городovým воеводам и приказным людям 1613–1626 гг. / Отв. ред. И. В. Пугач.— М., 2012.— 608 с.
p>ЧП — Чоловічі прізвища громадян Чеської Республіки за даними Міністерства внутрішніх справ ЧР станом на 1.04.2004.—
- <http://www.mvcr.cz>
- .
p>Чучка —
- Чучка П. П.*
- Прізвища закарпатських українців : Історико-етимолог. словник.— Л., 2005. — 702 с.
p>Швецова —
- Швецова Т. В.*
- Материалы для словаря болгарских говоров СССР. Словарь говора села Твардицы // Статьи и материалы по болгарской

- диалектологии СССР / Отв. ред. С. Б. Бернштейн. — М., 1952. — Вып. 2. — С. 84–98.
- Шейн — *Шейн П. В.* Дополнения к Толковому словарю Даля // Зап. Акад. наук (приложение). — СПб., 1873. — Т. 22. № 6. — С. 1–52.
- Шульгач — *Шульгач В. П.* Нариси з праслов'янської антропонімії. — К., 2008. — Ч. 1. — 413 с.
- ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева и А. Ф. Журавлева.* — М., 1974. — Вып. 1. —
- Юркевич — *Юркевич В.* Харківський перепис р. 1660 // Зап. істор.-філол. від. ВАН. — К., 1928. — Кн. 20. — С. 129–173.
- ЯОС — *Ярославский областной словарь : Учеб. пособие / Науч. ред. Г. Г. Мельниченко.* — Ярославль, 1981–1991. — [Вып. 1–10].
- Яўсееў — *Яўсееў Р.* Маці казала так... — Мінск, 1978. — 111 с.
- Bernát — *Bernát L.* Obyvatel'stvo dubnickej farnosti v 17–19. storočí vo svetle matrik. — Bratislava, 2009. — 124 s.
- Boryś — *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — 863 s.
- Bubak — *Bubak J.* Nazwiska ludności dawnego starostwa Nowotarskiego. — Wrocław etc., 1970–1971. — Cz. 1–2.
- Buffa — *Buffa F.* Slovník šarišských nářečí. — Prešov, 2004. — 350 s.
- Im. m. — *Imenik mesta. Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta u Jugoslaviji.* — Beograd, 1956. — 497 s.
- Kott — *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický / Sest. Fr. Št. Kott.* — V Praze, 1878–1884. — D. 1–4.
- Krahe — *Krahe H.* Lexikon altillyrischer Personennamen. — Heidelberg, 1929. — 174 s.
- Krištof — *Krištof Št.* Osobné mená bývalej Tekovskej stolice. — Bratislava, 1969. — 305 s.
- Kronsteiner — *Kronsteiner O.* Die alpenlawischen Personennamen. — Wien, 1981. — 213 s.
- Leksik — *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske.* — Zagreb, 1976. — 772 s.
- Malnar — *Malnar S.* Prezimena u čabarskom kraju kroz stoljeća 1498–1997. — Čabar, 2010. — 291 s.
- Nosić — *Nosić M.* Prezimene zapadne Hercegovine. — Rijeka, 1998. — 364 s.
- Pamięć — *Pamięć. Память / Сост.: Я. Пшимановский, Х. Прокопчук, Р. Муран; пер. с пол. под ред. К. Козакевич.* — Варшава, 1987. — Ч. 1–2.
- Pavlović — *Pavlović Z.* Baza tur u patronimiji i toponimiji // *Onomastica Jugoslavica.* — 1982. — Knj. 10. — S. 171–176.
- Pleskalová — *Pleskalová J.* Tvoření nejstarších českých osobních jmen. — Brno, 1998. — 158 s.
- Rospond — *Rospond S.* Słownik etymologiczny miast i gmin PRL. — Wrocław etc., 1984. — 464 s.
- Rymut — *Rymut K.* Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymologiczny. — Kraków, 1999–2001. — T. 1–2.
- Schlimpert — *Schlimpert G.* Slawische Personennamen in mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte. — Berlin, 1978. — 271 s.
- Skalová — *Topografická mapa u zemí Obodriců a Veletů-Luticů ve světle místních jmen / Vyprac. H. Skalová.* — Praha, 1965 (= *Vznik a počátky Slovanů. V.*) — 95 s., 32 k.
- SLL — *Slovenskí listy a listiny z XV. a XVI. storočia / Ed. B. Varsik.* — Bratislava, 1956. — T. 1. — 441 s.
- SN — *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / Wydał K. Rymut.* — Kraków, 1992–1994. — T. 1–10.
- SSNO — *Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. W. Taszyckiego.* — Wrocław etc., 1965–1985. — T. 1–7.
- Superanskaja — *Superanskaja A. V.* Suffixe und Endelemente russischer Familiennamen. — Leipzig, 1997. — 64 s.
- Sychta — *Sychta B.* Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. — Wrocław etc., 1967–1976. — T. 1–7.
- Tichoniuk — *Tichoniuk B.* Antroponimia południowej Białostoczczyzny w XVI wieku. — Opole, 1988. — 121 s.

- TP — Turzovské priezviská / Zost. I. Gajdičiar.— Turzovka, 2011.— 249 s.
- TZ Bratislava — Bratislava. Telefónny zoznam. 2002–2003.— Bratislava, 2002.— 408 s.
- TZ Trnava — Trnava. Telefónny zoznam. 2004–2005.— Trnava, 2004.— 232 s.
- UFP — Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku / Pripravili R. Marsina a M. Kušík.— Bratislava, 1959.— 1–2.
- Vasmer RGN — Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer.— Wiesbaden, 1962–1980.— Bd 1–10; 1988.— Bd 11 (Ergänzungen und Nachträge).
- VZS — Viri za zgodovino slovencev. Kn. 8: Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja / Uredil S. Vilfan.— Ljubljana, 1986.— 233 s.
- Wenzel — *Wenzel W.* Studien zu sorbischen Personennamen.— Bautzen, 1987–1994.— Bd 1–3.
- ZSSP — *Začasni slovar slovenskih priimkov* / Odg. red. F. Bezljaj.— Ljubljana, 1974.— 723 s.

V. A. SHULGACH

A FRAGMENT OF EARLY SLAVIC ANTROPONYMIC POOL (lexical and wordbuilding microsystem with the root *Tur)

The paper discusses the reconstruction of a fragment of Early Slavic antroponymic pool (lexical and wordbuilding microsystem with the root *Tur). Basing on the available sources the author has recovered over 130 potential early antroponyms.

Keywords: antroponym, early antroponym, Early Slavic reconstruction.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ МОВНОГО МАТЕРІАЛУ В ПРАЦЯХ О. О. ШАХМАТОВА

У статті обґрунтовано доцільність лінгвоісторіографічного дослідження ролі прийому систематизації знань у зародженні й становленні лінгвістичних концепцій. Показано, як плідне застосування О. О. Шахматовим прийому систематизації сприяло цілісному дослідженню історії фонетичних систем східнослов'янських мов.

Ключові слова: систематизація матеріалу, лінгвоісторіографічний аспект, історія фонетичних систем східнослов'янських мов, концепція взаємодії вокалізму і консонантизму.

Як відзначається в науковій літературі, систематизація матеріалу (знань) є необхідною та суттєвою стороною процесу пізнання¹. Великого значення прийому систематизації надавали філософи та логіки минулого (зокрема, Р. Декарт, І. Кант), вважаючи систематизацію необхідною умовою успішності в пізнанні та включаючи її в зміст наукового методу.

Результатом систематизації є узагальнення знань і створення впорядкованих систем, у яких кожний елемент посідає чітко визначене місце. Отже, у систематизації виділяють два логічні процеси: упорядкування та узагальнення знань². Мета систематизації — об'єднати значну кількість об'єктів або знань про них у певні групи, дати останнім ієрархію³.

Немає сумніву, що акцентування уваги на прийомі систематизації дозволяє розкрити важливі закономірності зародження й становлення мовознавчих концепцій. Наш аналіз свідчить, що в прийомі систематизації виявляється специфіка тієї або іншої лінгвістичної школи, того чи іншого напрямку в мовознавстві; певні особливості в застосуванні прийому систематизації притаманні й окремим лінгвістам.

Проте в лінгвоісторіографічних дослідженнях цей аспект відбився лише частково, і, отже, прийом систематизації в історії мовознавства вивчено недостатньо. Спеціальних студій, присвячених цьому прийому в історії українського та російського мовознавства, на жаль, майже немає. Винятком є наша стаття про систематизацію історико-фонетичного матеріалу в студіях О. О. Потебні⁴.

¹ Ключковская Р. Д. Систематизация знаний как логический процесс // Анализ системы научного знания / Под ред. Я. Ф. Аскина, Т. К. Никольской, Б. И. Мокина. — Саратов, 1976. — С. 48.

² Там же; Подкорытов Г. А. О природе научного метода. — Ленинград, 1988. — С. 194–198.

³ Подкорытов Г. А. Знач. работа. — С. 199.

⁴ Глущенко В. А. Систематизація історико-фонетичного матеріалу в студіях О. О. Потебні // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Ю. Франчук. — К., 2004. — С. 173–180.

У сучасних працях з лінгвістичної історіографії відзначено, що представники другого періоду порівняльно-історичного мовознавства в Україні та Росії (70-і рр. XIX ст. — 30-і рр. XX ст.) залучали великий, різноманітний фактичний матеріал — значно ширший, ніж у студіях компаративістів першого періоду (20–60-х рр. XIX ст.). Такий матеріал міг стати науково значущим лише за умови вправної систематизації⁵.

Цей висновок великою мірою можна поширити на вчених Московської лінгвістичної (фортунатовської) школи. Здійснений нами аналіз праць П. Ф. Фортунатова та його учнів, насамперед О. О. Шахматова (1864—1920), засвідчив: глибина, повнота й оригінальність висунутих ними тверджень багато в чому були зумовлені плідним застосуванням прийому систематизації мовного матеріалу⁶.

За словами В. В. Колесова, своєрідним «полігоном» для порівняльно-історичного методу в XIX ст. — 30-х рр. XX ст. була історична фонетика⁷. Оскільки переважна більшість історико-фонетичних студій учених Московської школи виконана на матеріалі східнослов'янських мов, ми, розглядаючи питання про систематизацію мовного матеріалу в науковій спадщині вчених зазначеної школи, спиралися саме на цей матеріал. Результати нашого дослідження, які досі залишалися в рукописі⁸, у пропонованій статті викладено в доповненому вигляді. Її актуальність зумовлена 1) актуальністю висвітлення особливостей прийому систематизації мовного матеріалу в лінгвістичноісторичному аспекті, 2) значущістю внеску представників Московської школи, насамперед Шахматова, у вдосконалення цього прийому.

Наша стаття ставить за мету показати, як плідне застосування Шахматовим прийому систематизації сприяло концептуальному, цілісному дослідженню історії фонетичних систем східнослов'янських мов.

Шахматов добре усвідомлював важливість як упорядкування, так і узагальнення знань, приділяючи останньому процесові особливу увагу. «Дослідникові необхідно іноді скинути з себе окови фактів, що видаються очевидними, і вдатися до наукових узагальнень», — писав він⁹. У зв'язку з цим доречно відзначити, що, за Шахматовим, саме історичний підхід до мовного матеріалу є необхідною умовою високого рівня узагальнення і що при описовому викладі застосування прийому узагальнення неможливе без звернення до мовної історії.

Історико-фонетичний матеріал свідчить, що найвищого рівня узагальнення Московська школа досягла в шахматовській концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов. Ця концепція побудована майже виключно на сучасному діалектному матеріалі. Використання даних сучасних го-

⁵ Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство : Історія лінгвістичної думки. — К., 1985. — С. 138–139.

⁶ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.) : Дис. ... д-ра філол. наук. — К., 1998. — С. 330–337.

⁷ Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. А. Потебни // Научная спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Ю. Франчук. — К., 1985. — С. 25.

⁸ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження...

⁹ Шахматов А. А. [Рец. на:] Зеленин Д. К. Великорусские говоры с неорганическим и непреходным смягчением заднеязычных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации. — СПб., 1913 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. — 1915. — Т. 20. Кн. 3. — С. 338.

ворів як пріоритетного джерела вивчення історії мови й було необхідною умовою того високого рівня узагальнення, який спостерігається в працях Шахматова.

Схильність до широких узагальнень сучасники сприймали як одну з найхарактерніших особливостей Московської школи ¹⁰. «Його пафос, — писав про Шахматова Д. М. Ушаков, — у загальних побудовах. Шахматов — Ключевський в галузі історії мови» ¹¹.

Важливо підкреслити при цьому наочність, конкретність узагальнень Шахматова, яку він вважав рівнозначною доказовості своїх висновків ¹². Так, на початку праці «Хронология древнейших русских летописных сводов» Шахматов писав: «Це дослідження виходить з деяких тверджень, які поки не доведені. Розвиток цих тверджень, думаю, рівносильний їх доказові» ¹³.

Сучасники відзначали також складність і гіпотетичність побудов Фортунатова й Шахматова ¹⁴. На гіпотетичний характер своїх тверджень указував і сам Шахматов ¹⁵. Складність тієї або іншої гіпотези була однією з причин її заміни новою; отже, еволюція поглядів Шахматова на історію мовних явищ була пов'язана, зокрема, з пошуком простіших пояснень фактів мови ¹⁶.

Тенденція до широких узагальнень об'єднувала Московську школу з Казанською ¹⁷; вона протистояла молодограматичній методиці систематизації матеріалу з властивою їй опорою на впорядкування знань при порівняно невеликій вазі узагальнення. Позитивізм молодограматиків ¹⁸ виявився, зокрема, у тому, що вони допускали узагальнення лише часткового порядку, причому аргументовані виключно емпіричним матеріалом ¹⁹.

¹⁰ Розов В. А. Новейшее направление русской лингвистики в деле изучения древних русских и церковнославянских памятников в связи с общим ходом развития европейского языкознания: Вступ. лекция. — К., 1907. — С. 10.

¹¹ Ушаков Д. Н. А. А. Шахматов — историк русского языка // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. — 1922. — Т. 25 (1920 г.). — С. 261.

¹² Пищальникова В. А. Вопросы общего языкознания в трудах академика А. А. Шахматова: Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1975. — С. 151.

¹³ Шахматов А. А. Хронология древнейших русских летописных сводов // Журн. м-ва нар. просвещения. — 1897. — № 4. — С. 463.

¹⁴ Булич С. К. Фортунатов (Филипп Федорович) // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1902. — Т. 36. — С. 323; Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. Исторический очерк звуков белорусского языка. — М., 1955. — Вып. 1. — С. 653, 655.

¹⁵ Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий // Рус. филол. вестн. — 1894. — Т. 32. — С. 1.

¹⁶ Карский Е. Ф. А. А. Шахматов как историк русского языка // Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. — М., 1962. — С. 655.

¹⁷ На наявність у студіях учених Казанської лінгвістичної школи значних узагальнень указував сам І. О. Бодуен де Куртене, який підкреслював неможливість існування мовознавства (і науки взагалі) без узагальнень (див.: Бодуэн де Куртэнз И. А. Избранные труды по общему языкознанию. — М., 1963. — Т. 2. — С. 52).

¹⁸ Ми вживаємо термін «молодограматизм» у вузькому розумінні, називаючи молодограматиками лише вчених Лейпцизької лінгвістичної школи (див.: Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. — Донецьк, 1998. — С. 10; Абрамичева О., Глущенко В. Молодограматики: школа чи напрям? // Studia metodologica / Гол. ред. О. Лещак. — Тернопіль, 2009. — Вип. 26. — С. 60–66).

¹⁹ Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. — М., 1975. — С. 420.

У Росії ці ідеї втілював насамперед О. І. Соболевський²⁰, який був дуже обмеженим в узагальненнях²¹. Свою позицію він свідомо протиставляв настановам Московської школи: «Ми не пропонуємо ні на чому не заснованих гіпотез і не віддаємося лінгвістичним мріям (що ввійшли, на жаль, у моду в молоду науку про руську мову)»²². Подібну оцінку студіям учених Московської школи давав С. Й. Смаль-Стоцький: він відзначав у працях Фортунатова, Шахматова, В. К. Поржезинського «велике поле фантазії» та висловлював думку, що їхні результати «переступають межі науки і сягають в область поезії»²³. У м'якшій формі про це писав В. О. Розов, який зазначав, що в учених Московської школи

²⁰ Учені Московської школи вважали Соболевського найвидатнішим представником «історичного методу» в українській і російській компаративістиці (див.: *Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика: Из лекций, читанных в 1909–10 уч. ак. г. [Литограф. изд.]*.— Х., [1909–10].— С. 5). Історичним вони називали метод, за допомогою якого вивчають факти історії мови, що містяться насамперед у давніх писемних пам'ятках (там же.— С. 9; *Дурново Н. Н. Записки по истории русского языка. Фонетика и диалектология. [Литограф. изд.]*.— Х., 1912.— Вып. 1–2.— С. 17). Отже, пам'ятки виступають тут пріоритетним джерелом вивчення історії мови. Твердження про те, що саме в працях Соболевського дослідження історії фонетичних явищ східнослов'янських мов за писемними пам'ятками в зазначений період було найповнішим і найширшим, для лінгвістичної історіографії є загальноприйнятим. Те, що Соболевський спирався на давні писемні пам'ятки, пояснюється його філософськими поглядами, в основі яких, як і в молодогограматиків, лежав позитивізм із властивою йому орієнтацією на науково встановлений і вірогідний факт як початок і кінець дослідження. Факти минулої мови містяться, на думку Соболевського, лише в давніх писемних пам'ятках; сучасні діалектні дані можуть тільки підтверджувати ті висновки, до яких дослідник приходить шляхом вивчення пам'яток (див.: *Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка*.— К., 1884.— Ч. 1; *Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка*.— 4-е изд.— М., 1907). Погляди Соболевського поділяв його учень М. М. Каринський (див.: *Каринский Н. М. Язык Пскова и его области в XV веке*.— СПб., 1909). Так само підходив до джерел вивчення історії мови А. Ю. Кримський (див.: *Кримский А. Ю. Передне слово // Шахматов О. О., Кримский А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток писемної староукраїнщини XI–XVIII вв.*— К., 1924.— С. III). Такий підхід Кримський свідомо протиставляв орієнтації на сучасні діалектні дані, яку він пов'язував з ім'ям Шахматова. Саме через це в присвячених джерелам вивчення історії мови докладних розділах капітальних праць Соболевського та Кримського йдеться лише про давні писемні пам'ятки (див.: *Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка*.— С. 5–18; *Кримский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья*.— М., 1907.— Т. 1. Вып. 1.— С. 43–82). І це слід пояснювати аж ніяк не незнанням сучасних діалектів: як відомо, і Соболевський, і Кримський були видатними діалектологами свого часу. Шахматов високо оцінював діалектологічні дослідження Соболевського та Кримського (див.: *Шахматов А. А. Русский язык // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон*.— СПб., 1899.— Т. 28.— С. 581; *Шахматов А. А. [Рец. на:] Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья*.— М., 1907–8 // *Rocznik slawistyczny*.— 1909.— Т. 2.— С. 144). Водночас, як вважав Шахматов, орієнтація Соболевського та Кримського на матеріал давніх писемних пам'яток як на пріоритетне джерело вивчення історії мови не давала цим мовознавцям можливості використати в своїх історико-фонетичних дослідженнях той багатий інформативний матеріал сучасних говорів, який був у їхньому розпорядженні. А це значно збіднювало результати (див.: *Шахматов А. А. [Рец. на:] Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья*.— С. 144). Здійснений нами аналіз праць Соболевського, Каринського, Кримського показав, що сучасні діалектні дані вони використовували дуже обмежено, з метою підтвердження вже одержаних результатів вивчення матеріалу давніх писемних пам'яток. По суті, діалектним даним було відведено констатувальну роль: вони вказують, чи збереглося те або інше явище в сучасних говорах (з можливою модифікацією).

²¹ *Колесов В. В. Алексей Иванович Соболевский // Русская речь*.— 1975.— № 4.— С. 85–86.

²² *Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка*.— Предисл. к 3-му изд.

²³ *Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*.— 1925.— Т. 141–143.— С. 41.

«узагальнювальні гіпотези виявляються занадто відірваними від того матеріалу, на якому вони ґрунтуються»²⁴. Цю «антитезу» чітко виразив М. М. Дурново: «конструктивізмів» Шахматова, який «об'єднував факти, відтворювані ним, у струнку систему», протистояв «реалізм» Соболевського — «рішучого противника таких побудов»²⁵.

У зв'язку з цим доречно навести думку М. Г. Долобка про те, що у відсутності гіпотез полягає і сила, і слабкість Соболевського як лінгвіста: одержані ним результати можна вважати надійними, проте відмова від гіпотез, які є «штопанням дір нашого знання» та дають можливість привести факти хоча б у тимчасовий порядок, затримує розвиток мовознавчої науки²⁶.

По-різному розв'язували вчені Московської школи (насамперед Шахматов) та представники «історичного методу» (які багато в чому розвивали молодограматичну «лінію» в російському та українському мовознавстві) й питання про співвідносність індукції і дедукції.

На перевагу індукції перед дедукцією вказували молодограмматики²⁷. Про це свідчать дослідження вчених Лейпцизької лінгвістичної школи, здійснені на конкретному мовному матеріалі. Тому, безперечно, Е. А. Макаєв має рацію, стверджуючи, що молодограматична «парадигма» порівняльно-історичного мовознавства побудована на індуктивній основі²⁸.

Якщо Соболевський, ідучи за молодограматиками, у теорії і практиці своїх досліджень віддавав явну перевагу індукції²⁹, то позиція вчених Московської школи була гнучкішою. Фортунатов висував вимогу враховувати діалектику загального і часткового, будуючи загальне з часткового і, навпаки, виводячи часткове із загального, і підкреслював, що таку можливість лінгвістові дає лише порівняльно-історичний метод³⁰. На необхідність поєднувати індукцію і дедукцію у процесі реконструкції мовних фактів минулого вказував Є. Ф. Будде³¹. Таке

²⁴ Розов В. А. Знач. праця. — С. 10.

²⁵ Дурново Н. Н. Академик Алексей Иванович Соболевский [некролог] // *Slavia*. — 1930. — Roč. 8. Seš. 4. — S. 832–833. «Реалістом у мовознавстві» називав Соболевського Є. Ф. Карський (див.: *Карский Е. Ф. Труды А. И. Соболевского по палеографии и диалектологии* // *Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. — М., 1962. — С. 670). Кримський характеризував Соболевського як «крохобора-реаліста», а Шахматова — як «теоретика-філософа» (див.: *Кримський А. Ю. Історія української мови* [Машинопис. 1940] // Інститут рукопису Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1. Од. зб. 22430. — Арк. 15). Незважаючи на, здавалося б, негативну оцінку творчості Соболевського, Кримський у методології й методиці своїх історико-фонетичних досліджень був близьким саме йому, а не Шахматову, хоча до «лінгвістичних мріянь» ставився не різко негативно, а з розумінням і співчуттям (див.: *Кримський А. Ю. Передне слово*. — С. III). Наукова суперечка Соболевського і Кримського загальновідома. Наш аналіз відповідних праць показує, що вона мала винятково фактологічний (а не методологічний) характер. Як і Соболевський, Кримський при відтворенні історії фонетичних явищ ішов за давніми рукописами й уникав широких узагальнень, властивих Шахматову і зроблених ним на матеріалі сучасних говорів.

²⁶ Долобок М. Г. Труды А. И. Соболевского в области старославянского языка и письменности // *Изв. АН СССР. Сер. 7. Отд-ние гуманитарных наук*. — 1930. — № 1. — С. 50.

²⁷ *Остгоф Г., Бругман К.* Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» // *Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. — 3-е изд. — М., 1964. — Ч. 1. — С. 191.

²⁸ Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. — М., 1977. — С. 12.

²⁹ Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. — Предисл. к 3-му изд.

³⁰ Про це йдеться в першому лекційному курсі Фортунатова (див.: *Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX — начало XX в.)* / Отв. ред. Ф. П. Филин. — М., 1968. — С. 36).

³¹ Будде Е. Ф. Вопросы методологии русского языкознания : Пособие для преподавателей русского языка в средней школе и для самообразования. — Казань, 1917. — С. 32.

гармонійне поєднання індукції і дедукції сучасники вбачали в студіях Фортунатова та Шахматова ³².

Конкретний історико-фонетичний матеріал свідчить про це достатньо наочно. Ми маємо на увазі насамперед фортунатовську концепцію праслов'янської («спільнослов'янської») палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду та шахматовську концепцію взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов.

Поряд з високими оцінками висловлювалися й критичні зауваження щодо використання індукції і дедукції в працях учених Московської школи. Надмірне захоплення «готовою теорією», на думку Розова, відбилося в праці Б. М. Ляпунова «Исследование о языке Синодального списка 1-ой Новгородской летописи» ³³: сутність ірраціональних голосних (термін «ірраціональні голосні» ввів Фортунатов) залишилася незрозумілою Ляпунову до самого кінця праці ³⁴.

Важливо відзначити, що в основі систематизації матеріалу в працях учених Московської школи лежить послідовний історизм. Це стало продовженням традицій, що склалися в межах Харківської лінгвістичної школи, і об'єднували Московську школу з Казанською та з молодограматиками. Історизм лежить в основі систематизації матеріалу не тільки в діакронічних, а й у синхронічних дослідженнях учених Московської школи, де історико-мовний матеріал подано у формі історичного коментаря. Саме брак історичного осмислення мовних явищ, на думку Шахматова, зумовив «випадковий і довільний характер» систематизації матеріалу (виділення ознак української та сербської мов і об'єднання їх у «групи») у граматиці С. Смал-Стоцького та Ф. Гартнера (1913) ³⁵.

У працях учених Московської школи чітко простежується прагнення упорядковувати й узагальнювати історико-фонетичний матеріал на концептуальній основі. Найяскравішим прикладом цього може служити шахматовська концепція взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов.

З усвідомленням системного характеру фонетичних змін була пов'язана вимога Шахматова «розглядати однорідні явища, що залежали у своєму походженні від однієї спільної причини та виникли в один і той же час, не поодиноці, а разом, у зв'язному викладі» ³⁶. Отже, Шахматов ставив завдання реконструкції системи однорідних (паралельних) фонетичних законів, що об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови.

Одним із значних досягнень слов'янського порівняльно-історичного мовознавства ХІХ ст. стало відкриття Фортунатовим першої та другої палаталізацій задньоязикових приголосних, а Бодуеном де Куртене — третьої палаталізації

³² Див.: Щепкин В. Н. Филипп Федорович Фортунатов [некролог] // Рус. филол. вестн. — 1914. — № 3–4. — С. 418; Щерба Л. В. Методы лингвистических работ А. А. Шахматова // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974. — С. 398; Лукьяненко А. М. Основные методы и направления в области славянского языкознания в связи с историческим ходом развития языкознания вообще, индоевропейского — в частности : Вступ. лекция. — К., 1909. — С. 29.

³³ Ляпунов Б. М. Исследование о языке синодального списка 1-ой Новгородской летописи // Исслед. по рус. яз. — 1900. — Т. 2. Вып. 2. — VI, 289 с.

³⁴ Розов В. А. Зазнач. праця. — С. 15.

³⁵ Шахматов А. А. До питання про початок української мови. Кілька слів на нову працю з граматики українського языка : Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von S. von Smal-Stocky und T. Gartner. Wien, 1913 // Україна. — 1914. — Кн. 1. — С. 16.

³⁶ Шахматов А. А. [Рец. на:] Gebauer J. Historická mluvnická jazyka českého. Díl. 1. V Praze a ve Vídni, 1894. Díl. 3. V Praze a ve Vídni, 1896 // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. — 1900. — Т. 66. № 6. — С. 35.

задньоязикових у праслов'янській мові³⁷. Здійснення в праслов'янській мові перехідного пом'якшення задньоязикових у позиції перед голосними переднього ряду (а у випадку третьої палаталізації — після голосних переднього ряду) змусило Фортунатова висунути припущення, що праслов'янські губні та передньоязикові також пом'якшувалися перед передніми голосними, але палаталізація була неповною (до ступеня «напівм'якості»)³⁸.

Цю тезу Шахматов обґрунтовував у багатьох своїх працях³⁹. Проте нею вчений не обмежився.

Як фонетичний закон, паралельний законам палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду, Шахматов реконструював закон лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних перед голосними заднього ряду (ці закони, з погляду дослідника, діяли в «передісторії» східнослов'янських мов). Реконструкція закону лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних перед голосними заднього ряду стала оригінальним внеском Шахматова в компаративістику. Зазначивши паралелізм цих законів, Шахматов увів в історичну фонетику слов'янських мов поняття акомодатії приголосних наступним голосним⁴⁰.

Поряд з регресивною акомодатією приголосних Шахматов реконструював і прогресивну палаталізацію та лабіалізацію приголосного *r* у праслов'янських (у ранніх працях — прасхіднослов'янських) «дифтонгічних сполученнях» *er*, *ьr*, *or*, *ьr* (у термінології Шахматова — «спільнослов'янських», «спільноруських»)⁴¹.

Отже, фонетичні закони палаталізації та лабіалізації (лабіовеляризації) вчений об'єднав як такі, що мають спільну причину — вплив голосних переднього або заднього ряду на приголосні в межах складу.

Паралельними в інтерпретації Шахматова є й такі реконструйовані ним фонетичні закони, як $\epsilon > \check{a} > q > a$, $e > \ddot{o} > o$, $ь > \ddot{u} > u$, $e > \check{a} > a$, $\bar{e} > \check{a} > a$. Не зачіпаючи питання про хронологію цих процесів, їхні етапи, відзначимо, що їх було об'єднано як V-депалаталізації, в основі яких лежить спільна причина — «дисиміляція» з попередніми м'якими приголосними, що стали м'якими саме внаслідок

³⁷ Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков : Краткий очерк // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : В 2 т. — М., 1956. — Т. 1. — С. 398–400, 413–416; Бодуэн де Куртене И. А. Два вопроса из учения о «смягчении», или палатализации, в славянских языках // Отд. отд. из Учен. зап. Юрьев. ун-та, 1893. — № 2. — Юрьев, 1893. — С. 14–17.

³⁸ Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : В 2 т. — М., 1957. — Т. 2. — С. 18.

³⁹ Шахматов А. А. Русский язык : Лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890–91 ак. г. [Литограф. изд. — М., 1890–91]. — С. 149; Шахматов А. А. Исследования в области русской фонетики. — Варшава, 1893. — С. 13–16; Schachmatov A. Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e* und *i* verloren ging // Archiv für slavische Philologie. — 1903. — Bd. 25. — S. 225; Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908–9 уч. г.) : Введение. — 2-е [литограф.] изд. — СПб., 1910–11. — Ч. 1. — С. 15; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — М., 2002. — С. 59–60; Шахматов А. А. Краткий очерк истории русского языка : Лекции, читанные в Петроградском ун-те в 1918–19 уч. г. // Архив Російської АН, СПб. — Ф. 134. Оп. 1. Од. зб. 334. — Арк. 23.

⁴⁰ Глуценко В. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики. — С. 38; Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві. — С. 157; Глуценко В. А. О. О. Шахматов про взаємодію вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов // Вісн. Слов'ян. держ. пед. ун-ту : 36. наук. праць. — Слов'янськ, 2005. — Вип. 1. — С. 113–114.

⁴¹ Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : Смягченные согласные // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. — 1901. — Т. 67. № 7. — С. 48–49; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — С. 35, 44, 47–48, 62–63; Шахматов А. А. Краткий очерк истории русского языка. — Арк. 22 зв.

впливу голосних переднього ряду [ɛ], [e], [ɛ̃], [ɛ̌], тобто в результаті дії закону палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду⁴².

Проте й на цьому вчений не зупинився.

Як вважав Шахматов, перехід «напівм'яких» приголосних у м'які, що відбувся в прасхіднослов'янській мові («спільноруській прамові»), викликав зміни у вокалізмі. Вони були зумовлені тим, що звукосполученням «м'який приголосний + голосний переднього ряду середнього або низького підняття», на відміну від сполучень «м'який приголосний + голосний переднього ряду високого підняття», була властивою неоднорідність артикуляції приголосних і голосних. Такі фізіологічно неоднорідні звукосполучення в прасхіднослов'янській мові змінювалися. Це стало продовженням праслов'янської тенденції і дало ті ж результати, а саме зміни в артикуляції голосних невисокого підняття. Головна відмінність цього процесу в прасхіднослов'янській мові від подібного в праслов'янській полягає в тому, що в прасхіднослов'янській він відбувся після «вторинно пом'якшених» приголосних. При цьому артикуляція голосних змінювалася двома шляхами залежно від того, чи взаємодіяли голосні з наступними приголосними. У цю взаємодію не вступали звуки [ɛ] та [ɛ̃] (завдяки носовому призвуку), а також голосний [e], якщо він був у кінці слова ([ɛ̌] сильний у такій позиції не вживався). У сполученнях [t'ɛ], [t'ɛ̃], [t'e] (де [t'] — будь-який «вторинно пом'якшений») відбувалася «дисиміляція» голосних і приголосних. Унаслідок цього виникли зміни в артикуляції голосних: $t'e > t'q̃ > t'q$ (змінилися підняття та ряд), $t'q̃ > t'q$ (змінився ряд), $t'e > t'ã$ (змінилося підняття)⁴³.

Наслідки взаємодії голосних переднього ряду з наступними приголосними Шахматов оцінював по-різному. Спочатку вчений припускав, що така взаємодія була як перед м'якими, так і перед твердими приголосними. Перед м'якими приголосними звуки [e] та [ɛ̌] сильний асимілювалися, набуваючи закритого характеру. Звук [ã] у позиції перед м'якими приголосними не змінювався; перед твердими він переходив в [a]⁴⁴. Пізніше Шахматов змінив свій погляд. Перехід $e > \hat{e}$ він реконструював для «східноруського» та «північноруського» наріч; в обох цей процес здійснювався незалежно. Звук [ã] в прасхіднослов'янській мові в будь-якій позиції змінювався в [a]⁴⁵.

На думку Шахматова, перед твердими приголосними голосні [e] та [ɛ̌] сильний зазнавали впливу як попередніх приголосних (здійснювалася «дисиміляція»), так і наступних (відбувалася «асиміляція»). Унаслідок цього [e] змінювався в [ö] (лабіалізований голосний переднього ряду), а [ɛ̌] — у лабіалізований [ɛ̌] або «й ірраціональний» ([u] переднього ряду)⁴⁶.

Важливо відзначити, що, з погляду дослідника, лабіалізація приголосних у праслов'янській мові відбулася до переходу [ū] в [ū̃] та [u] в [ɛ̌] — нелабіалізо-

⁴² Шахматов А. А. Русский язык // Энциклопедический словарь.— С. 571; Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : Смягченные согласные.— С. 21–23, 29–30, 34–35, 38, 44–45; Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1909–10 уч. г.): Очерк истории звуков русского языка. [Литограф. изд.— СПб., 1909–10.]— Ч. 2.— С. 16–18, 44–45; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 117–119, 126, 134, 136.

⁴³ Шахматов А. А. Русский язык // Энциклопедический словарь.— С. 571; Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : Смягченные согласные.— С. 21–24, 29–30; Шахматов А. А. Курс истории русского языка...— С. 16–17; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 126, 136.

⁴⁴ Шахматов А. А. Русский язык.— С. 571; Шахматов А. А. К истории звуков русского языка.— С. 34–35, 38, 44–45; Шахматов А. А. Курс истории русского языка.— С. 18, 44–45.

⁴⁵ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 345, 117–119.

⁴⁶ Шахматов А. А. К истории звуков русского языка.— С. 35, 44–45; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 134.

вані голосні середнього ряду⁴⁷. Це дозволяє зробити висновок: у концепції Шахматова імпліцитно міститься припущення, що лабіалізація приголосних перед голосними заднього ряду була викликана делабіалізацією голосних⁴⁸.

Отже, депалаталізація та делабіалізація голосних у концепції Шахматова виступають як процеси паралельні, однорідні⁴⁹.

Таким чином, Шахматов висунув тезу про характерну для праслов'янської та прасхіднослов'янської мов тенденцію до однорідності звуків у складі з поглядом передньої або непередньої артикуляції. Тим самим, як відзначають дослідники⁵⁰, було висловлено ідею складового сингармонізму (хоча сам цей термін пізнішого походження).

Завдяки шахматовській реконструкції систем архетипів і однорідних фонетичних законів, що об'єднані спільною причиною і діють у певний період розвитку мови, історія фонетичної системи виступає як ланцюг причинно пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) і ознак звуків (палаталізованість і лабіовеляризованість приголосних).

Вивчення праць представників порівняльно-історичного мовознавства другого періоду свідчить, що теза Шахматова про акомодацию приголосних наступним голосним у її ранньому варіанті, відповідно до якого в праслов'янській мові палаталізувалися та лабіалізувалися лише задньоязикові приголосні, а губні та передньоязикові зазнавали акомодатії вже в прасхіднослов'янській мові, — прийняли тільки односторонні вченого Дурново, Будде та Кульбакін. Лише в працях учених Московської школи можна знайти в зазначений період і посилання на шахматовські V-депалаталізації⁵¹. Проте в пізніших узагальнювальних працях Дурново та Кульбакіна про лабіалізацію приголосних узагалі не йдеться, а окремі V-депалаталізації розглянуто як процеси не взаємопов'язані, ізольовані⁵².

Щодо шахматовської концепції в її пізньому варіанті (акомодация приголосних будь-якого місця творення відбулася в праслов'янській мові), то її позитивна оцінка в зазначений період міститься лише в присвяченій Шахматову праці

⁴⁷ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — С. 134. До цього висновку вчений прийшов не відразу. Раніше, розглядаючи деякі фонетичні явища західнослов'янських мов і дотримуючись твердження про те, що лабіалізовані приголосні виникли після розпаду праслов'янської мови, Шахматов писав про лабіалізацію приголосних перед лабіалізованими голосними, що відбулася в «західнослов'янську епоху» (див.: Шахматов А. А. К истории звуков русского языка: О полногласии и некоторых других явлениях. — СПб., 1903. — С. 10).

⁴⁸ Глущенко В. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики. — С. 43.

⁴⁹ Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. — Донецьк, 1998. — С. 159.

⁵⁰ Мартынов В. В. Славянская и индоевропейская аккомодация. — Минск, 1968. — С. 51.

⁵¹ Дурново Н. Н. Лекции по истории русского языка, читанные осенью 1907–8 ак. г. в Московском ун-те. [Литограф. изд. — М., 1907–8]. — С. 99–101, 156–161; Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. 1906–7 ак. г. — Казань, 1907. — С. 89–97, 111, 115; Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. — 2-е изд. — Казань, 1913. — С. 197–204; Кульбакин С. М. История русского языка. — С. 53–56. При цьому Дурново дещо модифікував шахматовську концепцію, висунувши припущення, що губні та передньоязикові приголосні палаталізувалися й лабіалізувалися в тих говорах праслов'янської мови, з яких пізніше виникли східно- та західнослов'янські мови.

⁵² Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка. — М.; Ленинград, 1924. — С. 151–152, 170, 203; Кульбакин С. М. Украинский язык: Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. — Х., 1919. — С. 27–32.

Ляпунова⁵³. Подальшого ж поглиблення вона не одержала. Це можна пояснити гіпотетичністю концепції Шахматова, сміливістю її тверджень (джерелом цієї концепції стали майже виключно сучасні діалектні дані).

Отже, сучасники Шахматова недооцінили його концепцію. По-справжньому її було оцінено лише з фонологічних позицій.

З виникненням історичної фонології твердження Шахматова про дуже ранню (періоду відносної єдності праслов'янської мови) акомодацию (не тільки палаталізацію, а й лабіалізацію) приголосних голосним у межах складу підтримав ряд лінгвістів⁵⁴. Воно, за словами В. К. Журавльова, «як зерно, принесло свої плоди в цілій серії нових найвизначніших узагальнень і відкриттів»: Р. О. Якобсон, переписавши цю тезу в термінах фонології, прийшов до висновку про наявність тембрової кореляції складів і складового сингармонізму в праслов'янській мові⁵⁵. Виникає термін «силабема»⁵⁶. Введення поняття групового сингармонізму⁵⁷ дозволило висунути й обґрунтувати тезу про трансформацію групового сингармонізму в складовий у праслов'янській та пов'язати це з дією закону відкритого складу⁵⁸. Повна реалізація цього закону⁵⁹ спричинилася до руйнування сингармонізму, до розпаду групофонема і — пізніше — силабема. Це викликало занепад редукованих⁶⁰, який сприяв формуванню кореляції приголосних за м'якістю / твердістю. З виникненням у частині слов'янських мов цієї кореляції і пов'язані слов'янські V-депалаталізації⁶¹. У пошуках вихідного пункту зазначе-

⁵³ Ляпунов Б. М. Памяти академика А. А. Шахматова : Обзор его лингвистических трудов // Отд. отд. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1923, 1924, т. 28, 29.— Ленинград, 1925.— С. 64.

⁵⁴ Jakobson R. Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves // Travaux du Cercle linguistique de Prague.— 1929.— Т. 2.— Р. 8, 20–23; Martinet A. Économie des changements phonétiques : Traité de phonologie diachronique.— Berne, 1955.— Р. 356; Журавлев В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопр. языкознания.— 1961.— № 4.— С. 33–45; Мартынов В. В. Знач. праця.— С. 32–42, 168.

⁵⁵ Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык : Достижения и проблемы в его реконструкции / Общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева.— М., 1987.— С. 468. Як відзначає Журавльов, твердження про відмінність твердих і м'яких складів у праслов'янській мові висунув Бодуен де Куртене, проте Якобсон сформулював його незалежно від фундатора Казанської школи.

⁵⁶ Аванесов Р. И. Из истории русского вокализма : Звуки *i* и *y* // Вестн. Моск. ун-та.— 1947.— № 1.— С. 41–57.

⁵⁷ Петрович Э. О некоторых сходствах между румынской и славянской фонематическими системами // Slavia.— 1959.— Roč. 28. Seš. 1.— S. 12–19.

⁵⁸ Журавлев В. К. Развитие группового сингармонизма в праславянском языке : Опыт диахронической фонологии.— Минск, 1963.— 46 с.

⁵⁹ За спостереженнями Журавльова, першим велику роль закону відкритого складу для розвитку фонетичної системи праслов'янської мови показав Г. А. Львїнський (див.: Ильинский Г. А. [Рец. на:] Huger O. Uvod do dějin jazyka českého. Praha, 1924 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.— 1926.— Т. 31.— С. 349).

⁶⁰ Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов.— С. 483–484.

⁶¹ Van Wijk N. La genèse de la mouillure des consonnes dans les langues slaves // Slavia.— 1937.— Roč. 15. Seš. 1.— S. 27–33; Mareš F. V. Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty // Slavia.— 1956.— Roč. 25. Seš. 4.— S. 480–483; Furdal A. Rozpad języka prastłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego.— Wrocław, 1961.— S. 47–55; Калнынь Л. Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках.— М., 1961.— С. 19–20; Мартынов В. В. Знач. праця.— С. 31, 52–55; Чэжман В. М. Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці — мяккасці ў беларускай мове.— Мінск, 1970.— С. 72–78.

них явищ процес лабіалізації приголосних і зв'язані з ним процеси делабіалізації голосних і виникнення протетичного [ц] пов'язують з сатемовою палаталізацією та генезисом слов'янського [х]⁶².

Отже, у дослідженні глобальних процесів історії фонологічних систем східнослов'янських (і, ширше, слов'янських) мов історична фонологія пішла по вказаному Шахматовим шляху пошуку єдиних пояснень для низки фонологічних змін, що дозволяє моделювати історію фонологічної системи як ланцюг причиново пов'язаних фонологічних процесів. Цікаво відзначити, що В. І. Постовалова ілюструє цю тенденцію «спробою побудови єдиного пояснення трьох явищ у слов'янських мовах — палаталізації, збігу *o* з *a* та закону відкритих складів» у студіях Журавльова⁶³.

Заперечуючи правомірність систематизації на основі абсолютної хронології⁶⁴, Шахматов у працях узагальнювального характеру, насамперед в «Очерке древнейшего периода истории русского языка», розташовує матеріал на основі відносної хронології за «колінами» родовідного дерева, що не заступає систематизації на концептуальній основі: шляхом численних посилань учений пов'язує фонетичні явища різних епох як елементи єдиного еволюційного процесу.

Учені Московської школи намагалися найефективніше використовувати емпіричний матеріал — як зібраний ними самими, так і взятий з праць сучасників і попередників. Зразком урахування й ретельної обробки емпіричного матеріалу, зібраного іншими дослідниками, можна вважати розгляд Шахматовим таких явищ, властивих російським говорам, як акання та наявність [ѡ]⁶⁵.

Уміло використовували Фортунатов і його учні й другий елемент первинного рівня знань — теоретичні джерела. Так, гіпотеза Шахматова про лабіалізований характер приголосних праслов'янської та прасхіднослов'янської мов перед голосними заднього ряду стала закономірним узагальненням мовного матеріалу, зібраного мовознавством у кінці XIX ст. Ідею цього явища підказували Шахматову дослідження з фонетики індоєвропейських (зокрема слов'янських) мов, автори яких встановили наявність у деяких з цих мов (у тому числі в російській) лабіалізованих приголосних⁶⁶. Дослідники відзначали паралелізм явищ палаталізованості та лабіалізованості приголосних⁶⁷. Ці факти вимагали історичної інтерпретації. Її можливість підкріплювалася реконструкцією в праїндоєвропейській мові лабіалізованих задньоязикових (гутуральних) приголосних у працях

⁶² Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов. — С. 484.

⁶³ Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания: Опыт логико-методологического анализа. — М., 1978. — С. 171.

⁶⁴ Шахматов А. А. [Ред. на:] Finck F. N. Zwei russische Märchen in phonetischer Schreibung. *Phonetische Studien*, Bd. 9, 1895–96, S. 1–12 // *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. — 1897. — Т. 2. Кн. 1. — С. 36–37.

⁶⁵ Шахматов А. А. Курс истории русского языка... — С. 671–693; Шахматов А. А. Дифтонги *yo* и *ie* в великорусских говорах [Публикация В. В. Колесова] // *Вопр. языкознания*. — 1964. — № 5. — С. 111–115.

⁶⁶ Sweet H. Russian pronunciation // *Transactions of the Philological Society*. 1877–78–79. — London, 1879. — P. 543–559; Путьята А. К теории индоєвропейского вокализма. — М., 1881. — С. 95–96, 109; Finck F. N. Zwei russische Märchen in phonetischer Schreibung // *Phonetische Studien*. — 1895–96. — Bd. 9. — S. 1–12; Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение: Общий курс // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды: В 2 т. — Т. 1. — С. 99.

⁶⁷ Sievers E. *Grundzüge der Lautphysiologie*. — Leipzig, 1876. — S. 105; Путьята А. Знач. праця. — С. 109–111; Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение... — С. 99.

Г. Асколі, А. Фіка, Й. Шмідта, А. Беценбергера, Г. Остгофа, К. Бругмана, Б. Дельбрюка, Фортунатова⁶⁸.

Об'єднавши ці факти та осмисливши їх з позиції історизму, Шахматов і прийшов до висновку про давню хронологію виникнення лабіалізованих приголосних на слов'янському ґрунті.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в поглибленому вивченні прийому систематизації в компаративістиці XIX ст. — початку XXI ст.

(Слов'янськ)

V. A. GLUSHCHENKO

THE SYSTEMATIZATION OF LINGUISTIC MATERIAL IN THE RESEARCHES OF A. A. SHAKHMATOV

The expediency of the linguistic historiographical research of the role of the method of systematization of knowledge in the origin and formation of the linguistic concepts has been proved. It has been shown how the effective application of the systematization method by A. A. Shakhmatov contributed to the comprehensive research of the history of the East Slavic languages phonetic systems.

Key words: systematization of material, linguistic historiographical aspect, history of the phonetic systems of East Slavic languages, the concept of interaction of vocalism and consonantism.

⁶⁸ *Ascoli G.* Corsi di glottologia : Fonologia comparata del sanscrito, del greco e del latino.— Torino e Firenze, 1870.— V. 1; *Fick A.* Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas.— Göttingen, 1873.— S. 3–34; *Schmidt J.* Zwei arische *a*-laute und die palatalen // *Ztschr. für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen.*— 1881.— Bd. 25.— S. 114–135; *Bezzenberger A.* Die indogermanischen Gutturalreihen // *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen.*— 1890.— Bd. 16.— S. 234–236; *Osthoff H.* Labiovelare Media und Media aspirata im Keltischen // *Indogermanische Forschungen.*— 1894.— Bd. 4.— S. 264–265; *Brugmann K., Delbrück B.* Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen.— Strassburg, 1897.— Bd. 1.— S. 542–586, 616–621; *Фортунатов Ф. Ф.* Сравнительная фонетика индоевропейских языков.— С. 395–401.

ОСОБЛИВОСТІ АНГЛІЙСЬКОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ XVI–XVII СТ.: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються структурно-композиційні і лексико-синтаксичні ознаки англійського епістолярію XVI–XVII ст., що значною мірою відбиває індивідуальність автора, його соціальне походження, стилістичну грамотність і особливо — відносини між автором і адресатом.

Ключові слова: приватне листування, епістолярний жанр, соціальна й просторова дистанція, історична соціолінгвістика.

В останні десятиліття помітно зросла увага лінгвістів до епістолярних текстів, які стали об'єктом багатоаспектного вивчення: дослідники аналізують жанрово-стильову специфіку епістолярію, структуру листів, особливості функціонування в епістолярних текстах мовних одиниць різного рівня тощо. Дослідження епістолярних текстів (особливо віддалених епох) як першоджерел, що найменш опосередковано відбивають людський фактор у мові і фіксують справжнє, а не змодельоване спілкування, відповідає запитам сучасної антропоцентричної лінгвістики і визначає актуальність дослідження епістолярію. Нашим завданням є опис деяких структурно-композиційних і мовних особливостей стилю англійського приватного листування XVI–XVII ст. Епістолярний стиль природно співвідносити з процедурою відбору мовних засобів для створення тексту певного функціонального типу¹.

У сучасному суспільстві поняття «особистий, приватний» є невід'ємною частиною всіх сфер діяльності людини. Походження й закріплення в суспільній свідомості цього важливого атрибута сучасного життя досить широко досліджувалося соціальними істориками: існує думка, що формування поняття «приватність» у його сучасному розумінні сягає епохи Відродження, а свого сучасного значення воно набуло в XIX ст.²

У Середньовіччі дихотомія «суспільне / особисте» мала розмитий характер, оскільки кожний індивід був частиною громади, модус існування в якій складно визначити, використовуючи сучасні поняття публічності / приватності, адже багато подій особистого життя відбувалися на очах інших членів громади. Зміни в сприйнятті себе й своєї ролі в суспільстві були спричинені низкою історичних реалій та виникненням нових традицій, зокрема поступовим втручанням держави в діяльність місцевих громад, поширенням такого явища, як читання про себе, що стало новим елементом дискурсивної практики, яке звузило сегмент читання вголос і дозволило особам, які не належали до духовного стану, усамітнюватися для читання й розмірковування. Ще однією важливою обставиною, яка сприяла формуванню концепту «приватність», була поява нових релігійних течій упродовж XV–XVII ст., що обстоювали непублічне благочестя.

¹ Радзівська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту : Текст — соціум — культура — мовна особистість. — К., 2010. — 491 с.

² Ariès P., Duby G. Histoire de la vie privée. De l'Europe féodale à la Renaissance. — Paris, 1985. — 636 p.

Ці обставини вказують на культурні зміни, які, серед іншого, сприяли самовираженню особистості в писемній творчості й привели до виникнення нових жанрів, не призначених для публікації. У XVI–XVII ст. в англослов'янському середовищі з'являються групи людей, які листуються, реалізуючи своє прагнення до комунікації; формуються клуби для спілкування, листування й читання вголос, що згодом розвиваються в організовані співтовариства й академії і стають частиною громадського життя. Поступово в суспільній свідомості формується дихотомія «суспільне / особисте»: частина соціальних функцій починає асоціюватися з громадським життям, служінням суспільству, у той час як життя індивіда поступово зводиться до приватного сімейного простору. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. приватні й суспільні інтереси вже чітко диференціювалися.

З погляду літературної діяльності поняття приватності пов'язане із способами продукування й читання текстів і особистих записів. Винахід друкарства й поява першого друкарського верстата в Англії в 1475 р. привели до небачених доти обсягів поширення друкованої продукції, до того ж нова форма подання писемного тексту й зображень дозволяла читати книжки на самоті, у такий спосіб перериваючи традицію читання вголос, характерну для пізнього Середньовіччя. Читання про себе поклало початок вільнішому ставленню до написаного тексту й виникненню нових форм і жанрів, серед яких можна згадати щоденники³ й автобіографії⁴, написані винятково для приватного користування⁵. Нові відношення між приватною й суспільною сторонами життя також змінили й художню літературу: крім традиційних анонімних творів, що зазвичай виконувалися менестрелями, з'являються авторські розповідні тексти. Саме в цей період виникає поділ літературної творчості на народну і художню: перша поширювалася в усній формі, друга — в писемній. Як зазначає Г. Дель Лунго, у XVI ст. також уперше публікується інформація про приватне життя: нові теми й нові форми розповіді, наприклад мемуари й романи, написані від першої особи, остаточно встановлюють протиставлення особистого суспільному⁶. Разом з тим потрібно відзначити, що старі традиції не вмирають і приватні листи, які передбачають особисту, індивідуальну рецепцію, продовжують зачитуватися вголос. Листування цього періоду охоплює майже весь спектр особистих і суспільних відносин: від офіційних листів можновладців, чиновників, дипломатів до приватної кореспонденції, зміст якої повинен був залишатися конфіденційним або ж поширюватися серед обмеженого кола друзів і членів сім'ї. Між цими двома полюсами безліч гібридних у соціокомунікативному відношенні способів обміну інформацією.

Проте, що стосується особистої кореспонденції, написаний від руки лист або листівка тривалий час залишалися єдиним способом обміну приватною інформацією в текстовій формі. З огляду на рівень грамотності серед різних соціальних прошарків у цей період, можна стверджувати, що написання особистих листів стало особливо популярним з уведенням поштової служби, яка полегшила й прискорила відправлення й одержання листів. У Англії пошта була заснована королем Карлом I, який 1635 р. зробив широкодоступною для використання власну поштову службу, до цього потрібно було вишукувати інші способи доставки листів, що сприяло розвитку англослов'янського епістолярного дискурсу та стимулювало писемну комунікативну діяльність носіїв мови. Але й після появи пошти вартість послуг залишалася досить високою, кореспонденція достав-

³ Matthews W. *British Diaries: An Annotated Bibliography of British Diaries Written Between 1442 and 1942*. — California, 1950. — 339 p.

⁴ Masech M. *Origins of the Individualist Self: Autobiography and Self-Identity in England, 1591–1791*. — California, 1996. — 288 p.; Delany P. *British Autobiography in the Seventeenth Century*. — London, 1969. — 198 p.

⁵ Del Lungo C. G. Introduction // *The Language of Public and Private Communication in a Historical Perspective*. — Cambridge, 2011. — P. 5.

⁶ Ibid.

лялася нечасто, тому автори листів багато в чому продовжували покладатися на друзів і знайомих. Як зауважує С. Фіцморіс, у XVII ст. «лист — його написання, зберігання, схвалення й відправлення — очевидно, проникав у кожний аспект життя в Англії»⁷. Приватне листування мало особливий статус і було, безсумнівно, основним способом комунікації на відстані протягом тривалого часу.

Особисте листування — це автентичне спілкування реально існуючих кореспондентів, про обставини життя, виховання, освіти яких відомо на підставі досліджень публікаторів текстів і істориків, тому ті лінгвістичні факти, які воно надає дослідникові, важливі для аналізу функціональних характеристик мови відповідного періоду. Як відомо, мовні зміни найчастіше виявляються в усному мовленні, а приватне листування дозволяє проаналізувати новосформовані моделі спілкування й максимально наблизитися до ранніх фаз змін, оскільки з усіх доступних історичних джерел саме приватні листи є найбільш близькими до розмовного мовлення. Незважаючи на те, що рідко вдається простежити повну, без лакун, послідовність листів між комунікантами епохи Відродження, наявні тексти все ж таки дають можливість поглянути на реальне спілкування звичайних людей у минулому, що особливо цінно, якщо врахувати, що тексти, які імітують розмовне мовлення, наприклад драматичні твори, — це насамперед спілкування автора з читачем.

Епістолярна комунікація має дві особливості: по-перше, за письмовим способом реалізації вона протиставляється безпосередньому спілкуванню, по-друге, як жодна інша писемна комунікація, вона тісно пов'язана з безпосередньою комунікацією. У той же час епістолярні тексти у функціональному відношенні є неоднорідними: створення тексту листа супроводжується різними інтенціями суб'єкта, а сам лист може передавати найрізноманітніші ситуації міжособистісного спілкування⁸. Крім того, чимало листів, особливо у XVII ст., не призначалися для прочитання одним лише адресатом. Листи найчастіше слугували також і важливим засобом передавання новин, їх зачитували на зібраннях родичів і друзів або давали для читання тим, хто бажав ознайомитися з їхнім змістом. Автори листів знали про це й вишукували способи повідомлення особистих подробиць тільки тим, кому вони були призначені⁹.

Самі листи як тип тексту досліджуваного періоду можна поділити на особисті / приватні й офіційні / ділові, оскільки попри функціональні відмінності ця опозиція ґрунтується на внутрішніх мовних явищах і моделях, часто протиставлюваних як формальні / неформальні, розмовні / літературні¹⁰. Зовнішніми детермінантами тут виступають мета листа, публічність / приватність і адресат. Варто зазначити, що деякі соціальні відносини й ролі в розглянутий період не передбачали обміну приватними листами: звернення підданих до королів (див., наприклад, лист Джона Пастона королю Генріху IV, написаний 1449 р.¹¹) просто не могли бути особистими — це ділове листування, наприклад офіційні прохання й петиції. Внутрішні, мовні кореляти в цьому випадку залежать від культурного й лінгвістичного рівня автора листа, але в більшості своїй засвідчують використання офіційних літературних конструкцій і засобів для вираження мовної та соціальної дистанції в неособистому листуванні¹². Так, у листі відомого дипломата і гуманіста XVI ст. Т. Еліота використовується лексика, за-

⁷ Fitzmaurice S. *The Familiar Letter in Early Modern English. A Pragmatic Approach.* — Amsterdam, 2002. — P. 4.

⁸ Радзівська Т. В. Текст як засіб комунікації. — К., 1993. — С. 144.

⁹ Tieken-Boon van Ostade I. Eighteenth-century English letters : In search of the vernacular // *Linguistica e Filologia*, 2005. — Vol. 21. — P. 129.

¹⁰ Biber D. *Dimension of Register Variation.* — Cambridge, 1995. — 448 p.

¹¹ PCEEC: Parsed Corpus of Early English Correspondence, text version. 2006 / Comp. by T. Nevalainen, H. Raumolin-Brunberg et al.; add. annot. by A. Taylor. — Helsinki ; York, 2006.

¹² Bergs A. T. Letters : A new approach to text typology // *Journ. of Historical Pragmatics.* — 2004. — N 5.2. — P. 209.

позичена з латинської мови (*satisfieng, expedition, cause, personages, expedyent servyd* та ін.), обставини в ініціальній позиції в реченні (*touching my good Lordes busyness, right gladly, and to thaccomplishment thereof*), а також складні іменні фрази (*the right wurshipful and my very frende Master Crumwell Solicitor to my lord Legates grace*), що характерно для офіційного стилю спілкування того часу:

«To the right wurshipful and my very frende Master Crumwell Solicitor to my lord Legates grace. Master Crumwell yn my moste harty manner, I recommend me unto you. And touching my good Lordes busynes, I will to the utterest of my power endeavor me to the satisfieng of his pleasure; and to thaccomplishment thereof I now do send to myn undershrif, that he semblably, with all expedition, do cause such personages to appier bifore the Exchecor, as yn this case shall be lafull and expedyent and I dought not but he will so doo, and as my Lordes grace shall be well servyd. Right gladly wold I see you yn my pour house if you make long abode yn thes parties, all be it I can not make you suche chere as you have yn Oxford, but onely hartily welcom. At Comb, the xxv day of March. Your Lovyng companyon Th Elyot»¹³.

В особистому листуванні превалюють неформальні, розмовні конструкції і лінгвістичні засоби для вираження мовної й соціальної близькості. Наприклад, дружина священика Френсіс Басір у листі до чоловіка використовує лексику германського походження (*ax, tokens* та ін.), прості іменні фрази, складні присудки (*will com hom, are will and in tret your blesing*), опускає релятиватор *that* (*the tokens you sent me formerly*), що типово для недистантного спілкування й розмовного мовлення. У листах між близькими людьми часто вживаються скорочення:

«The cheldren, not knowing any thing, ax me when you will com hom, and when thy mos go to see you. I haue reseued the tokens you sent me formerly, with the 9 pare of Gerusalem garters. I shall deliuer them according to thir name. Dear Husband, I haue considered of what you ret to me, and intend faithfully to abay you as my menester and husband, when you send for me. All our cheldren are will and in tret your blesing. My vnkle Pigott hath reseued your tow pels of 22 ponds and as soune as he reseued the monny he retorns all very saue. Harty Blad is will, and hould An, and long to see you. I ham yours in the Lord. Frances Basire»¹⁴.

Більшість листів XVI–XVII ст. має чітку внутрішню структуру, що відрізняє їх від інших типів повідомлення, які використовувалися мовною спільнотою¹⁵. Інакше кажучи, листи писалися з урахуванням певних формул і структури й, таким чином, залишали мало місця особистому стилю. Автори листів цього періоду були не просто обмежені сучасними їм умовностями епістолярного жанру, хоча й вони відігравали важливу роль; варто зазначити, що істотним у визначенні форми листа було його функціональне призначення, роль автора й адресата. У цьому полягає відмінність від сучасної епістолярної практики, де спостерігається поступова втрата структурних особливостей цього жанру, допускаються варіації у виборі форм вітання, часто відсутня експозиція, заключні вітання й побажання¹⁶. Листування в добу Відродження було більш обмежене умовностями оформлення. У той же час автори мали більшу свободу вибору в заповненні основної частини листа. Так, наприклад, в одному листі могли поєднуватися ділова частина, у якій автор обговорює фінансові питання, і особиста інформація (див., наприклад, листування Н. Бейкона зі старшим сином у другій половині XVI ст.¹⁷); таким чином, комунікативна, експресивна й апелятивна функції комбінувалися¹⁸.

¹³ PCEEC.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ferguson C. Dialect, register, and genre : Working assumptions about conventionalization // Sociolinguistic Perspectives on Register / Eds.: D. Biber, E. Finegan.— Oxford, 1994.— P. 21.

¹⁶ Bergs A. T. Op. cit.— P. 209–229.

¹⁷ PCEEC.

¹⁸ Lass R. Phonology and morphology // The Cambridge History of the English Language, 1476–1776.— Cambridge.— P. 150.

Разом з тим навіть у межах чіткої детермінованості структури вступних і заключних частин листа наявна певна варіативність, зумовлена комунікативними цілями. Найбільше розбіжностей спостерігається в мовленнєвих актах: описові тексти містять більше репрезентативних мовленнєвих актів, експресивні тексти — експресивів, а апелятивні тексти — директивів. Лексична варіативність також важлива. Як зазначає Т. Санчес Роура, дослідник листів сім'ї Челі, існує істотна відмінність у використанні фраз *I heartily recommend me to you* і *I humbly recommend me to you*: якщо перша передає теплоту, прихильність, позитивну ввічливість, то друга вказує на повагу, негативну ввічливість, самоприниження¹⁹. Отже, соціопрагматичні функції можуть впливати на вибір лексики навіть у кліше.

Функціональне призначення листа також виявляється у виборі певних мовних форм на основі принципів акомодатії й дисоціації. Наприклад, М. Пастон, мати сімейства, господарка великих володінь у східній Англії, у листі до свого сина Джона II дає поради, яким чином домогтися прихильності батька. Вона рекомендує служити йому, писати «з якомога більшою повагою, просячи його бути Вам гарним батьком»:

«And I sharge you vpon my blyssyng at in any thyng towchyng your fader at shuld be hys worchep, profyfte, or avayle, that ye do your deuer and dylygent labore to e fortherauns therin, as ye wolle have my good wille; and at shalle cause your fader to be better fader to you. It was told me ye sent hym a letter to London. What e entent therof was I wot not, but thowge he toke it but lyghtly I wold ye shuld not spare to write to hym ageyn as lowly as ye cane, besecheyng hym to be your good fader, and send hym suche tydyngys as bethe in e contre ther ye bethe in, and that ye be ware of your expence bettyr and ye have be before thys tyme, and be your owne purse-berere. I trowe ye shall fynd yt most profytable to you»²⁰.

Рівень акомодатії залежить від підтипу листа: у проханнях і петиціях автори більше адаптуються до стилю адресата, у той час як у листах-наказах, написаних особами, що належать до вищих соціальних класів, адаптація мінімальна або ж присутня дисоціація.

Автори листів, що жили до 1500 р., можливо, мали менше проблем з адаптацією або зміною власного стилю мовлення, оскільки практично не існувало престижного стандартного ідіому, відповідно не було і мовних норм у їхньому теперішньому прескриптивному значенні. Але згодом стандартизація, розвиток функціональних стилів і кодифікація розширили можливості використання мови для досягнення комунікативних цілей. Автори листів після 1500 р. уже користувалися можливостями застосування складних понять стандарту у власних цілях. Таким чином, новостворений стандарт англійської мови виконував подвійну роль. З одного боку, мовці могли використовувати й калібрувати власне мовлення, прямо співвідносячи його з тим, як повинно бути, а з другого боку, стандартизація призводила до зникнення з писемних джерел мовлення нижчих станів. До впровадження стандарту мовці набагато легше використовували різні варіанти, для них не існувало проблеми зміни й адаптації власного мовлення. У той же час їм складніше було вловити адаптацію інших, якщо мова, звичайно, не йшла про зміни в нормах місцевих, тісно пов'язаних соціальних мереж.

Приватне листування дозволяє аналізувати в історичній перспективі деякі мовні аспекти, доступ до яких одержати іншим способом складно: по-перше, листування між близькими людьми велося з використанням неформальних засобів мовлення й, у випадку менш освічених авторів, мало певні ознаки розмовного мовлення. Навіть листи освічених авторів, знайомих з усіма нормами писемного мовлення і листування в тому числі, дозволяють аналізувати стиль

¹⁹ Sanchez R. T. Convention vs. choice in securing the good-will of the reader: the Cely letters // SELIM.— 2002.— Vol. 10.— P. 85.

²⁰ Paston letters // Corpus of Middle English Prose and Verse (CMRPV).— <http://quod.lib.umich.edu/c/cme/>.

особистого спілкування в приватному житті, дають змогу поглянути на повсякденне буття як звичайних людей, так і відомих громадських діячів, тобто вивчати особливості інтерактивного використання мови в реальному контексті комунікації. На відміну від багатьох жанрів друкованого писемного мовлення листування більшою мірою фокусувалося на «земних» проблемах, і навіть у випадку окремих авторів, що використовували кореспонденцію для пишномовного самовираження, листи нечасто були настільки добре відредаговані порівняно з іншим текстом, який призначався для опублікування. Так, фінська дослідниця А. Сайріо після вивчення соціальної мережі Э. Монтегю доходить висновку, що вживання форм тривалого виду дієслів, яке завжди характеризувало розмовне мовлення, частіше фіксується в листах до друзів²¹. Проте мова приватного листування не є еквівалентом усного мовлення, листи лише «відкривають невелике вікно в неформальне й розмовне мовлення»²². Так само, як і щоденники, особисті листи відображають розмовне мовлення лише певною мірою, оскільки автори все ж використовують норми писемного мовлення. Офіційна кореспонденція ще більше залежала від формальних правил, які набували чинності через більшу соціальну дистанцію між комунікантами²³.

Освіта, соціальна й географічна мобільність, заняття професійною діяльністю, сімейні стосунки впливали на стиль кореспондентів, а також на переходи від одного стилю до іншого. Особисті почуття й ставлення до описуваної ситуації іноді можна визначити з листів про поточний стан справ — на підставі ролей відправника й одержувача, мети листа. Так, різні мовні стратегії використовувалися, наприклад, сином, що отримує освіту в університеті й звертається з проханням про гроші або ж зі звітом про досягнуті успіхи²⁴. Соціальні умови спілкування визначалися умовностями й нормами, викладеними в спеціальних посібниках, наприклад «The enemy of idleness» В. Фулворда (1568) або «English secretorie» Е. Дей (1586)²⁵, але найчастіше впливали й інші встановлені практики. Так, листування між членами сім'ї було більш неформальним, ніж, скажімо, листування приятелів, у якому часто обговорювалися адміністративні або юридичні питання, хоча це й було приватне листування між двома особами, а не ділова кореспонденція між різними організаціями.

Оскільки суспільна ієрархія була однією із всепроникних рис англійського суспільства, відмінність у статусі прямо зазначалася в ініціальній і фінальній частинах листів, крім того, впливала й на вибір лінгвістичних засобів у самому тексті листа. Вступні й заключні частини листів до соціально рівних реципієнтів менш формальні, рідко використовуються титули, перевага віддається іменам і термінам на позначення родинних зв'язків: «Cosyn, in my moost herty maner I recomend me to you»²⁶, «Farewell my dearest I ham yours faithful for euer»²⁷.

У листах до соціально вищих кореспондентів превалює негативна ввічливість, використовуються шанобливі форми звертання *right worshipful, your worship or your grace*: «In most humble & obedient wyse sуетhe unto your highnes your

²¹ Sairio A. Progressives in the Letters of Elizabeth Montagu and her Circle in 1738–1778 // Syntax, Style and Grammatical Norms. — Bern, 2006. — P. 167–189.

²² Kytö M., Romaine S. Adjective Comparison in Nineteenth-century English // Nineteenth-century English: Stability and Change. — Cambridge, 2006. — P. 205.

²³ Business and Official Correspondence: Historical Investigations / Eds.: M. Dossena, S. M. Fitzmaurice. — Bern. — 2006. — 209 p.

²⁴ Palander-Collin M., Nevala M., Nurmi A. The language of daily life in the history of English: Studying how macro meets micro // The Language of Daily Life in England (1400–1800). — Amsterdam, 2009. — P. 12.

²⁵ Poster C., Mitchell L. C. Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies (Studies in Rhetoric / Communication). — Columbia, 2007. — 346 p.

²⁶ PCEEC.

²⁷ Ibid.

poore & dayly orator Thomas, by the permission of God and your graces collation bysshope of Coventry & Lichfield»²⁸, «Thus trustyng to your good honors helpe at my nede, I desyre God to blesse and preserve you in healthe and quietnes to his pleasure and your comforth»²⁹.

Орфографія приватного листування XVI–XVII ст. менш стандартизована, ніж друковані тексти. Слід зауважити, що в цей період існувало кілька шрифтів, які використовувалися в листуванні, і учнів навчали диференціювати різні системи написання букв залежно від мети листа: приватне або професійне (ділове, юридичне)³⁰. Так, використання курсиву або округленого римського письма вказувало на вияв поваги до адресата, у той час як так званий секретарський почерк свідчив про емоційну залученість автора. При дослідженні відносин між соціально рівними і нерівними кореспондентами почерк розглядається як спосіб позначення соціальної дистанції між комунікантами: більша індивідуальність почерку корелює з вищим статусом автора³¹. Крім почерку, вживання аббревіатур, пунктуації, форми звертання й риторичних запитань також відігравало роль у встановленні соціальних меж між автором і адресатом. При співіснуванні кількох способів письма, канцелярський стиль частіше використовувався особами із соціально нижчим статусом для демонстрації шанобливого ставлення, натомість індивідуальне варіювання дозволяли собі автори при адресації близьким і знайомим.

Як відомо, освіта була доступною переважно чоловікам, які мали більше можливостей виявляти себе, а коло їхніх кореспондентів було значно ширшим: це й листи до рідних, друзів, знайомих, підлеглих. Діяльність жінок в основному зводилася до сімейних інтересів, їхні листи здебільшого адресовані членам сім'ї і написані розмовним, а не офіційним стилем. Уживання займенників першої й другої особи (*I, we, thou, you*) більше характеризує кореспонденцію жінок, присвячену сімейним темам, а також листування авторів, що не належали до дворянства. Частота використання першої особи однини залежить від ступеня близькості стосунків між кореспондентами³². У сімейному листуванні займенники першої особи однини відбивають ієрархічні відносини між автором і адресатом; сімейні листи між кореспондентами з однаковим статусом (братами й сестрами) містять велику кількість форм першої особи однини, і навпаки, у випадках нерівності кореспондентів кількість цих займенників різко зменшується³³. Вплив соціальної ієрархії в стосунках легко простежити за формами звертання автора до членів сім'ї з вищим (батько, мати) або нижчим (діти) статусом. У цих випадках кількість займенників першої особи однини менша порівняно з листами ієрархічно рівних родичів. Форма першої особи множини (*we*) найчастіше вживається в листах до членів сім'ї з вищим статусом. Наприклад, звертаючись до свого батька, один з адресантів використовує займенник *we*, говорячи про себе і свою дружину:

«If you think our coming proper we shall bring no maid servant and only one man, and so keep house till we be fitted with mourning etc., and my wife will endeavour to gett a maid in Towne, for we have given Nany Brinkley notice to leave us. If on the contrary you do not approve this our designe, I beg Mr. Harry will order our mourning, and that it may be sent us hither by the Louth

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Dury R. Handwriting and the Linguistic Study of Letters // Studies in Late Modern English Correspondence : Methodology and Data.— Bern, 2008.— P. 113–138.

³¹ Fitzmaurice S. Epistolary Identity: Convention and Idiosyncrasy in Late Modern English Letters // Studies in Late Modern English Correspondence : Methodology and Data.— Bern, 2008.— P. 77–112.

³² Nurmi A., Palander-Collin M. Letters as a text type : Interaction in writing // Studies in Late Modern English Correspondence : Methodology and Data.— Bern, 2008.— P. 35.

³³ Ibid.— P. 36.

carrier as soon as ready, and we will stay here till we gett them (Joseph Banks to his father Joseph Banks, February 12, 1722)»³⁴.

Особисте листування характеризується частим уживанням ментальних предикатів³⁵, що передають інтелектуальний стан, який складно спостерігати, звідси термін «private verbs», що використовується в сучасних англійських граматиках³⁶, напр.: *think, know, hope, hear, see, believe, suppose, find, desire, remember, doubt, expect, fear, intend, consider, imagine*. Так само, як і у випадку із займенниками, частота ментальних предикатів варіюється залежно від стосунків автора й адресата. Значущими є розбіжності між сімейною кореспонденцією й листами до друзів³⁷. Сімейні листи містять більше ментальних предикатів, ніж листи до далеких знайомих, причому в листах до родичів з вищим статусом таких дієслів зустрічається менше.

Що стосується вживання модальних дієслів, протиставлення за соціальним класом й освітою для них не є релевантним. Певні відмінності спостерігаються щодо статі адресанта й адресата, а також соціальної рівності (або її відсутності) у кореспондентів³⁸. Усупереч очікуванням, жінки не обов'язково вживають більше модальних дієслів у листах до жінок, домінуючими модальними дієсловами в їхньому листуванні є *must* і *would*. У листах чоловіків до жінок преvalюють дієслова *can, could, may* і *might*, рідше зустрічаються дієслова *must, should, will*.

Таким чином, вивчення стилю писемного спілкування в XVI–XVII ст. дозволяє судити про можливості лінгвістичного вибору представників різних соціальних прошарків і груп цього періоду. Чим ближче до сучасності, тим більше зростає кількість доступних для вивчення документів, листи стають преvalюючим типом текстів у XVIII ст. Епістолярний жанр можна назвати головним видом писемної діяльності в цей період, свідченням чого є поширення листів усіх типів, включаючи ділові, а також той факт, що написання листів — це «мистецтво»³⁹, навчитися якого допомагали посібники з правильного складання листів. Незважаючи на зовнішні обмеження, що накладаються на писемне спілкування, листи фіксують реальну комунікацію між індивідами, а мовні особливості листа максимально наближені до розмовного мовлення.

G. M. SEMENENKO

FEATURES OF ENGLISH EPISTOLARY IN THE 16–17TH CENTURIES: SOCIOLINGUISTIC ASPECT

The article explores the essential features of the private correspondence of the 16–17th centuries. Epistolary communication in general is contrasted to direct communication in terms of medium (oral / written) and at the same time is very closely connected to it because it is a communication between two correspondents. Epistolary texts are profoundly heterogeneous in terms of functionality: the creation of a letter is induced by various intentions of the author; the message itself can reflect a variety of situations of interpersonal communication.

Keywords: private correspondence, epistolary genre, social and spatial distance, historical sociolinguistics.

³⁴ Ibid.— P. 38.

³⁵ Biber D. Dimension of Register Variation.— Cambridge, 1995.— 448 p.

³⁶ Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language.— London, 1985.— P. 1180–1182.

³⁷ Nurmi A., Palander-Collin M. Letters as a text type: Interaction in writing // Studies in Late Modern English Correspondence : Methodology and Data.— Bern, 2008.— P. 39.

³⁸ Ibid.— P. 42.

³⁹ Studies in Late Modern English Correspondence : Methodology and Data / Eds.: M. Dossena, I. Tiekens-Boon van Ostade.— Bern, 2008.— 7 p.

Булахов М. Г.

**«СЛОВО О ПЪЛКУ ИГОРЕВЕ» В ПЕРЕВОДАХ НА
СЛАВЯНСКИЕ ЯЗЫКИ XIX–XX ВВ.**

Минск : Беларус. навука, 2013. — 360 с.

Язык есть исповедь народа,
Его душа и быт родной.

П. Вяземский

Язык есть вековой труд целого поколения.

В. Даль

Такими влучними висловами, представленими в епіграфі, схарактеризували значення мови для людини видатні педагоги та письменники. У мові відбито історію народу, його традиції, культуру, світосприйняття, саме тому багатьох науковців — лінгвістів, етнографів, істориків та ін. так цікавлять надбання людства у вигляді писемних пам'яток.

Для слов'ян однією з найвидатніших пам'яток художньої літератури та писемності взагалі безперечно є «Слово про Ігорів похід». Цей унікальний твір уже майже два століття привертає увагу науковців і є предметом вивчення в різних галузях знань. Водночас упровадження різних методів та прийомів дослідження, накопичення нових фактів сприяють безперервності процесу еволюції теорій, гіпотез, а також удосконаленню систематизації та класифікації певних явищ, пов'язаних з вивченням «Слова».

Докладна розробка проблем хронології подій, відображених у «Слові», вивчення мовних феноменів, наявних у давньому слов'янському тексті, уточнення змісту твору, його ідей, поглядів автора

на події, систематизація різних редакцій твору — усе це відбито у великій кількості наукових праць з мовознавства, літературознавства тощо.

Одним з найвідоміших фахівців у цій галузі є видатний білоруський славист М. Г. Булахов. Упродовж багатьох років учений проводив науково-дослідну роботу щодо накопичення, систематизації та пояснення мовних феноменів «Слова», історії видання, тлумачення змісту, визначення лінгвокультурологічного аспекту. Особливе місце в дослідженнях М. Г. Булахова посідає питання прозаїчних та віршованих перекладів тексту «Слова», вивчення наукової спадщини вітчизняних та зарубіжних учених, що присвятили свої праці певним аспектам дослідження «Слова» як літературної, мовної та культурної пам'ятки слов'янських народів.

Рецензована праця є квінтесенцією накопиченого автором матеріалу, філологічного досвіду зрілого вченого та широкого захоплення цим насправді видатним явищем слов'янської та світової культури. Це фундаментальне наукове дослідження, що не має аналогів у сучасній сла-

вістиці. Водночас це практичний посібник для філологів, які розробляють певні проблеми славістики, загального мовознавства, історії мови, діалектології, лінгвокультурології, етнографії, фольклористики, літературознавства, перекладознавства тощо. Видання зацікавить також і широке коло читачів, що цінують традиції свого народу, захоплюються явищами світової культури взагалі.

У вступній статті знаходимо найсучасніші відомості щодо історії відкриття й подальшої долі «Слова» в науці та культурному житті народу, коментарі щодо ідей, теми твору, авторського задуму та історичних подій, які покладено в основу літературної пам'ятки. Зокрема, автор указав на низку недоліків, які з'явилися під час перекладу тексту твору російською мовою в 1800 році. Пояснюються подібні невідповідності тим, що в оригінальному списку «Слова» рядки були суцільними, а отже, подальший поділ їх на окремі слова містив певні неточності. При цьому автор наголошує, що саме завдяки великій просвітницькій діяльності російського колекціонера О. І. Мусіна-Пушкіна текст твору було збережено для нащадків.

Крім того, у вступному слові до рецензованого видання М. Г. Булахов подав стислий лінгвоісторіографічний коментар щодо праць, присвячених вивченню «Слова». Зокрема, автор посилається на останні доробки в цій галузі: монографію Е. Я. Гребневої «“Слово о полку Игореве” в славянському контексті» (2000), працю А. А. Залізняка «“Слово о полку Игореве”: взгляд лингвиста» (2001) тощо.

М. Г. Булахов дійшов висновку, що, незважаючи на численні дослідження, присвячені різним аспектам вивчення «Слова», дотепер лишається низка нерозв'язаних питань. Тому автор визначив перспективи щодо подальших наукових розвідок у цій галузі та висунув окремі пропозиції. Першочерговим завданням М. Г. Булахов уважав «вивчення впливу художньої структури “Слова” на літературну творчість усіх слов'янських народів» (с. 7). На думку автора, необхідно «розглянути літературно-творчі практики слов'янських перекладачів та комен-

таторів у ширшому аспекті, уже з метою зіставно-типологічного дослідження способів та засобів ідентифікації давньоруського тексту “Слова” усіма слов'янськими мовами» (с. 7–8).

Іншим не менш важливим завданням М. Г. Булахов називав докладне лінгвістичне вивчення текстів усіх слов'янських перекладів «Слова», ураховуючи той факт, що «переклади здійснювалися на різних етапах наукового та художнього осмислення пам'ятки» (с. 8). Так, автор указав на брак філологічних досліджень узагальнювального характеру, до складу яких доцільно залучити не тільки всі редакції та переклади «Слова», а й статті про нього, наявні у світовій та вітчизняній науковій спадщині з часів першого видання тексту давньоруської пам'ятки. Учений окреслив перспективи вивчення геніального твору Давньої Русі й у студіях неслов'янських дослідників, яких мають насамперед зацікавити художні та мовні особливості твору.

Особливу наукову та культурну цінність становить той факт, що в праці М. Г. Булахова зібрано всі відомі переклади слов'янськими мовами, здійснені впродовж XIX–XX ст. (це 22 прозаїчні переклади російською, українською, білоруською, верхньолужицькою, польською, словацькою, чеською, болгарською, сербською, словенською, хорватською мовами, а також віршований переклад македонською). Крім того, тут наявний першодрукований текст «Слова» 1800 р. з паралельним перекладом російською мовою. Представлено також відому реконструкцію твору давньоруською мовою, яку 1878 р. здійснив О. О. Потебня.

М. Г. Булахов не обмежився лише передрукуванням та комплектуванням раніше відомих з інших видань текстів. Він намагався максимально докладно та чітко розтлумачити, прокоментувати окремі дискусійні питання, пов'язані з прочитанням тексту, адекватністю та достовірністю запропонованих варіантів перекладу. Це відбилося в низці цінних приміток (для російських текстів) та в докладних словниках, які подаються автором після перекладів іншими слов'янськими мовами. Так, у коментарях до російського ва-

ріанта 1800 р. уточнюються як окремі слова, так і цілі фрази, пор.: *мои ти куряни свѣдоми къ мети* з неправильним перекладом цього уривка *мои курчане въ цѣль стрѣляютъ знаючи*. Автор зазначив, що слово *мѣта* «ціль» пишеться з *ѣ*, а форма *къ мети* — це називний відмінок множини від іменника *къметъ* (молодий воїн-дружинник) (с. 23–24). Так само помилково іменник *Шеломень* було розтлумачено як назву руського селища, проте в пізніших дослідженнях тексту доведено, що слово *шеломень* є загальною назвою та перекладається як «перевал, пагорб» (с. 24).

М. Г. Булахов зазначає також, що деякі фрази й дотепер тлумачаться неоднозначно. Наприклад: «Один только Изяславъ сынъ Васильковъ...; помрачилъ славу дѣда своего Всеслава, и самъ подъ багрянными щитами на окровавленной травѣ погибъ отъ мечей Литовскихъ. На семь-то одрѣ лежа, произнесъ онъ» (с. 21). Такі дискусійні місця в тексті твору мають бути розшифровані в подальших дослідженнях.

Словники, що додаються до всіх текстів «Слова» (крім російського), містять переклад не тільки окремих слів, а й цілих фраз, наприклад, до білоруського варіанта *Сула не цячэ ручаямі срабрыстымі — Сула не течетъ серебряными струями* (с. 118) чи в болгарському тексті — *понижете вече знамената свои — опустите уже знамена свои* (с. 241). При цьому не лише дається переклад сучасною російською мовою, а й указується, який вигляд мають відповідне слово чи фраза в оригіналі: болг. *бѣше на-дупчен* — убит; в ориг.: *притрепанъ* (с. 256).

У своїх коментарях М. Г. Булахов посилається на праці відомих дослідників-словазнавців, зокрема О. С. Орлова, Л. О. Дмитрієва, Н. В. Савельєвої, В. Л. Виноградової, А. А. Залізняка, подає переклади таких відомих учених і письменників, як В. В. Капніст, О. О. Потебня, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, Д. С. Лихачов, І. Н. Василевич, Янка Купала та ін. Джерельну базу для видання автор збирав у

багатьох країнах світу, зокрема в Росії, Україні, Білорусі, Болгарії, Словенії, Словаччині, Польщі, Сербії, а також у Німеччині та Австрії.

Хочеться окремо відзначити спробу М. Г. Булахова відтворити атмосферу подій тієї епохи, викликати почуття захоплення історичною та культурною пам'яткою, розкрити магію твору, що зачарував багатьох дослідників. Так, автор розмістив у книзі мініатюри літописних зводів та ілюстрації художників ХХ ст., присвячені давньоруським подіям, копії титульних аркушів усіх перекладів «Слова» слов'янськими мовами, а також обкладинки стислого енциклопедичного словника, фундаментальної комплексної праці самого автора — «Слово о полку Игореве» в літературі, мистецтві, науці» (1989). У такий спосіб М. Г. Булахову вдається занурити читача у світ «Слова»; складається враження, ніби ти тримав у руках усі оригінальні примірники перекладів, доторкнувся до національної пам'ятки.

Найвищої оцінки науковців беззаперечно заслуговує як рецензована праця, так і вся філологічна спадщина видатного білоруського славіста. Самовіддана просвітницька діяльність М. Г. Булахова, що тривала все його життя, надихала й продовжує надихати молодих дослідників, стає поштовхом до подальшої науково-просвітницької роботи та нових відкриттів у різних галузях знань.

Наявність таких досліджень забезпечує підтримку традицій народу, сприяє вихованню патріотизму, національної гідності та самоідентифікації слов'ян у межах світового суспільства, що є надзвичайно актуальною проблемою сьогодення.

Безсумнівно є й висока дидактична цінність праці. Повне зібрання всіх наявних перекладів «Слова» слов'янськими мовами в одній книзі значно розширює світогляд філолога-славіста, сприяє підвищенню ефективності науково-дослідної роботи, експланаторності її результатів.

В. ГЛУЩЕНКО, А. ОРЕЛ
(Слов'янськ)

Скляренко О., Скляренко О.

**ТИПОЛОГІЧНА ОНОМАСТИКА : У 5 кн. Кн. 2 :
ОНОМАСТИЧНИЙ СЛОВОВТІР У ТИПОЛОГІЧНОМУ
РАКУРСІ**

Одеса : Астропринт, 2013. — Кн. 2. — 408 с.

Зародження й становлення ономастики, як і мовознавства загалом, відбувається в межах вивчення однієї мови. Однак логіка розвитку сучасної ономастичної науки, накопичений матеріал, теоретичні та лексикографічні праці в різних країнах спонукають до поступового переходу від описового й порівняльно-історичного дослідження власних назв окремої мови до їх зіставного (типологічного) та загальномовознавчого аналізу з метою виявлення універсального, подібного і відмінного на різних структурних рівнях. І якщо в зарубіжній ономастиці цей напрям уже протягом кількох десятиліть розвивається досить продуктивно, то в українській відповідних системних праць майже не було, хоч різного роду тематичні розвідки з'являлися досить регулярно. На цьому тлі видання фундаментальної монографії Олексія та Ольги Скляренків «Типологічна ономастика» в 5-ти книгах, дві з яких уже побачили світ, без перебільшення є знаковою подією, аналогів якій у слов'янській ономастиці немає.

У галузі типологічної ономастики цей 5-томник як синтетична узагальнювальна праця займе вагоме місце в науковому світі і стане в один ряд з 2-томною енциклопедією «Słowińska onomastyka» (Warszawa ; Kraków, 2002–2003), підготовленою провідними фахівцями з усіх слов'янських країн і Німеччини. На таку високу оцінку колективне дослідження одеських мовознавців заслуговує ще й тому, що воно, з одного боку, розширює системні уявлення вітчизняних мовознавців про європейську та світову пропріальну лексику в порівнянні з українською, з другого, — вводить у науковий обіг зарубіжної ономастики якісний продукт українського «виробництва», підтвердивши тим самим високий рівень

розвитку вітчизняної ономастики у світовому контексті.

Читати й рецензувати другу книгу 5-томного видання, присвячену ономастичному словотвору в типологічному ракурсі, приємно, тому що написана вона висококваліфікованими фахівцями, які добре знають кілька європейських мов, стан розвитку світової ономастики, завдяки чому захоплюють професійним аналізом типологічних явищ у пропріальній лексиці Європи, Америки та інших континентів, відкриттям досі невідомих для українського читача явищ і фактів в онімній номінації різних мов світу, усвідомленням загальномовних процесів та етномовної специфіки онімних систем окремих народів.

Особливість багатотомної монографії полягає в тому, що кожна з її частин є своєрідним тематичним збірником авторських праць останніх десятиліть ХХ (це переважно доробок Олексія Скляренка) — поч. ХХІ ст. (переважно праці Ольги Скляренко), об'єднаних спільною лінгвістичною проблематикою. Такою проблематикою для рецензованої другої частини є типологічний словотвір власних назв (переважно топонімів) у найрізноманітніших його виявах та аспектах. З огляду на те, що включені до другої книги статті написано здебільшого як автономні дослідження інколи ще задовго до початку видання 5-томника, подекуди відчувається вплив часу написання розділів, і те, що деякі фрагменти колективної праці виходять за межі окресленого аспекту, оскільки штучне «очищення» таких текстів від недержавної проблематики спричинилося б до більшого негативу, ніж виграшу. Принаймні для фахівця неважко зрозуміти природу інколи «надлишкового» синтезу аспектів і від-

межувати «зайву» інформацію від результатів заявленого підходу.

З огляду на розмаїття матеріалу, його змісту і форм вираження друга книга «Ономастичний словотвір у типологічному ракурсі» структурована оптимально. Вона складається з трьох частин, кожна з яких містить від двох до кількох розділів, які деталізують розглядані факти і явища. Перша частина «Структурно-словотвірний аналіз пропріальної лексики» (с. 13–19) незначна за обсягом. У ній подано найзагальнішу інформацію про місце словотворення в системі мови (розділ 1) та про ономастичне словотворення як особливий розділ загального словотворення (розділ 2).

Основними і за змістом, і за обсягом є друга та третя частини книги, у яких здійснено типологічний аналіз фактичного матеріалу. У частині 2 «Типологія структурно-словотвірної організації топонімних систем» з позицій зіставного аналізу проаналізовано складені оніми (розділ 1), онімні композити (розділ 2), суфіксальні оніми (розділ 3), префіксальні топоніми (розділ 4) і топонімні фрази (розділ 5). Щоправда, зроблено це нерідко з позицій структурно-семантичного підходу, а не власне словотвірного, як заявлено в назві книги, про що вже частково йшлося. Автори оперують широким колом наукових думок і праць українських, російських, американських, англійських, німецьких, французьких, польських та інших учених, які зверталися до відповідних проблем в ономастиці окремих мов. Українські та іншомовні власні назви часто розглядаються із залученням порівняльно-історичних свідчень з інших індоєвропейських мов, а подекуди зіставляються з аналогічними явищами в неіндоєвропейських мовах. Сильною стороною частини 2, як і всього дослідження, є врахування національної ментальності в топонімній деривації, культурно-історичних та етномовних традицій і новаторства в номінації географічних об'єктів, що становить специфіку різномовних онімних систем. Зокрема, це відбилося в символічному використанні твірних прикметників з «кольористичною» та нумеративною семантикою, продуктивнос-

ті словотвірних моделей складених назв тощо. Так, в ойконімії різних регіонів США назви, утворені за моделлю «Adj + N» (прикметник + іменник), становлять від 97 % до 100 %, складені ойконіми моделі «N + N» (іменник + іменник) — від 10 % до 50 %, натомість в українській ойконімії утворень першого типу зафіксовано в регіонах від 2 % до 13 %, а назви другого типу зовсім відсутні, що зумовлено граматичними особливостями англійської мови, в якій препозитивні іменники виконують роль атрибутивів. Назв з основами *White, Black* в англійській ойконімії виявлено відповідно 24 і 56, а в українській протилежна картина: удвічі більше похідних з основою *Bil-* від назв з основою *Чорн-*. Специфічними для англійської топонімії є назви у формі імперативних речень на зразок *Show Me State* (букв. *Покажи мені штат*), яким в українській мові відповідають композити або складені назви на зразок *Звенигород, Нерубай-Ліс*.

Нерідко різні типи складених і складних топонімів переважно української та англійської мов розглядаються у зв'язку з аналогічними одиницями чи категоріями французької, німецької, фінської, в'єтнамської та інших мов світу, що дозволяє глибше пояснити деякі універсальні та специфічні явища. Щоправда, деякі положення або ілюстративний матеріал є непереконливими. Так, до підрозділу «Типологія дієслівних топонімних комплексів» узято за епіграф слова Ф. де Сосюра «Індоєвропейська прамова не мала складних слів з першим дієслівним компонентом» (с. 121), які не зовсім підтверджуються функціонуванням композитів на зразок *Шукайвода, Підопригори* у слов'янських, германських, романських та інших мовах. З цього приводу акад. Л. А. Булаховський писав: «Тип, очевидно, дуже давній і пізніше зазнав у різних мовах багатьох формальних впливів, в основі яких... давав про себе знати зв'язок з первинним імперативним значенням початкової частини слова» (Булаховский Л. Императив в славянских языках как индуцирующая категория // Известия Академии наук СССР. Сер. «Литературы и языка». — 1968. — Т. 27. Вып. 2. —

С. 137). Крім того, не всі слов'янські оніми на *-ай* / *-ий* виникли на основі імперативів, бо цей суфікс функціонував як агентивний формант у загальних і власних назвах і як топоформант, що взаємодіяв з дієслівними та іменними основами: пор. гідроніми *Довгай*, *Коврай*, географічний термін *гуляйполе* і похідний ойконім *Гуляйполе*, антропоніми *Дорожай*, *Захвора́й*, *Чуга́й*, *Борода́й*, *Пори́вай* тощо (див.: Лучик В. В. Про природу власних назв з дієслівними основами // Життя у слові : Зб. наук. праць. — К., 2011. — С. 77–84).

Важко погодитися з віднесенням окремих складених топонімів до okazіональних, тобто утворених, за словами авторів, звичайно без номенклатурних імен. Не вдаючись до аналізу суті терміна «okazіональні топоніми», укажемо на сумнівність відсутності в деяких з них твірного номенклатурного імені. Наприклад, рос. *Волчий Враг*, *Крутой Майдан* (с. 37) постали саме на основі опорних номенклатурних імен *(о)враг* «яр» і *майдан* «площа; лісова галявина». Тобто не можна під впливом сучасних асоціативних зв'язків не враховувати етимології твірних компонентів, інакше ойконіми на зразок рос. *Му́хи Лы́сые* виявляться okazіональними, мотивованими назвами відповідних комах без волосяного покриття, а не архаїчним географічним терміном **тихъ* / **тъхъ* «пліснява; мох, болото» й означенням *лисий* «безлісий, голый (про місцевість)» (див.: Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996. — С. 22–23).

Розділи 3 і 4 другої частини присвячено відповідно суфіксальному і префіксальному словотворенню топонімів. Відзначені раніше позитиви мають у них логічний розвиток і підкріплюються новими вагомими результатами. Зокрема, зіставляючи похідні в апелятивній і пропріальній лексиці багатьох мов, автори книги дійшли аргументованого висновку, що «жодна з європейських мов не має такої кількості пестливих форм, як українська» (с. 144). Узагалі, широкий лінгвістичний кругозір Олексія й Ольги Склярєнків, досконале використання ними методики типологічного аналізу топо-

німів, глибоке проникнення в етномовне середовище різних країн і національну специфіку онімної номінації, володіння хорошим науковим стилем — усе це робить частину другу (як і всю книгу) такою, яку легко й корисно читати не лише фахівцям, а й усім тим, хто цікавиться питаннями ономастики.

До розділів, у яких здійснено аналіз афіксальних дериватів, виникло зауваження, пов'язане з неточним виділенням способів або засобів словотворення окремих топонімів. Так, українські топоніми на *-ичі*, *-ани* / *-яни*, *-івці*, *-инці*, як і аналогічні похідні в інших слов'янських мовах, не є суфіксальними утвореннями, а постали семантичним способом від групових назв людей з цими афіксами, тому ойконіми на зразок *Вербичі*, *Ловчичі*, *Бережани*, *Підгайці*, *Моринці* безпосередньо мотивовані відповідними антропонімами або апелятивами, що були груповими назвами людей, а не словами *гай*, *верба*, *ловчий* тощо (див. с. 145, 161–162). Так само семантичним, а не префіксально-суфіксальним похідним є топонім *Межиріччя* (с. 197), утворений від географічного терміна *межиріччя* «простір, місцевість між двома річками». Безпідставним є твердження про те, що топонім *Галинка* належить до онімизованих відантропонімих демінутивів, бо насправді він виник семантичним способом від здрібніло-пестливої форми на *-ка* географічного терміна *галина* «рівне, безлісе місце в лісі» з основою вихідного *гал*, *гала*, *гало* «відкрите, голе місце» (див.: Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — С. 161–163). Подекуди такі «недогляди» зумовлені некритичним використанням праць вітчизняних або зарубіжних дослідників.

Цікавою і багато в чому новаторською є третя частина «Креативний ономастичний словотвір» (с. 219–370), у якій проаналізовано ономастичну інверсію (розділ 1), скорочення слів (розділ 2), онімну субстантивацію (розділ 3), соціально-функційний і когнітивно-психологічний виміри онімного простору (розділ 4), брендовий принцип номінації (розділ 5), відантропонімі топоніми (розділ 6),

хібність відантропонімного диктату (розділ 7), одноманітні назви (розділ 8), гумор у топонімії (розділ 9), ономастичні каламбури та парадну топонімію (розділ 10), роль фонетичних чинників в ономастичному словотворі (розділ 11). Уже з назв розділів видно, що деякі аспекти креативного словотвору мало характерні для української топонімії, натомість назви з елементом okazionalnosti «численні в ономастичних системах США, Канади й Австралії» (с. 221), тобто в англomовних країнах. Олексій і Ольга Складенки пояснюють це насамперед ментальністю американців, яким притаманний постійний пошук чогось нового, незвичного, хоч не останню роль у цьому відіграють і внутрішні особливості англійської мови, яка втрачає флективний характер порівняно зі слов'янськими та іншими індоевропейськими мовами. Саме комплекс лінгвальних та екстралінгвальних чинників спричинився до продуктивності в англomовній (особливо американській) топонімії назв на зразок *Arock* < *a* (неозначений артикль) + *rock* «скеля», *Verybest* < *very* «дуже» + *best* «найкращий», *Nolem* < дзеркальне *melon* «диня», *Cadams* < *C. Adams* (антропонім), *Nikep* < *Pekin* та ін. Прикладом максимально креативних топонімів (тобто абсолютно штучних) є назва *Tolono*, яка постала способом довільного вставляння між голосними *o-o-o* приголосних *t-l-n* (с. 227) (а чому не навпаки, як у консонантних мовах?). Якщо вірити такому висновкові Г.-Р. Стіварта, на якого покликаються автори книги, то в українській мові подібне явище спостерігається хіба що в системі фірмонімів, яка не допускає повторюваності численних назв (насамперед з реєстраційно-юридичних міркувань), спричиняючи тим самим появу вигаданих звукових комплексів, які стають зазвичай назвами-одноденками.

Одним із недоліків загалом змістовної і якісної третьої частини є занадто до-

вільне розуміння терміна «аббревіація» як назви одного із способів онімного словотворення. Як відомо, аббревіація — це утворення нових лексем шляхом поєднання початкових складів або літер кількох слів словосполучення, тому аж ніяк не можна вважати аббревіатурами топоніми на зразок: *Bolivia* (ісп. *Bolivia*) < прізви. *Bolivar* (Simon) (с. 229), розм. *Alabam* < *Alabama* (с. 231), *Bonn* < *Bonna* (с. 231), *Corfu* < гр. *koruphai* «вершини» (с. 230) та ін.

Відчутно не вистачає в книзі узагальнювальних висновків, які б систематизували основні результати проведеного дослідження, намітили перспективи подальших студій у галузі типологічного словотвору власних назв.

Загалом рецензована книга є ґрунтовною і багато в чому новаторською працею з типологічної дериватології в українській ономастиці, актуальною для зіставного та загального мовознавства. Вона демонструє глибокі знання авторами універсальних законів і національної специфіки топонімної номінації, що дозволило отримати переконливі й досить вагомі результати, які знайдуть широке застосування в розвитку теорії сучасної ономастики. Не менш вагомими є практичні перспективи проведеного дослідження. Зокрема, на його основі можна підготувати навчальний посібник з типологічної ономастики для філологічних спеціальностей університетів. Віддаючи належне Олексієві та Ользі Складенкам за самовіддану наукову й видавничу діяльність, бо саме завдяки їхнім зусиллям уже побачили світ дві з п'яти книг, хочеться побажати якнайшвидшого видання наступних томів колективної праці, а згодом і англomовного опублікування бодай вибраних праць для популяризації основних положень 5-томника в зарубіжній ономастиці.

В. ЛУЧИК

Пахолок З.

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ І ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС КАТЕГОРІЇ ПОВТОРЮВАНOSTІ : МОВНИЙ ТА МОВЛЕННЕВИЙ ВИМІРИ

Луцьк : Вежа-Друк, 2013. — 684 с.

Свого часу А. П. Непокупний, бажаючи наголосити на загальній методологічній спрямованості свого дослідження, використав для цього цитату з передмови Еваріста Галуа до його «Двох мемуарів з чистого аналізу»: «...Коли, для того щоб досліджувати..., стануть об'єднуватися, тоді прагнути-муть друкувати щонайменші зауваження без огляду на те, наскільки новим є їхній зміст, і додавати: "Іншого я не знаю"» (Див.: Непокупний А. П. Арёальные аспекты балто-славянских языковых отношений.— К., 1964.— С. 3.). Авторка рецензованої монографії пішла іншим шляхом, поставивши перед собою завдання зібрати свідчення про мовну маніфестацію категорії повторюваності в щонайбільшому масштабі цієї маніфестації — на всіх можливих рівнях мовної системи, у різних функціонально-стилістичних мовних різновидах і в мовах різної генетичної належності, різного типологічного характеру і різних за культурно-історичним контекстом їх існування. З. Пахолок виходить з розуміння повторюваності як мегаконцепту, що відбиває цілісність світобудови (с. 3), а філософською основою повторюваності вона вважає закон переходу кількісних змін у якісні (с. 73). У своїй інтерпретації власне мовних фактів, пов'язаних з повторюваністю, вона спирається на філософське трактування цього явища щодо його ролі у процесах розвитку й функціонування. Відповідній проблематиці присвячено перший розділ «Гносеологічна сутність категорії повторюваності».

Другий розділ «Онтологія категорії повторюваності як психофізіологічного явища» присвячено власне «людському чиннику» у повторюваності: тут висвітлюється психофізіологічне підґрунтя її вияву в дискурсі, зокрема психологічні чинники повторюваності, а також проблема ритму й феномен імітації на різних соціокультурних рівнях, серед іншого, — у вторинних щодо мови знакових системах. У цьому аспекті авторка розглядає такі різновиди наслідування, як ритуальний і творчий, а в межах останнього — мімесис (як цілеспрямоване наслідування

чужого мовлення), рітейк, римейк та інші види наслідування у постмодернізмі, епігонство, плагіат і симулякр.

У третьому розділі «Нормативно-системний аспект дослідження категорії повторюваності» авторка переходить до власне мовного аспекту дослідження повторюваності. Зокрема, вона подає ґрунтовний нарис традиційних підходів до вивчення моделей і функцій стилістично спрямованого вживання повторення, а далі характеризує весь діапазон різнорівневих мовних одиниць, які можуть використовуватися з цією метою (від звукових до синтаксичних). У полє зору дослідниць тут потрапляють такі утворення і явища, як ономатопея, повторення морфем як засіб словотвору, редуплікативні лексеми та їхній семантичний діапазон, синтаксичні фігури, у яких застосовується повтор тощо.

В останньому розділі монографії «Категорія повторюваності у вимірі мовленнєвого функціонування» дослідниця показує явище повторюваності в усно-розмовному і художньому дискурсах, у поетичних та прозових текстах, а також у текстах замовлянь і реклами. У цьому контексті авторка аналізує, зокрема, слова-паразити, кліше й діалогічні репліки в усному мовленні, повтори (такі, як приспів, рефрен і паралелізм) у фольклорі, паронимазію, плеоназми і епапаналепсис у художніх текстах і, нарешті, повтор як засіб мовно-маніпулятивного впливу в рекламі.

У «Післямові» З. Пахолок робить висновок, що повторюваність пронизує всі грані не лише мовної системи, а й людського буття, оскільки її сутність і першооснова — коливання, вібрація, ритм, чергування — є по-замовними. Тут же вона окреслює перспективи подальших розвідок у цій царині, пов'язуючи їх із пошуком спільного підґрунтя різноманітних виявів повторюваності в різних мовних стилях і жанрах.

Передмові книжки передуює цитата з Г. Башляра, де йдеться про методологічну необхідність об'єктивної верифікації перших уявлень про об'єкт вивчення. Однак, читаючи далі цю книжку, важко позбутися

враження, що це її тема обрала авторку, а не навпаки, що вирішальним тут став саме інтуїтивний «когнітивний резонанс», дорефлексивне відчуття і сприйняття засадничої значущості й тотожності явища повторюваності в найрізноманітніших його виявах і втіленнях, — таке дослідницьке відчуття, яке не задовольняється констатацією поширеності, типовості цього феномену, а прагне виявити у його різноманітних різновидів однакову глибинну детермінованість, логічну необхідність, зумовлену певними спільними чинниками. Є підстави вважати, що подібні інтуїції — щодо мови і ширше — справді є поширеними, причому не лише серед науковців (що підтверджують і матеріали монографії), пор., наприклад, думки російського етнографа Н. І. Гаген-Торн про ритм як основу вербалізації людського досвіду чи записи в щоденнику О. Гончара про відчуття всепроникних космічних пульсацій як про одне з найбільших його особистих відкриттів.

Надзвичайна масштабність мети, яку поставила перед собою авторка, змушує оцінити її як завдання «на вирість»: як видається, воно не може бути вичерпно виконаним у рамках окремо взятої монографічної праці й узагалі зусиллями одного дослідника, що, зрештою, добре усвідомлює і сама З. Пахолок. Водночас не можна не визнати, що таке масштабне формулювання дослідницького завдання є евристично виправданим, зокрема, й у світлі того положення, згідно з яким кожна наукова праця має оцінюватися не лише тим, які відповіді вона дає, але і які нові питання дозволяє поставити. Якщо авторці чи майбутнім дослідникам, котрі рухаються в руслі окресленої нею проблематики, і не вдасться знайти єдине причинне чи телеологічне джерело повторюваності в її мовному вираженні і, відповідно, розробити спільний підхід для вивчення всіх без винятку різновидів цього феномену, то з дуже великою імовірністю тут можна прогнозувати виявлення цілої низки нових нетривіальних збігів, паралелей, встановлення неочевидних паралелей, істотних у плані спільної зумовленості прихованими, глибинними закономірностями. Крім того, особлива увага до повторення як складової частини чи окремого аспекту тих чи інших мовних утворень і явищ може істотно поглибити розуміння їхньої сутності. Цьому сприятиме і переформулювання відповідних рис, пов'язаних із повторюваністю, у інших, конкретно-наукових термінах,

наприклад (лінгво)семіотичних. У цьому плані хотілося б привернути увагу авторки до семіотичних понять (і їхніх лінгвістичних корелятів), пов'язаних з умотивованістю знака і взагалі відношеннями репрезентації між знаком (мовним чи ні) і його об'єктом. Маємо на увазі передусім категорії іконізму і метафори (як повторення позначенням рис позначуваного), а також і індексу, і метонімії (у випадку, якщо позначення повторює частину позначуваного). Відповідно авторці став би у пригоді досвід праць, що втілюють семіотичний підхід до мови й інших соціокультурних явищ. Зокрема, варто було б ширше залучити відповідні розвідки В'яч. Вс. Іванова, Ю. М. Лотмана, В. М. Топорова та В. А. Успенського. Крім того, категорія іконічності є однією з ключових у лінгвістичних напрямках, зокрема у природній морфології В. Маєрталера і В. У. Дресслера. У підрозділі про стереотип слід було б згадати поняття мовного стереотипу, що застосовується представниками Люблінської школи етнолінгвістики. Вирішенню завдань, поставлених у монографії, сприяли б іменний і, особливо, тематичний покажчики.

Даючи загальну оцінку рецензованому дослідженню, праця над яким тривала (як це підкреслює його авторка) двадцять років, слід насамперед відзначити як безсумнівну заслугу З. Пахолок реалізацію нею тієї наукової програми, яку вона перед собою так сміливо поставила і наслідком реалізації якої стала її монографія. Цю книжку можна окреслити як своєрідну енциклопедію, де дбайливо зібрано і ретельно проаналізовано відповідний фактичний матеріал, узятий з різносистемних мов на різних етапах і в різних культурно-історичних контекстах їхнього розвитку, з різних їхніх структурних рівнів та функціональних варіантів, що у своїй сукупності дозволив авторці створити науковий образ повторюваності в її мовному втіленні. Але не менше значення має і сформована З. Пахолок гранично широка перспектива встановлення й інтерпретації тих мовних явищ і утворень, у яких знаходять втілення ця категорія. Ця перспектива, спосіб бачення мовної повторюваності і досягнуте за його допомогою розуміння сутності цього феномену, без сумніву, збагатять теоретико-методологічний апарат сучасної лінгвістики і залишаться з кожним, хто ознайомиться з цією працею.

С. С. ЄРМОЛЕНКО

Віктор Антонович Чабаненко

(12.09.1937–09.02.2014)

9 лютого 2014 року українська мовознавча наука, вища освіта України зазнали великої втрати: відійшов у вічність Віктор Антонович Чабаненко, доктор філологічних наук (із 1984 р.), професор (із 1987 р.), відмінник освіти України (з 1995 р.), член Національної спілки письменників України (з 1999 р.), заслужений діяч науки і техніки України (з 2002 р.), академік АН вищої школи (з 2005 р.). Не стало людини, яка у своїй невтомній діяльності обіймала стільки напрямів, що їх вистачило б не на одне життя. Його ім'я широко відоме в Україні й далеко за її межами.

В. А. Чабаненко народився 12 вересня 1937 року в селі Єлизаветівці Балківської сільради Василівського району Дніпропетровської (нині Запорізької) області в трудовій селянській родині. Його батьки виховували у дітей патріотизм, любов до українського слова, працелюбність, культуру, високі духовні та моральні якості, потребу жити за принципами правди, добра, совісті і не зраджувати їм за будь-яких обставин.

Закінчивши середню школу із золотою медаллю в смт Кушугум, Віктор вступив до Запорізького державного педагогічного інституту, який закінчив з відзнакою (1959 р.) за фахом «учитель української мови та літератури і німецької мови». В інституті на формування Чабаненка-лінгвіста особливий вплив мав відомий професор-мовознавець С. П. Самійленко, який згодом став його науковим керівником при написанні кандидатської дисертації.

Згодом В. А. Чабаненко вчителює, служить у лавах Радянської армії, вступає до аспірантури при кафедрі української мови Запорізького державного педагогічного інституту. Від 1965 року працював у цьому інституті (з 1985 року — Запорізькому університеті) спочатку асистентом, потім старшим викладачем (з 1966 р.), доцентом (з 1972 р.), професором (з 1987 р.). З 1985 року очолював кафедру загального і слов'янського мовознавства, у 1985–1996 роках був деканом філологічного факультету цього університету. Читав курси зі вступу до слов'янської філології, загального мовознавства, історії мовознавства, стилістики, діалектології.

У 1966 році успішно захистив кандидатську дисертацію «Говори долини річки Кінської», а в 1984 — докторську «Мовленнєва експресія й актуальні питання української лінгвостилістики». Підготував двадцять кандидатів філологічних наук. Очолював спеціалізовану вчену раду із захисту кандидатських дисертацій при Запорізькому університеті.

Не все гладко складалося в житті В. А. Чабаненка. Так, іспит на громадянську зрілість, патріотизм, глибоку послідовність і принциповість молодий викладач і

вчений склав, коли 1968 року публічно виступив на захист роману «Собор» та його автора О. Т. Гончара. За це батька двох дітей позбавили роботи (з 1968 до 1969 року), проте Віктор Антонович не зламався. Він боровся і завдяки підтримці свідомої громадськості домігся поновлення на роботі.

В. А. Чабаненко — відомий лінгвостиліст, лексикограф, фольклорист. Він автор понад 700 наукових праць і 500 різних публікацій у періодиці. Найголовніші з них — монографії «Основи мовної експресії» (1984), «Стилістика експресивних засобів української мови» (2002), «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» (1992, т. 1–4), «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» (2001), словник «Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини» (2005, кн. 1–2), історико-топонімічний словник енциклопедичного типу «Порожистий Дніпро» (2008), збірники статей «Славистичні студії» (2003), «Моя шевченкіана» (2006), «Вибрані праці з мовознавства» (2007), кілька сотень статей в енциклопедії «Українське козацтво» та ін. Учений видав низку збірок легенд, переказів, постійних порівнянь, серед яких найпомітнішими є «Савур-Могила» (1990), «Гартоване слово» (1995), «Січова скарбниця» (1999).

Віктор Антонович одним із перших глибоко осмислив трагічні наслідки варварського вигублення Великого Лугу передусім для духовності нашого народу. Він видав унікальні праці — «Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник» (1999) та «Українська Атлантида» (2006), де увічнено назви сіл Великого Лугу, річок, лиманів, імена істориків-дослідників дніпровського краю та ін. Відомі його художньо-публіцистичні та поетичні книжки — «За покликом сумління» (2008), «Собор душі моєї» (1998), «У вічному двобої» (2000), «Оратанія» (2001). Збірка перекладів «Суголосся» містить переклади з творів Гейне, Гервега, Шиллера, Богдановича та ін.

Учений здійснював велику громадську роботу. У 1989–1991 рр. він очолював Запорізьку обласну організацію Товариства української мови імені Т. Шевченка, у 1993–1996 роках — обласну організацію Конгресу української інтелігенції, з 1989 до 1991 — обласну «Просвіту». Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня.

Світла пам'ять про В. А. Чабаненка, відомого вченого і педагога, палкого патріота своєї країни, надзвичайно порядну, доброзичливу і працелюбну людину назавжди лишиться в серцях його рідних і близьких, вдячних колег, друзів, учнів, усіх, хто знав його, цінував, любив і поважав.

О. СТИШОВ